

NORDISK NETTVERK FOR EDISJONSFIOLOGER

SKRIFTER 11

1. *Vid texternas vägsäl. Textkritiska uppsatser*, red. av Lars Burman & Barbro Ståhle Sjönell. Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet 1999. ISBN 91-7230-087-6
2. *Megen viden i forskellige hoveder. Om kommentering af nordiske klassikere*, red. af Johnny Kondrup & Karsten Kynde. København: C.A. Reitzels Forlag 2000. ISBN 87-7876-200-6
3. *Bok og skjerm. Forholdet mellom bokbasert og digitalt basert tekstutgivelse*, red. av Jon Gunnar Jørgensen, Espen S. Ore & Vigdis Ystad. Oslo: Fagbokforlaget 2001. ISBN 82-7322-171-7
4. *Text och tradition. Om textedering och kanonbildning*, red. av Lars Burman & Barbro Ståhle Sjönell. Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet 2002. ISBN 91-7230-107-4
5. *Varianter och bibliografisk beskrivning*, red. av Pia Forssell & Rainer Knapas. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2003. ISBN 951-583-102-4
6. *Læsemåder. Udgavetyper og målgrupper*, red. af Per Dahl, Johnny Kondrup & Karsten Kynde. København: C.A. Reitzels Forlag 2005. ISBN 87-7876-447-5
7. *Filologi og hermeneutikk*, red. av Odd Einar Haugen, Christian Janss og Tone Modalsli. Oslo: Solum Forlag 2007. ISBN 978-82-560-1576-4
8. *Bokens materialitet. Bokhistoria och bibliografi*, red. av Mats Malm, Barbro Ståhle Sjönell & Petra Söderlund. Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet 2009. ISBN 978-91-7230-149-8
9. *Digitale og trykta utgåvor. Erfarenheter, planering och teknik i förändring*, red. av Pia Forssell & Carola Herberts. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2011. ISBN 978-951-583-228-3
10. *Editionshistorie*, red. af Johnny Kondrup & Klaus Nielsen. København: Museum Tusculanums Forlag 2014. ISBN 978-87-635-4243-2
11. *Filologi og sensur*, red. av Hilde Bøe, Christian Janss & Stine Brenna Taugbøl. Oslo: Novus forlag 2015. ISBN 978-82-7099-828-9

Filologi og sensur

Bidrag til en konferanse avholdt av
Nordisk Nettverk for Edisjonsfilologer
11.–13. oktober 2013

Redigert av Hilde Bøe, Christian Janss & Stine Brenna Taugbøl

---

Novus forlag
Oslo 2015

Abstract

Filologi og sensur, red. av Hilde Bøe, Christian Janss & Stine Brenna Taugbøl (*Philology and Censorship*, ed. by Hilde Bøe, Christian Janss & Stine Brenna Taugbøl), Nordisk Nettverk for Edisjonsfilologer. Skrifter. 11, 262 pp., Oslo: Novus forlag, 2015. ISBN 978-82-7099-828-9.

The present volume consists of eleven papers, ten of which were presented at a conference arranged by the Nordic Network for Textual Critics (Nordisk nettverk for edisjonsfilologer), at Lysebu, Oslo from the 11th – 13th of October 2013. After three survey articles on the history of censorship in Sweden (Spangenberg), Finland (Landgrén), Denmark and Norway (Rian), case studies from the Nordic countries follow. Daniel Möller discusses the 18th century poet Olof Dalin, whose texts underwent several changes at a time when pre-censorship was abolished in Sweden. Henrik Knif presents Anders Chydenius, Finnish politician, priest and writer, whose arguments for freedom of the press are variants of radical enlightenment thoughts and simultaneously practically motivated; as a means to reduce bureaucracy. Helene Grønlien deals in her paper with hymnbooks, and discusses the difficult relations of editing, censorship, dogmatism and modernization. In Henrik Horstbøll's contribution the studied case is Jakob Christian Bie, author in a time of chaotic censorship legislation and censorship practice of the history of Denmark-Norway. Horstbøll finds that genre shift could be a means to avoid censorship. The problem of unveiling self-censorship is the topic covered by Henrik Yde in his paper on the Danish theologian N.E.S. Grundtvig and his writings on school issues. Nina Marie Evensen deals with the author Cora Sandel, whose novels had their anti-German passages removed 1941. Interestingly, the censored version has been reprinted until recently. Aasta Marie Bjorvand Bjørkøy investigates text books for schools in her paper, finds instances of adaptations and discusses whether they might be called censorship. Finally, Hans Walter Gabler points at the problem every textual critic faces when editing works that have been censored: How should one account for censorship, authorial intention, and authorization when preparing a text for a scientific edition? His conclusion – which might sum up the entire volume – is that all the different intentions should be regarded as parts of a dynamic text, ideally to be visualized in the new edition.

Utgitt med støtte fra A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal, Fondet for dansk-norsk samarbeid, Institusjonen Fritt Ord, Letterstedtska föreningen, Universitetet i Oslo, Institutt for litteratur, områdestudier og europeiske språk, Universitetet i Oslo, Senter for Ibsen-studier

Artiklene i denne boka har vært underkastet anonym fagfellevurdering (peer review).

Nordisk Nettverk for Edisjonsfilologer
<http://www.nnedit.org>

© Forfatterne og Novus forlag 2015.

ISBN 978-82-7099-828-9

Nordisk Nettverk for Edisjonsfilologer. Skrifter
ISSN 1601-1562

Innhold

<i>Hilde Bøe, Christian Janss og Stine Brenna Taugbøl</i>	
Filologi og sensur	7
<i>Carl Gustaf Spangenberg</i>	
Före och efter 1766. Den svenska censuren och tryckfriheten – en rättshistorisk översikt	17
<i>Lars-Folke Landgrén</i>	
Censuren i Finland 1809–1919	53
<i>Øystein Rian</i>	
Sensuren i Danmark-Norge 1536–1814	69
<i>Daniel Möller</i>	
Amman eller Amen? Om censuren i Olof von Dalins <i>Witterhets-Arbeten</i>	87
<i>Henrik Knif</i>	
Vad är tryckfrihet – Anders Chydenius som radikal riksdagsman	113
<i>Helene Grønlien</i>	
Kirkesalmens versjoner. Mellom kirkepolitisk og litterær sensur	129

Henrik Horstbøll

Autor, nouvellist og pamfletist – Jakob Christian Bie og skrivefriheden 1765-1774	155

Henrik Yde

Grundtvigs politiske selvzensur i <i>Til Nordmænd om en Norsk Høi-Skole</i> (1837)	177

Nina Marie Evensen

Sensur eller politisk tilpasning? Om krigsutgaven og nyutgivelsen av Cora Sandels Alberte-trilogi	195

Aasta Marie Bjorvand Bjørkøy

Det er jo bare en skoleutgave	209

Hans Walter Gabler

Författarintention och censur – (Fredson Bowers syn på saken)	241

Forfattere	253

Redaktører	255

Personregister	256

Filologi og sensur

Sensurinngrep i trykte skrifter har opp gjennom historien vært foretatt av ulike instanser, også av forfatteren selv, og har vært motivert ulikt, for eksempel politisk, religiøst, moralsk eller etisk. Å utforske fenomenet sensur åpner derfor for nye innsikter i produksjonen og resepsjonen av både litterære og ikke-litterære tekster.

Sensur er ett av flere forhold som kan påvirke en tekst. Likevel har edisjonsfilologer skrevet lite om de mulige sammenhengene mellom filologi og sensur. Det er påfallende når man tar i betraktning filologenes mer og mindre uttalte fullstendighetsideal, både hva angår omfanget for det som skal utgis, og totaliteten av tekstforhold som må tas hensyn til. Filologen som arbeider med å utgi tekst, tar nok som oftest hensyn til og diskuterer sensurforhold der det er aktuelt, men sjelden i et overordnet perspektiv, der konsekvenser for tekstkritiske valg og tekstkritikerens rolle som potensiell sensor hadde vært naturlig å reflektere over.¹

I et edisjonsfilologisk perspektiv er det viktig å stille spørsmål ved den objektiviteten filologen oftest påberoper seg. I norsk edisjonshistorie finner vi enkelte tilfeller der utgiveren som del av sin edisjonsfilologiske innsats har utelatt tekster av antatt ubehagelig art.² På den annen side er dette nok unntak; i hovedsak er edisjonsfilologien en motvekt til den 'sensuren' som ligger i å undertrykke en felles, kulturell erindring.³

Nordisk Nettverk for Edisjonsfilologer (NNE) ble dannet i 1995 og består av vitenskapelige utgivere som arbeider med nordiske forfattere etter boktrykkerkunstens oppfinnelse. Siden 1996 har NNE avholdt tre forskerkurs og 15 konferanser, alternerende mellom de nordiske landene, med deltagere fra ulike fagmiljøer, men alle med fokus på edisjonsfilologiske spørsmål (se <http://nnedit.org>). NNEs konferanse 2013 på

Lysebu i Oslo samlet i dagene 11.–13. oktober ca. 60 deltagere for å diskutere temaet «Sensur og edisjonsfilologi».

Konferansen viste at det er fruktbart å reflektere mer sammenhengende over forholdet, eller snarere forholdene. For vi har flere relasjoner som involverer filologi og sensur:

- sensurbegrepets dimensjoner i ulike epoker av nyere, nordisk historie
- ulike sensurinstanser, for eksempel myndigheter, forlag, selvsensur
- grenseområder, for eksempel redigering og tilpasning
- sensur og kanondannelse i lys av edisjonsfilologien
- hvordan edisjonsfilologen behandler sensurerte tekster
- når edisjonsfilologen selv sensurerer tekst som skal utgis – gråsonen sensur/rettelser og utlatelser

Første del av boken er viet historiske overblikk over sensuren – i lovverk og i praksis – i Norden, en nødvendig forutsetning for å forstå tekstkritikerens rolle på området sensur i vid forstand. Oversiktsartiklene presenteres derfor samlet, med rekkefølgen Sverige, Finland, Danmark-Norge. Deretter følger enkeltstudier i noenlunde kronologisk orden, som alle demonstrerer tekstkritikkens og utgivelsesfilologiens betydning for å avklare forhold som angår sensurartede inngrep i en tekst, enten de i utgangspunktet kan kalles sensurpålegg, redaksjon, forfatterrevisjon, selvsensur, forlagets mer og mindre begrunnede forsiktighet overfor myndigheter eller folkemening. Til sist kommer Hans Walter Gablers artikkel, som med sine prinsipielle betraktninger på mange måter oppsummerer bokens hovedtema. Med sitt eksempel viderefører han Bodo Plachtas forslag fra 1999 om et variantapparat som tar hensyn til og synliggjør spenningen mellom sensurvarianter og annen variasjon.⁴

Carl Gustaf Spangenberg diskuterer i sitt bidrag «Före och efter 1766. Den svenska censuren och tryckfriheten – en rättshistorisk översikt» rettsprinsipper og -praksis i Sverige, med Finland inntil 1809. 1500- og 1600-tallets sensurpraksis viser at man overveiende grep inn på området religion, mens 1700-tallet var preget av politisk sensur. På slutten av 1800- og 1900-tallet stod derimot sedeligheten i fokus. Et veiskille er året 1766, hvor man – under omdiskuterte omstendigheter – innførte verdens

første lov om trykkefrihet. Den omfattet ikke teologisk forhåndssensur, som først ble opphevet i 1809, men innebar at man for øvrig gikk bort fra forhåndssensur. Til tross for lovens korte varighet (til 1772/74) innledet den ikke bare noen viktige år med etterhåndssensur, men satte en standard for senere tiders diskusjoner og lovgivning. Spangenberg viser videre gjennom en rekke eksempler hvordan vekslende regenter, regjeringer, sensorer og ikke minst politiske forhold hadde stor betydning for praktiseringen og en ny gradvis innskrenkning av trykkefriheten i årene etter 1766, selv etter 1809, da Sverige fikk ny grunnlov, og med den gjeninnførte trykkefriheten. Som Spangenberg viser, var forholdet mellom lov og anvendelse preget av stor dynamikk, helt opp til annen verdenskrig.

Lars-Folke Landgrén tar for seg «Censuren i Finland 1809–1919», altså perioden etter at Sverige hadde måttet avstå Finland og landet var blitt russisk storfyrstedømme. Finland opprettholdt den svenske sensurloven av 1792, men praktiserte den på sitt eget vis. Unntaket var østlige regioner («Gamla Finland»), som var underlagt russisk forhåndssensur. Man fikk altså den interessante situasjonen at historiske årsaker førte til ulik sensurlovgivning innenfor samme land. Landgrén viser også at lettelser i sensuren i nabolandet Sverige (1810, jf. Spangenbergs artikkel) ledet til strengere overvåking av litteratur som kom til landet via Sverige. I 1829 ble russisk sensurlov gjeldende også i storfyrstedømmet, og man fikk en forhåndssensur, som avhengig av politiske forhold, tema og medier ble praktisert mildt eller strengt. I 1866 ble en ny, liberal trykkefrihetslov for Finland godkjent; den varte imidlertid bare 17 måneder, for tsaren gjeninnførte forhåndssensuren allerede i 1867, og den bestod helt til 1905. Perioden frem til Finlands selvstendighet og en 'moderne' sensurlovgivning var preget av krigssensur, men også av prosessen frem mot avskaffelsen av sensuren. Landgréns eksempler til belysning av denne tiden er hentet særlig fra periodika og presse. I etterkrigstiden har sensuren bare rammet 'usedelige' skrifter, på samme måte som i Norge.

Øystein Rian beskriver i sitt bidrag «Sensuren i Danmark-Norge 1536–1814» hovedtrekkene ved institusjonen sensur i Danmark-Norge fra reformasjonstiden til 1814.⁵ Tiden før Norges grunnlov var preget av

eneveldet, som hadde utstrakt kontroll over offentlige ytringer. Rian viser gjennom en rekke eksempler at eneveldet Danmark-Norge var et undertrykkende regime, der gudsbespottelse og majestetsfornærmelser ble hardt straffet. Et moment Rian legger vekt på, er kravet om troskap mot kongen, som hånd i hånd med den lutherske kristendommens tolkning av forholdet mellom den verdslige og den åndelige kongen gav staten muligheten for et stramt grep om alt som omhandlet tro og makt. Viktig er også den vesentlige rollen professorene ved Københavns Universitet spilte helt fra 1530-tallet av som iherdige, enevoldstro sensorer – en rolle de for øvrig delte med andre europeiske akademiker-sensorer. I perioden 1770 til 1772, mens Struensee var den faktiske hersker av Danmark-Norge (Christian VII var sinnslidende), var pressesensuren opphevet, men ble straks etter hans fall gjeninnført. Lettelser i pakt med makthavernes behov for reformer kom etter dette – i en tid ellers preget av både forhånds- og ettersensur – som små glimt av den fulle trykkefrihet som ble mulig først i 1814. Særlig 1700-tallets tidsskrifter kunne i noen grad fungere som «pustehull», som Rian skriver, for friere ytringer.

*

Med den historiske konteksten klargjort er grunnen lagt for en diskusjon omkring sensurens direkte følger for det å forfatte og utgi litteratur. Felles for alle tre oversiktsartiklene er en klargjøring av fundamentet for de fremvoksende sensurinstitusjonene. Som Spangenberg påpeker, såvel opplysningstenkning som liberalisme har preget arbeidet for trykke- og ytringsfrihet: Opplysningstanken har lagt vekt på at trykkefrihet er *nyttig* for samfunnsutviklingen, mens liberalismen har hatt fokus på *rettigheten* til å ytre seg fritt. Videre kaster oversiktsartiklene lys over sensuren i praksis, altså hvor strenge sensurinstansene var, hvilke begrunnelser som var gjeldende (også stilistiske!) og ikke minst hvilke instanser som forvaltet sensuroppgavene. Universitetene og kirken har vært nevnt; boktrykkernes posisjon var også lenge betydningsfull, både siden de hadde privilegiet å trykke, men også fordi de i perioder hadde ansvaret for den trykte teksten. Sensuren hadde videre ikke bare konsekvenser for den enkelte tekstens innhold, men også for hvilke tekster som kunne komme inn i landet og ikke minst, hvilke som *ikke* kunne utkomme. Dét er et

forhold som er av betydning i et utgiverfilologisk perspektiv, hvor beslutningen om hvilke tekster som skal utgis tekstkritisk, mer og mindre bevisst fattes ut fra kanonhensyn, representativitet, politiske hensyn. Det er hensyn man ikke umiddelbart forbinder med sensur, men som innebærer innskrenkninger, valg og bortvalg som er nært beslektet med sensurens funksjoner, selv om de ikke er en følge av lovfestede begrensninger i ytringsfriheten.

*

Daniel Möller innleder med artikkelen «Amman eller Amen? Om censuren i Olof von Dalins *Witterhets-Arbeten*» bokens annen del, som er viet enkeltstudier. Leilighetsdiktene til denne 1700-tallspoeten og grunnleggeren av tidsskriftet *Then Swänska Argus* finnes i en posthum utgave og i manuskripter. En vitenskapelig utgave står overfor noen kinkige spørsmål: Utgaven fra 1767 inneholder mange endringer og bearbeidelser fra utgivernes hånd. Forståelsen av diktene, særlig det som angår anstøtelig innhold, krever derfor at det bringes klarhet i hva som er endret, og med hvilken begrunnelse. Særlig interessant er det at «poleringen» av innholdet (særlig det religiøse) i tid faller sammen med avskaffelsen av forhåndssensuren i Sverige. I tekstkritisk sammenheng viser Möllers artikkel at førstetrykkets primat kan være et tvilsomt prinsipp, i alle fall som eneste grunntekst i Dalins tilfelle.

Henrik Knif skriver i «Vad är tryckfrihet – Anders Chydenius som radikal riksdagsman» om Chydenius' store betydning for å få gjennom den svensk-finske trykkefrihetsloven av 1766. Chydenius' arbeid er belagt gjennom flere skrifter, manuskripter og tilhørende variantmateriale, som også er under utgivelse. Chydenius' «memorial» om trykkefriheten blir i seg selv til et interessant eksempel på hvordan man – ut fra nåtidens tekstkritiske perspektiver – skal behandle en tekst som trekker sensurens berettigelse i tvil. Om sensur resonnerer Chydenius, som Knif viser, påfallende dobbelt: på den ene siden i form av radikale, opplysningsfilosofisk motiverte frihetstanker, begrunnet i behovet for et åpent samfunn; på den annen siden står han trygt i samtidig luthersk ortodoksi: religionen bør fortsatt underkastes sensur. I tillegg kommer

hans gode argumenter av mer praktisk art: behovet for å redusere byråkratiet.

Helene Grønlien drøfter i sin artikkel «Kirkesalmens versjoner. Mellom kirkepolitisk og litterær sensur» forholdet mellom salmeredaksjon, sensur og tekstkritikk. Hvor tett disse aktivitetene hører sammen, blir tydelig når Grønlien viser mekanismene og ideologiene bak tekstnormeringen, tekstutvalget og tekstutformingen tilpasset skiftende religiøse, kulturelle og estetiske normer. Om salmeredaksjon kan kalles «sensur», er et kjernespørsmål hos Grønlien. Derfor problematiserer hun også begrepene «original» og «egentlig» tekst – er det salmen slik den til ulike tider har vært tilpasset dagens bruk, i sin virkningshistoriske kontekst, eller er det den som forfatteren opprinnelig sendte ut til godkjenning? Forskjellene er ofte betydelige, slik Grønlien belyser gjennom en rekke eksempler fra de dansk-norske salmebøkernes historie.

Henrik Horstbølls bidrag «Autor, nouvellist og pamfletist – Jakob Christian Bie og skrivefriheden 1765-1774» gir et innblikk i sensurens både forutsigbare og uberegnelige sider i Danmark-Norge etter de i sensursammenheng kaotiske årene 1770–72. Jacob Chr. Bie, en lite behandlet, men ikke mindre interessant, enormt produktiv og skandaleombrust forfatter, opererte stadig i sensurens grenseland. Horstbøll minner om at også utrykte skrifter var underlagt sensur i Danmark-Norge; en preken kunne gi fengselsstraff. For Horstbøll blir det viktig å undersøke forfatterrollens betydning: I hvilken grad er det avgjørende for sensuren om Bie er 'Autor', 'Skribent' eller 'Nouvellist'? Nyheter formidlet som poesi var for eksempel underlagt universitetets imprimatur og ikke avisensuren. For tekstkritikeren er slike spørsmål av stor interesse når et forfatterskap skal organiseres for utgivelse.

Henrik Yde tar opp det vesentlige og vanskelige temaet selvsensur i «Grundtvigs politiske selvcensur i *Til Nordmænd om en Norsk Høi-Skole* (1837)». Grundtvig var i årene 1826–37 som følge av en tapt injuriesak underkastet forhåndssensur. Når han i 1837 på norsk bestilling skriver boken *Til Nordmænd om en Norsk Høi-Skole*, skulle han unngå sensuren, ettersom boken ble trykt i Norge (som jo i 1814 hadde avskaffet

sensuren). Yde påviser det hittil ukjente forhold at Grundtvig likevel pålegger seg selv politisk selvsensur på området norske, politiske forhold, herunder blant annet personalunionen med Sverige. Det at han unnviker betente temaer, virker inn på argumentasjonen: Når han for eksempel i arbeidet for en dansk folkehøyskole hadde argumentert for at høyskolen må være et statlig anliggende, går han i den norske utgivelsen inn for det private initiativet. Selvsensuren, viser Yde med sin artikkel, er her og andre steder et fenomen som først kan belyses ved å trekke inn både forfatterskapet som helhet og samtidens historie. Utgivelsen av en slik tekst blir derfor avhengig av et solid arbeid med kommentardelen.

Nina Marie Evensen viser i «Sensur eller politisk tilpasning? Om krigsutgaven og nyutgivelsen av Cora Sandels Alberte-trilogi» hvordan kritiske studier av tekstkilder kan bidra til å avdekke en skjult sensurhistorie. Hun diskuterer med utgangspunkt i Sandels romantrilogi (selv)sensur i krigstider og løfter frem filologiske dilemmaer som oppstår når man skal utgi tekst som har vært underlagt sensur. En rekke tekstsekvenser som fantes i førsteutgaven fra 1939 og som inneholdt negativ omtale av Tyskland og tyskere, ble fjernet i utgaven som kom i 1941. Evensens undersøkelser tyder på at den politiske tilpasningen var selvsensur fra forlagets side, og at den ble utført uten at forfatteren var involvert i prosessen. Senere utgaver bygger på den krigstilpassede teksten, som dermed ble den kanoniserte versjonen. Skal hensynet til den kanoniserte teksten veie tyngre enn det å bringe den usensurerte teksten tilbake til offentligheten, etter mange års skyggetilværelse? I det minste bør alle forhold redegjøres for, er Evensens konklusjon.

Aasta Marie Bjorvand Bjørkøy tar opp en for denne boken ny sjanger: skoleutgaven. Hennes artikkel «Det er jo bare en skoleutgave» er beslektet med Grønliens drøfting av salmeredaksjon i det at også tilpasninger i skoleutgaver oppstår i en gråson mellom pedagogiske hensyn og ren sensur – lang tid etter innføringen av trykkefrihet i Norge. Gjennom flere eksempler diskuterer Bjorvand Bjørkøy redaktørenes, forfatternes og forlagenes rolle i produksjonen av skoleutgaver av norske klassikere – eksempler som også bringer på banen spørsmålet om vi har med samme verk å gjøre når teksten endres av moralske eller andre

hensyn. I skoleutgaven har vi å gjøre med sensurinngrep uten en offentlig sensurinstans. Tekstkritikken kan her bidra til å avklare hvilke tekstendringer som har funnet sted, selv om forlagets/forfatterens revisjon og/eller sensur ikke alltid klart lar seg skille fra hverandre.

Hans Walter Gabler avslutter boken med en artikkel av mer prinsipiell karakter: betydningen av særskilt refleksjon over tekstgrunnlag og tekstkonstitusjon i sensurtilfeller. Han tar i «Författarintention och censur – (Fredson Bowers syn på saken). Från textorientering till intentionsorientering i copy-text-metodiken» utgangspunkt i den anglosaksiske utgivelsesfilologiens begrep om «copy-text», det vil si den tekstkilden med størst tekstautoritet, som best uttrykker 'forfatterens tekst'. Begrepet førte til en tradisjonsdannende privilegering av den tidligste tekstkilden, men med mulighet for å innarbeide senere autoriserte revisjoner. Fredson Bowers videreførte denne tankegangen, med enda større vekt på forfatterens «final intention». Gabler viser hvilke vanskeligheter dette prinsippet byr på når vi står overfor en sensurert tekst. Bowers utga Stephen Cranes roman *Maggie, A Girl of the Streets* (1893), et verk som da det skulle gjenutgis i 1896, måtte renses for bannskap og blasfemi. Mye taler for at forfatteren selv endret teksten, slik at vi står overfor to versjoner, hver med sin «final intention». Fredson Bowers' utgave inneholder alle de endringer av 'ufarlig' art som Crane foretok, men også det tidligste trykkets banning og blasfemi. Gabler diskuterer hva Bowers' prinsipp innebærer for forståelsen av teksten og fører deretter diskusjonen videre ved å hevde at begrepet (selv)sensur ikke lar seg bruke som underbegrep av 'forfatterintensjon'; i stedet må fremtidens edisjonsfilologi snakke om og visualisere dynamikken i ulike samvirkende intensjoner.

*

Uten støtte hadde hverken konferansen eller denne boken kunnet virkeliggjøres. Vi er svært takknemlige for den sjenerøse økonomiske støtten vi har fått fra A.P Möller og Hustru Chastine Mc-Kinney Möllers Fond til almene Formaal, Fondet for dansk-norsk samarbeid, Institusjonen Fritt Ord, Letterstedtska föreningen, Universitetet i Oslo, Institutt

for litteratur, områdestudier og europeiske språk og Senter for Ibsen-studier. En stor takk skylder vi naturligvis også konferansens bidragsytere som var villige til å bearbeide foredragene til artikler. Vi vil også rette en varm takk til vårt nordiske fagfellekorps som har nedlagt et viktig arbeid med å vurdere artiklene og gi forfatterne konstruktive endringsforslag. Også våre kolleger rundt i Norden som har tatt av sin tid for å lese korrektur på de ferdige artiklene, fortjener en hjertelig takk.

Hilde Bøe, Christian Janss og Stine Brenna Taugbøl

Noter

- 1 I tysk edisjonsfilologi diskuteres det om sensurforhold bør behandles bare i studieutgaver, en posisjon for eksempel Klaus Kanzog inntar. Bodo Plachta, «Zensur und Textgenese», *editio* 13, 1999, s. 38.
- 2 Ett eksempel er Johs. Lundes utgave av Alexander Kiellands brev fra 1978–81. For omtale se Christian Janss, «Textkritische Ausgaben norwegischer Literatur im 20. Jahrhundert», Christian Janss og Paula Henrikson (utg.), *Geschichte der Edition in Skandinavien*, de Gruyter, Berlin 2013, s. 337f.
- 3 Aleida og Jan Assmann snakker, riktignok med henvisning til totalitære regimer, om en sensur som «die Vergangenheit auslöscht und das kulturelle Gedächtnis auf die herrschende Gegenwart reduziert.» Jan Assmann og Aleida Assmann (utg.), «Kanon und Zensur», *Kanon und Zensur. Beiträge zur Archäologie der literarischen Kommunikation*, Wilhelm Fink, München 1987, s. 21.
- 4 Plachta 1999, s. 46f.
- 5 Vi er Øystein Rian stor takk skyldig for at han på kort varsel kunne ta på seg å skrive denne artikkelen, og dermed bidra til at sensurforholdene i alle de største landene i Norden blir dekket i den foreliggende boken. Anbefales kan også Rians større studie av trykkefriheten i Danmark-Norge: *Sensuren i Danmark-Norge. Vil-kårene for offentlige ytringer 1536–1814*, Universitetsforlaget, Oslo 2014. Mona Ringvej behandlet under konferansen den dansk-norske fellestiden med foredraget «Sensuren i Danmark-Norge på 1700-tallet». Det lot seg dessverre ikke gjøre å inkludere en skriftlig versjon i denne boken. Ringvej har behandlet sensurforholdene i Danmark-Norge andre steder, se for eksempel: «Trykkefriheten i 1814 – det opplyste eneveldets demokratiske arv.», *Historisk Tidsskrift* 2014, v. 93 (1) s. 67–93. Se også Ellen Krefting, Aina Nøding og Mona Ringvej: *En pokkers Skrivesyge – 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet*, Scandinavian Academic Press, Oslo 2014.

Litteratur

- Assmann, Aleida og Assmann, Jan, «Kanon und Zensur», Aleida og Jan Assmann (utg.), *Kanon und Zensur. Beiträge zur Archäologie der literarischen Kommunikation*, Wilhelm Fink, München 1987, s. 7–27
- Janss, Christian, «Textkritische Ausgaben norwegischer Literatur im 20. Jahrhundert», Christian Janss og Paula Henrikson (utg.), *Geschichte der Edition in Skandinavien*, de Gruyter, Berlin 2013
- Jones, Derek (utg.), *Censorship. A World Encyclopedia*, 4 bd., Fitzroy Dearborn, London 2001
- Kielland, Alexander L., *Brev*. Utg. av Johs. Lunde. 4 bd. Det norske språk- og litteraturselskap, Oslo 1978–1981
- Krefting, Ellen, Nøding, Aina og Ringvej, Mona, *En pokkers Skrivesyge – 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet*, Scandinavian Academic Press, Oslo 2014
- Plachta, Bodo, «Zensur und Textgenese», *editio* 13, 1999, s. 35–52
- Rian, Øystein, *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814*, Universitetsforlaget, Oslo 2014
- Ringvej, Mona, «Trykkefriheten i 1814 – det opplyste eneveldets demokratiske arv», *Historisk Tidsskrift* 2014, v. 93 (1), s. 67–93
- Tjønneland, Eivind (utg.), *Kritikk før 1814. 1700-tallets politiske og litterære offentlighet*, Dreyer, Oslo 2014

Före och efter 1766

Den svenska censuren och tryckfriheten – en rättshistorisk översikt

Ordet censur kan i vid mening användas för alla former av inskränkningar i yttrandefriheten. I ett tryckfrihetsrättsligt sammanhang brukar man dock med censur endast avse myndigheters granskning av skrifter innan de kan godkännas för publicering.¹ I den nu gällande svenska tryckfrihetsförordningen (TF 1949) slås fast att en sådan censur inte får förekomma. Inte heller får en myndighet på grund av innehållet i en skrift hindra dess tryckning, utgivning eller spridning.²

Därmed har inte ordet släppts fritt och utan tyglar. Vissa yttranden är förbjudna enligt lag – till exempel hets mot folkgrupp och förtal – och straff kan utdömas efter att ett sådant yttrande har publicerats. Men det har då lagts på författaren själv eller på den ansvarige utgivaren att utöva en självcensur under straffhot.

I denna rättshistoriska översikt kommer ingripanden mot skrifter såväl före som efter en publicering att behandlas. Vad som främst skall uppmärksammas är hur lagstiftningen utformats vid olika tidpunkter. Någon djupare teoretisk diskussion eller presentation av nya forskningsresultat blir det inte fråga om.

Det finns en omfattande litteratur om den svenska tryckfrihetens historia.³ Ämnet är gränsöverskridande och har varit av intresse inte bara för jurister utan även för litteraturvetare, historiker, filosofer, statsvetare, teologer m.fl. Vad som här levereras i artikelförfattarens påse har huvudsakligen hämtats från dessa välfyllda säckar.⁴

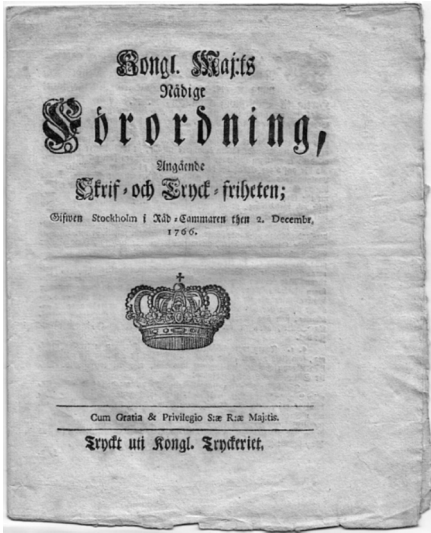
Tryckfrihetsfrågan har en rättspolitisk dimension som inte sällan tenderat att färga behandlingen av ämnet, framförallt i äldre verk. Det framgår, enkelt uttryckt, att man är positivt inställd till tryckfriheten och negativ till inskränkningar av densamma. Ett exempel är Hilding Eeks välkända avhandling *Om tryckfriheten*, vilken publicerades 1942, när denna frihet hotades som mest under andra världskriget. Risken är förstås att ämnet inte alltid problematiseras tillräckligt och att äldre förhållanden bedöms genom en senare tids glasögon.⁵ I vart fall kan nog den kritiken riktas mot en översiktsartikel av detta slag.

De tre känsliga områdena

Inom tre områden har tryckfriheten varit särskilt begränsad eller ibland helt obefintlig: religionen, politiken och sedligheten. Gör man en periodindelning utifrån dem så framstår religionen som det dominerande censurområdet under 1500- och 1600-talet – i det lutherska enhets-samhället var kravet på renlärighet absolut, kontrollen rigorös och avvikelser bestraffades strängt. Under 1700-talet och frihetstiden var det framför allt den politiska censuren som användes som ett flitigt brukat vapen i partiernas kamp om makten, och även den absoluta kungamakt som etablerades efter 1772 använde censurliknande medel för att undertrycka oppositionen. Vid slutet av 1800-talet och under 1900-talet blev sedan sedligheten ett vanligt motiv för ingrepp mot det tryckta ordet. Samtidigt skall dock sägas att religionen, politiken och sedligheten ofta varit sammanflätade, nästan som en treenighet. Tyngdpunkten har visserligen förskjutits mellan dem, men vid flera tillfällen har de även gjort sig gällande samtidigt.

Tryckfrihetsförordningen 1766 som vägsål

Som ett vägsål i den svenska, och därmed fram till 1809 även finska, censuren och tryckfrihetens historia står under alla omständigheter 1766 års tryckfrihetsförordning (TF 1766). Fram till att denna förordning trädde i kraft måste alla skrifter granskas innan de fick publiceras. De fick alltså genomgå en censur i ordets snävare betydelse. Utvecklingen tog därefter en annan väg och med rättsliga medel kunde efter 1766 – som huvudregel

Tryckfrihetsförordningen 1766 – ett vägskäl i den svenska censuren och tryckfrihetens historia.

– tryckta skrifter angripas först efter att de publicerats. Ett undantag var den teologiska förhandscensuren som fanns kvar fram till 1809.

TF 1766 var världens första grundlag till skydd för tryckfriheten. Som lag betraktad hade den dock en kort livslängd och upphävdes efter Gustaf III:s statskupp 1772. Vid flera tillfällen försökte man sedan, och kunde man i viss mån även, återinföra någon form av förhandskontroll. En förhandsgranskande censur fick dock aldrig riktigt fotfäste i Sverige igen efter 1766. Den tryckfrihet som då etablerades framstod med tiden som ett konstitutionellt arvegods. Inskränkningar av varjehandas slag har kunnat och kan ännu i dag retoriskt angripas som avvikelser från denna historiska normkälla.⁶ Efter 1766 handlar den svenska tryckfrihetens historia därför i stor utsträckning om hur man förhållit sig till arvet efter den första tryckfrihetsförordningen. Tiden före 1766 handlar däremot om censuren, hur den växte fram, institutionaliserades, tillämpades och ifrågasattes.

Tidig kontroll av tryckerierna

Det dröjde nämligen inte länge efter att boktryckerier hade etablerats i Sverige förrän de lades under kungligt monopol.⁷ Produktionen av

tryckta skrifter kom därmed att ställas i statens och den lutherska reformationens tjänst. Linköpingsbiskopen Hans Brask (1464–1538), som motsatte sig den lutherska rörelsen, fick 1526 sitt tryckeri konfiskerat och när han i stället lät trycka utomlands så infördes även en kontroll av bokimporten. Få skrifter kunde därefter undgå kungens och den kunglige korrektorns granskande öga. Den inte helt underdånige svenske reformatorn Olaus Petri (1493–1552) fick exempelvis sin *Svenska Krönika* censurerad. Den spreds visserligen i avskrifter men gavs ut av trycket först 1818.⁸ När Olaus Petri i *Een predikan emot the gruffueliga eedher och gudz förtörnelse, som nu almenneliga brukas* (1539) kritiserade överheten, beslutade Gustaf Vasa att hädanefter inget skulle få tryckas «med mindre vi det tillförene översett och beslutit hava».⁹

Politisk och religiös maktkamp

Under Gustaf (I) Vasas arvingars kamp om makten under senare delen av 1500-talet fortsatte religionen att vara en stridsfråga och censurvapnet användes flitigt av de olika lägren under skiftande maktförhållanden. Så kom exempelvis Johan III:s katolskt färgade liturgi, den så kallade «*Röda boken*», att höra till de skrifter som senare förbjöds och drogs in.¹⁰ Det som förhindrades att komma ut genom tryckerierna kunde dock spridas på andra vägar via handskrifter, ungefär som de *samizdat* som cirkulerade i Ryssland under sovjettiden. För framställningen av sådana handskrifter i massupplagor kunde bland andra gymnasieskolornas djäknar anlitas, så kallat *djäknetryck*.

En annan möjlighet att undkomma censuren var att trycka utomlands. Från den utmanövrerade kung Sigismunds Polen spreds propagandaskrifter mot farbrodern hertig Carl (IX) och hans roll i blodbadet i Linköping 1600. Bland annat trycktes där en nidskrift med den talande titeln *Hertigh Carls Slaktarebenck*. Med hjälp av bl.a. gränskontroller kunde man försöka förhindra spridningen till Sverige av sådana kritiska skrifter. Svårare var det att komma åt de landsflyktiga författarna och utländska tryckerierna, även om det förekom både diplomatiska påtryckningar och kidnappningar (Åhlén 1986, s. 26).

När de svenska gränserna utvidgades under stormaktstidens militära erövringar kunde dock den censurerande och straffande handen nå fram.

Att författaren till *Dania ad exteros de perfidia suecorum* av svenskarna tvingades att äta upp sin sextiosidiga smådeskrift i folioformat, kan dock vara en skröna (Åhlén 1986, s. 31). Det är i alla fall ett exempel på så kallade speglande straff, och inte heller det värsta som kunde hända en författare eller läsare. Den förhärskande straffteorin om bestraffningsformernas avskräckande betydelse fick brutala konsekvenser även på det här området: den frispråkiga tungan kunde skäras ut, den skrivande handen huggas av tillsammans med det fritänkande huvudet och dessförinnan kunde även boken få sitt straff när den brändes upp av bödeln i författarens åsyn.¹¹

Tidig akademisk censur

Redan tidigt under 1600-talet hade kungens och kyrkans oroliga blickar riktats mot universitetsstaden Uppsala. Här kunde farliga tankar spridas och påverka studenter som skulle ut i den växande svenska stormaktens och lutherska statskyrkans tjänst. I de kungliga konstitutionerna för universitetet 1626 föreskrevs förhandscensur genom rektor och dekaner samt en särskild inspektor för det akademiska tryckeriet. Detta akademiska censursystem fördes vidare i de nya konstitutionerna för Uppsala 1655, Åbo 1640 och för det nyöppnade universitetet i Lund 1666.¹²

Teologerna hade en särställning när det gällde censuren. Bland annat förbjöds icke-teologer att vid disputationer och i avhandlingar behandla teologiska frågor. Det teologiska kontrollbehovet kände knappt några gränser och understöddes ofta av kungamakten i syfte att upprätthålla politisk och religiös enhet och stabilitet. Listan över förbjudna disputationer och avhandlingar blev lång. Även biskopar och professorer fick finna sig i att bli kontrollerade. I teologernas många och komplicerade konflikter – *odium teologicum* – var censuren ett användbart slagträ.

Ökad bokutgivning, starkare statlig kontroll

Under 1600-talet ökade statens och kyrkans krav på en effektivare kontroll i takt med att antalet boktryckerier började växa och därmed även utgivningen av böcker och andra skrifter.¹³ Kontrollbehovet ledde under det karolinska enväldet till ett totalt förbud mot all opposition mot

kungamakten och religiöst oliktankande. Exempelvis uppmanades de kyrkliga myndigheterna 1662 att övervaka att inget trycktes som störde den politiska och religiösa «enigheten», 1663 utrensades misshagliga böcker från kungliga biblioteket, 1655 kunde genom den så kallade passkillförordningen inte bara författare av en tryckt eller otryckt skrift ställas till ansvar utan även spridaren och innehavaren av skriften, och 1689 påbjöds att protokollen från riksdagen, riksrådet och kanslikollegiet skulle rensas från allt som kunde uppfattas som opposition och kritik.¹⁴

Kanslikollegiet som central censurinstans – censorsämbetet inrättas

Den senare delen av 1600-talet blev även en formativ period för själva censurorganisationen. Kanslikollegiet, som lydde under riksrådet (Kungl. Maj:t), fick nu ställning som en central censurinstans. Denna myndighet utövade sin censur vid sidan av, delvis över och delvis i konkurrens med kyrkans (konsistoriernas) censur. Enligt den censurstadga som tillkom 1684 skulle alla nyskrivna verk granskas av kanslikollegiet. Dessutom skulle tryckta skrifter inlämnas till kollegiet och till biblioteken för arkivering (en ordning som delvis lever kvar ännu i dag genom de s.k. plikt-exemplaren). Slutligen inrättades 1686 en till kanslikollegiet knuten ämbetsman, en *ensor librorum*.

Instruktionerna 1688 för censorn var omfattande. Han skulle övervaka bokimporten och tryckningen av alla böcker i landet. Inget fick tryckas utan hans godkännande – *imprimatur*. Censorn skulle även besöka tryckerierna och boklådorna och beslagta misstänkta böcker. Han skulle också bevaka att religiösa skrifter var försedda med godkännande från de kyrkliga domkapitlen. Den enda tryckfrihetsvänliga föreskriften i sammanhanget var att censorn inte skulle ingripa utan goda skäl. Trots allt ville man inte helt strypa bokproduktionen.

Godtycke och rättslöshet

Med en fastare reglering av censuren följde inte rättssäkerhet och skydd mot godtycke. Censorns *imprimatur* kunde överspelas av kanslikollegiet eller riksrådet. Dessutom förekom inte sällan rent lagstridiga interventioner från olika makthavare. Många ville vid sidan av censorn ha sitt

ord med i laget när det gällde att sätta gränser för vad som fick tryckas eller inte: de kyrkliga och akademiska konsistorierna, kanslikollegiet, riksrådet, riksdagens ständer (särskilt prästeståndet) och kungen själv. Tre fall kan belysa den brist på rättssäkerhet som rådde för författare och boktryckare.¹⁵

I hopp om att få någon belöning hade skalden Lasse Lucidor – Lars Johansson (1638–1674) – författat en bröllopsdikt med titeln *Gilliare kwaal* (1669). Den föll dock inte i god jord hos det högadliga brudparet. De ordnade så att Lasse Lucidor blev häktad och sedan dömd till ett års förvisning från Stockholm. Han hölls trots detta kvar under lång tid i häktet och blev först genom en dom i hovrätten slutligen fri.¹⁶ Tjugo år senare, när de inblandade parterna var döda, skulle Lasse Lucidors samlade skrifter – *Helicons blomster* – ges ut och för detta meddelades också de nödvändiga tillstånden. Med i utgåvan fanns även *Gilliare kwaal*. En högt uppsatt anförvant till den bortgångne adelsmannen lät då, utan stöd i lag, beslagta hela upplagan och förbjuda fortsatt försäljning. Först sedan bröllopsdikten (det så kallade B-arket) ryckts ut ur samlingen kunde diktsamlingen ges ut.¹⁷

Historieskrivning hörde också till de känsliga ämnena. Rikshistoriegrafen Johan Widekindi (1618/20–1675) hade fått det offentliga uppdraget att skriva Gustaf II Adolfs historia. Verket omfattade nästan 500 foliosidor så tryckningen drog ut på tiden. Under tiden hann boktryckaren Wankijf avlida och hans änka tog vid. När det hela äntligen var klart 1691 och blivit vederbörligen godkänt av kanslikollegiet stoppades plötsligt försäljningen. De ryska och danska sändebuden i Stockholm hade protesterat och 763 av de 830 tryckta exemplaren konfiskerades utan ekonomisk kompensation. Samma år var teologiprofessorn och senare biskopen Jesper Swedberg (1653–1735) färdig med en på kunglig befallning sammanställd psalmbok. Den trycktes i sju upplagor om tillsammans 30 000 exemplar. Men prästeståndet ansåg inte psalmboken renlärig, utgivningen förbjöds och alla upplagor drogs in.

Författare, boktryckare och bokförsäljare hade således en utsatt ställning. För tryckeriverksamheten krävdes dessutom privilegium och en indragning av privilegierna kunde användas som både hot och bestraffning. Privilegesystemet blev på så sätt i praktiken en del av censuren.

Frihetstidens censur

Den politiska friheten under den tid i Sverige som brukar kallas frihetstiden – den inleddes efter Carl XII:s död 1718 och avbröts genom Gustaf III:s statskupp 1772 – var egentligen bara en frihet för riksdagen och rådet gentemot det tidigare kungliga enväldet. För övrigt rådde på det politiska området samma repression av oliktankande och oppositionella som varit förhärskande på det religiösa området. Enväldets avskaffande innebar dessutom att det nu fanns fler känsliga makthavares tår att (råka) trampa på.¹⁸

Genom kansliordningar 1719 och 1720 fördes 1600-talets formella censurorganisation vidare och blev med några mindre förändringar bestående fram till 1766. I systemet var emellertid flera otydligheter inbyggda. Framför allt gällde detta censorns roll. Ett växande missnöje med hur censuren och censorn fungerade anses vara en av orsakerna bakom tillkomsten av 1766 års tryckfrihetsförordning.¹⁹

En tungrodd censur

Från censursämbetets tillkomst 1687 till dess avskaffande 1766, tjänstgjorde sju censorer: Nils Rubens (1687–89), Claudius Örnghjelm (1689–95), Gustaf Peringer Lillieblad (1695–1710), Johan Brauner (1712–16), Johan Upmark Rosenadler (1716–37), Gustaf Benzelstierna (1737–46) och Niclas von Oelreich (1746–66). Flertalet av dem var lärda män med en akademisk bakgrund. Förmodligen var det också vid den lästen som uppdragsgivaren ville att de skulle förbliva. Censuren över de politiskt känsliga frågorna önskade kanslikollegiet bestämma över på egen hand.

Systemet blev på många sätt tungrott. Om ett verk censurerats och godkänts så övergick i princip ansvaret på den som svarat för godkännandet. I delikata fall ville ingen bli sittande med Svarte Petter och censurförfarandet kunde därför hamna mellan stolarna och dras i långbänk. Rikshistoriegrafen Jacob Wilde (1679–1755) inlämnade exempelvis 1722 ett manus på en historia om den svenska statsförfattningen. Men allt som rörde statsrätten var minerat område och ärendet bollades därför fram och tillbaka. Det dröjde sedan nästan ett decennium innan verket kunde tryckas 1731.²⁰

Samma öde drabbade Anders Nordencrantz (1697–1772), som 1724 författat en skrift om rikets finanser. I den fanns även ett farligt kapitel om tryckfriheten.²¹ Inte ens sedan detta lyfts bort av censuren och verket tryckts 1731 kunde han vara riktigt på den säkra sidan då efterhand även andra delar av boken började ifrågasättas (Vegesack 1995, s. 19). Till de mer kända ingripandena av censuren mot författare under frihetstiden hör aktionerna mot Olof von Dalin (1708–1763) på grund av flera av hans skrifter. Han dömdes bland annat 1756 till böter, varning och avsked från sin tjänst vid hovet (Burius 1984, s. 56, Åhlén 1986, s. 98 f.).

En närmare inblick i censorns arbete och hans olika överväganden får man genom Gustaf Benzels tiernas (1687–1746) senare utgivna censorsjournal. Där kan man som exempel se att han 1774 vid censuren av en svensk översättning av Jonathan Swifts *Gullivers resor* anmärker på en not där Swift tar upp frågan om de väljandes makt över de valda. Det ansågs vara ett alldeles för känsligt ämne under frihetstiden (Bygdén 1884, s. 242).

Censorsjournalen visar även på en annan sida av censorns arbete: denne kunde fungera som en föregångare till en senare tids förlagsredaktörer, vilka på olika sätt granskar och diskuterar texten med författaren, samt i känsliga fall även låter granska den juridiskt. Benzels tiernas efterträdare Niclas von Oelreich (1699–1770) menade att censorn skulle främja den politiska debatten och inte lägga «band på sanningar vilkas upptäckande gagnar det allmänna» (citerat efter Vegesack 1995, s. 16). Men censorn måste få kontrollera att det som trycktes hade hög kvalitet.

Censuren vid universiteten under frihetstiden

Även vid universiteten i Uppsala och Lund fortsatte under frihetstiden den censur som påbörjats under 1600-talet.²² Enligt konstitutionerna fick inte avhandlingar läggas fram «som försvarar en orimlig eller ogudaktig ståndpunkt eller som förorsakar oro». Genom ett kungligt brev från 1749 skärptes denna censur. Om någon avhandling stred mot «ortodoxien eller regeringssättet» eller goda seder så kunde såväl den som presiderat vid disputationen som dekanus straffas. Året därpå fick språk-

forskaren m.m. professor Johan Ihre (1707–1780) böta en årslön därför att han presiderat vid disputationer där enligt myndigheterna «otienliga, farlige och owarsamme lärosatser och ordalag» förekommit (Nilsén 2001, s. 169 f.).

Fallet Forsskål

Tio år senare, 1759, ville den unge magistern och linnélärjungen Peter Forsskål (1732–1763) disputera på en avhandling om den medborgerliga friheten.²³ Bland annat pläderade han för «skrivfrihet». Disputationen förbjöds av filosofiska fakulteten på grund av det farliga innehållet. Forsskål lät sig dock inte hindras utan gick vidare till högre ort i Stockholm. Men även där blev det avslag. Han lyckades då få imprimatur från censorn Niclas von Oelreich (1699–1770) och kunde med detta i handen uppsöka boktryckaren Salvius och trycka skriften, *Tankar om den borgerliga friheten*, i 500 exemplar.²⁴ Forsskål for sedan raskt tillbaka till Uppsala där skriften omgående spreds. Reaktionen från kanslikollegiet blev häftig. Boktryckaren kunde frita sig från ansvar genom att peka på censorns godkännande. Forsskål och von Oelreich försvarade sig vältaligt och kunde som en bumerang använda den frihetsretorik som det makthavande hattpartiets företrädare använt sig av i andra sammanhang. Det är bättre att folket får uttrycka sig med bläck än med blod, framhöll Forsskål hotfullt.

Universitets rektor beordrades emellertid att konfiskera skriften. Rektor var vid denna tidpunkt Forsskåls beundrade lärare Linné. Han kunde så småningom leverera 70 exemplar, varav två var hans egna. Resten var redan ute och spreds över landet. Det förbud mot skriften – och dess innehavande – som utfärdades året därpå fick nog ingen större verkan utom möjligen ett ökat intresse för det förbjudna. Forsskål hade då för länge sedan lämnat landet för att delta i en dansk forsknings-expedition. Under resan skrev han hem till Linné och undrade hur det gick med tryckfrihetsfrågan. Forsskål fick dock aldrig uppleva tillkomsten av 1766 års tryckfrihetsförordning. Han avled den 11 juli 1763 i det som i dag är Jemen.

Under det korta töväder som rådde för tryckfriheten efter Gustaf III:s död 1792 utgavs anonymt en ny upplaga av Forsskåls skrift, det vill säga

den version som hade censurerats av von Oelreich. Sedan dröjde det mer än tvåhundra år innan den kom i nya utgåvor. I den idéhistoriska antologin *Gyllene äpplen* (1991) gavs den ut med texten från originalmanuskriptet infogad i den censurerade texten. Den ocensurerade originalversionen, med engelsk översättning, gavs ut 2009 i samband med 250-årsjubileet av *Tankar om borgerliga friheten*. Av Gunilla Jonssons kommentar till utgåvan framgår att von Oelreich strykningar och ändringar var långtgående, texten blev mycket tamare och försiktigare. Man kan i manuskriptet se att censorns ändringar är inskrivna med Forsskåls egen hand och att de troligen utfört ändringarna tillsammans.²⁵

1766 års tryckfrihetsförordning

Genom tryckfrihetsförordningen 1766 bröts tvärt det censursystem som varit förhärskande i Sverige sedan de första tryckerierna etablerades under 1500-talet.²⁶ Den teologiska censuren fick visserligen fortsätta som tidigare men för övrigt upphörde alltså förhandsgranskningen och censursämbetet avskaffades. I stället för censur skulle straff utkrävas efter en publicering. I TF 1766 fick tryckfriheten en positiv bestämning. Det blev således tillåtet

att skriva, på vad språk eller uti var skrivart det kan vara författat, antingen uti teologiska ämnen, sedoläran, historien eller någon av de lärda vetenskaperna, angående den allmänna eller enskilda hushållningen, kollegier eller ämbetsmäns göromål, societeter och samfund, handel, näringar, slöjder och konster, varjehanda uppgifter om inrättningar med mera sådant, som till allmänhetens nytta och upplysning lända kan.²⁷

Till undantagen från denna tryckfrihet hörde bland annat heresi och hädelse samt olika former av majestätsbrott. Som en rest från frihetstidens politiska censur fanns dessutom ett förbud mot ifrågasättande av rikets grundlagar. TF 1766 innehöll flera tryckfrihetsvänliga principer. En viktig sådan var att de tidigare mer eller mindre godtyckliga ingripandena från olika myndigheter ersattes med en bestämd ordning för åtal och prövning i domstol. En annan var ansvarssystemet. Huvudregeln var att författaren i första hand blev ansvarig för överträdelse. För-

fattaren fick vara anonym men om boktryckaren i sådant fall ville befria sig från ansvar måste han kunna uppvisa en namnsedel där författaren uppgivit sitt namn. Under alla omständigheter måste boktryckaren sätta ut sitt namn, tryckorten och året. Ytterligare en viktig princip var rätten att ta del av och trycka allmänna handlingar, den så kallade offentlighetsprincipen. Den skulle i framtiden få en sådan betydelse, att den i dag ses som en grundpelare för det svenska statsskicket.²⁸

Det har diskuterats om vem och vad som var avgörande för tillkomsten av denna tryckfrihetsförordning. Flera personer har lyfts fram som *founding fathers* och som pådrivande faktorer har man bl.a. pekat på missnöjet med censorn, de partipolitiska förhållandena under frihetstiden och påverkan från samtida idéströmningar.²⁹ Kanske vågar man sammanfatta orsakerna med att det vid riksdagen 1765/66 hade öppnats ett *window of opportunity*, en tillfällig kombination av olika personer, drivkrafter och omständigheter som ledde till ett beslut vars innebörd alla då inte var fullt medvetna om, i vart fall inte om dess konsekvenser.

En omedelbar effekt var att friheten faktiskt kom att brukas och – ansågs det efter ett tag – missbrukas. Dammluckorna hade öppnats och en strid ström av periodiska skrifter, böcker och pamfletter spreds från tryckerierna. Inte sällan utnyttjades den möjlighet till anonymitet som förordningen medgav. Dessutom utvecklades ett system med så kallade ansvaringar, det vill säga personer som mot ersättning satte sitt namn på namnsedeln. Snart kom också motreaktionen och med den följde olika inskränkningar av den nyss givna friheten. Större bekymmer väntade dock bakom hörnet för denna första svenska tryckfrihetslagstiftning i grundlagsform.

Tryckfriheten under det gustavianska enväldet

Genom Gustaf III:s statskupp 1772 återinfördes det kungliga enväldet, frihetstidens grundlagar upphävdes och tryckfrihetsförordningen från 1766 hamnade i ett osäkert mellantillstånd. Hade den avskaffats tillsammans med de andra grundlagarna eller var den fortfarande i kraft? På denna ovisshet gjorde kungen ett slut genom en ny tryckfrihetsförordning 1774.³⁰

Retoriskt var Gustaf III en vän av tryckfriheten. I brev till Voltaire framhöll han sin egen tryckfrihetsförordnings unika kvaliteter – men fick inget svar. Jämfört med TF 1766 innebar dock Gustaf III:s förordning flera allvarliga begränsningar. Den var inte längre en «orygglig grundlag» utan det låg i kungens händer att efter godtycke ändra vid påkommande behov. Brottskatalogen hade dessutom utökats med förbud att klandra kungen och det nya statsskicket.

När oppositionen mot kungen ökade så ökade också repressionen. Att boktryckarna 1780 gjordes ansvariga för tryckfrihetsbrott innebar i praktiken ett slags förhandscensur. Flera inskränkningar följde och 1785 krävdes särskilt tillstånd (privilegium) för utgivning av periodiska skrifter (en föregångare till den indragningsmakt som sedan etablerades 1812) och samma år infördes även teatercensur. Av den tryckfrihet som Gustaf III skrutit med till Voltaire var det inte mycket kvar när den som «skrift- eller muntligen eller genom tryck» kritiserade kungens maktutövning 1787 belades med dödsstraff (Boberg 1951, s. 162–250 och Nyman 1963, s. 70).

Fallet Bellman

Om Gustaf III inskränkte den politiska tryckfriheten så visade han större tolerans på det religiösa området. Carl Michael Bellman (1740–1795) publicerade 1773 en dikt om ett åskväder genom vilken han enligt de kyrkliga myndigheterna gjorde sig skyldig till straffbart gäckeri med religionen. Justitiekanslersämbetet nöjde sig dock med att kalla upp Bellman och uppmana honom att «bruka sin kvickhet till sådant, som vore nyttigt och artigt utan att stöta religionen». Gustaf III godkände denna mildare form av handläggning. (Tidigare hade även Bellmans *Gubben Noak* anmälts, men då hade man på grund av TF 1766 fått nöja sig med att uppmana till frivillig insamling av denna «förargerliga» visa som bedrövade «alla rättsinniga» (Åhlén 1986, s. 120f. och Boberg 1951, s. 300).)

Ett tillfälligt töväder – därefter processen mot Thorild

Efter mordet på Gustaf III 1792 kom ett tillfälligt töväder för tryckfriheten (Rydin 1859, s. 177 f. och Nyman 1963, s. 71–98). Den av upp-

lysningen inspirerade ledaren för förmyndarregeringen, Gustaf Adolf Reuterholm, utfärdade några månader efter kungamordet en ny tryckfrihetsförordning. Den var en mångordig och juridiskt otydlig återställare av Gustaf III:s ursprungliga TF från 1774.

Nu öppnades dammluckorna på nytt. Exempelvis kunde en tidigare förbjuden översättning av Thomas Paines *Människans rättigheter* (*Rights of Man*, 1791) ges ut.³¹ Tidningspressen började åter blomstra, men med både tistlar och törnen i buketten. Frispråkigheten blev snabbt besvärande för regeringsmakten. En vändpunkt kom 1792 när Thomas Thorild (1759–1808) gav ut sin tidigare förbjudna skrift *Om det allmänna förståndets frihet*. I den pläderade Thorild inte bara för obegränsad tryckfrihet – även i religiösa frågor – utan också för allmän rösträtt och för en nationalförsamling i stället för ständsriksdag. Genom en «varning» inskränktes åter tryckfriheten och Thorild själv dömdes till fyra års landsflykt.³² I Uppsala demonstrerade studenterna genom en symbolisk begravning av den förlorade tryckfriheten. Bland annat sjöng man följande verser på en välkänd Bellmanmelodi:

Upplysning! Gråt! Du har mistat en vän,
vilken din fortgång beredde.
Mörker skall hölja den banan igen,
vartill vår tryckfrihet ledde.
Träldom och bojor tyrannerna ge
åt dem som önska vår lycka.³³

Några år senare blev det nya musikaliska demonstrationer i Uppsala. I samband med firandet av Gustaf IV Adolfs kröning 1800 ledde ett intermezzo till den så kallade musikprocessen, vilken slutade med att några yngre akademiker relegerades från universitetet. I detta universitetsdrama var den förbjudna men genom handskrifter spridda *Marseljäsen* inblandad.³⁴

Gustaf IV Adolfs censurpolitik gick längre än faderns och kan utan större överdrift beskrivas som paranoid.³⁵ Revolutionen i Frankrike var det avskräckande exemplet och allt som refererade till den och till politiken i Frankrike, inklusive den förhatlige Napoleon, förbjöds. Till att börja med måste han benämnas med prefixet M som i monsieur, sedan som N. Buonaparte och sedan inte nämnas alls. En översättning av den

franska konstitutionen konfiskerades exempelvis 1794 och hela upplagan på 500 exemplar förstördes.

Även tillsynen över tryckta skrifter och tidningar ändrades under Gustaf IV Adolfs tid. Särskilt nitiskt granskades införandet av skrifter som tryckts utomlands. Berömt är försöket att från Danmark smuggla in en smädesskrift mot kungen med hjälp av ballonger över Öresund. Förbud följde på förbud. Import av skrifter och tidningar från Danmark förbjöds 1803 och från Frankrike 1804.

Det gamla kanslikollegiet hade 1801 ersatts av en hovkansler. Denne, tillsammans med ett bokhandels- och boktryckeriombud, den kunglige bibliotekarien och boktryckerisocietetens ordförande kunde effektivt och varandra kompletterande kontrollera allt som hade med skrifter att göra: boktryckerier, boklådor, lånebibliotek, bokauktioner m.m. Boktryckarnas verksamhet hade redan 1752 blivit snävt reglerad. Genom Boktryckerisocietetens ordförande integrerades nu skräet ytterligare i kontrollapparaten. Ordföranden var nämligen inte vald av boktryckarna utan tillsattes av hovkanslern och skulle ha en övervakande och censurerande funktion. Boktryckerierna levde farligt. De kunde sättas under specialcensur, få sina privilegier indragna och boktryckarna därmed förlora sin försörjning. Det blev ett effektivt sätt att strypa misshagliga skrifter redan innan de kommit i tryck.³⁶ Även den teologiska censuren blev aktivare under Gustaf IV Adolfs inflytande. Teatercensuren drevs dessutom till komiska höjder. Oskyldiga repliker som av kungen uppfattades som förstucken kritik fick strykas (Rydin 1859, s. 186 f. och Åhlén 1986, s. 170 f.).

Leopolds artikel «Om svenska Tryckfriheten»

Osäkerheten om vad som faktiskt gällde på tryckfrihetens område var en av anledningarna till författaren och hovmannen Carl Gustaf (af) Leopolds (1756–1829) artikel 1797 «Om svenska Tryckfriheten. Försök att bestämma dess nuvarande lagliga gränser».³⁷ Artikeln var en balansakt fylld av reservationer, «förklaringar» och budskap mellan raderna. Eller som Olle Holmberg har uttryckt saken: Leopold skrev med ena handen och strök ut med den andra.³⁸ Artikeln om tryckfriheten har sagts vittna om att det i själva verket inte fanns någon tryckfrihet i Sverige vid denna tidpunkt.³⁹

Vad Leopold framförallt vände sig mot var godtycket vid bedömningen av påstådda tryckfrihetsbrott. «Oviljan, hatet, hämnden, kunna ofta förfölja oskulden och vara lyckliga nog att därtill finna skimrande skäl», skriver han. En förutsättning för «hela det allmänna samhällsförnuftets trygghet» var därför att man noga följde lagen och dess krav på säkra bevis (Leopold 1797, s. 8). Torgny Segerstedt menar att Leopolds krav på legalitet och rättssäkerhet var påverkad av David Hume (1711–1776) och hans essä *Of the Liberty of the Press* (1742).⁴⁰

Leopolds artikel utmynnade i ett försvarstal för författarens frihet och för den tryckfrihetsrättsliga principen att hellre fria än fälla:

Jag påstår att den lilla argheten som aldrig gör stor skada, hellre må passera fritt under sin glesa mask, så länge hon blott vårdar sig att bära någon, än att allt hållas för mask åt argheten, och att hon sökes och förföljes under varje påstådd skymt av likhet; varav snart skall hända att allt som skrives, tyckes likna henne, och att det bästa, det renaste, det nyttigaste förnuft måste oupphörligen bäva att misskännas. Jag påstår att lagarna böra vördas i allt, men främst och heligast i deras stora princip, den allmänna tryggheten: att Skribentens trygghet, utgör därav en ganska viktig del: och att det lilla strafflösa självsvåld, vartill denna trygghet någon gång kunde förleda, alldeles icke är av den fara för Samhället, att man därför skulle uppoffra en del av dess största och nödvändigaste fördelar. (Leopold 1797, s. 15f.)

Utan denna säkerhetsventil för «den lilla argheten» så öppnades alltså enligt Leopold vägen för misstänkliggörande och förföljelse av författarna. Som exempel tog han Voltaires *Candide* (1759), vilken av många hade tolkats som en «smädesskrift emot Försynen, följaktligen emot Gud». Leopold konstaterade att man först kallade «själva författaren gudlös och en annan tid, den för gudlös som ogillade hans meningar. Man skulle ha bränt eller steglat bägge två, först den ena och så därefter den andra, om nitet och missförståndet alltid blev så hörda, som de ropa till.» (Leopold 1797, s. 16f.). Till dem som i Sverige hade velat släpa författaren för domstol påpekade Leopold att man illa hade förstått Voltaires skrift: den gäckade inte Gud, utan Leibniz. De nitiska hade alltid lätt för att missförstå och misstänkliggöra en

författare. På tryckfrihetens område måste därför straffrätten tillämpas restriktivt.

Leopold skulle återkomma till ämnet på ett för tryckfrihetens framtida utveckling normerande sätt. Efter statskuppen 1809 deltog han i arbetet med den nya grundlagen och anses vara upphovsmannen till den berömda definitionen av tryckfriheten i dess § 86. Paragrafen, som lever vidare som portal till den nuvarande TF, kan ses som en kärnfull sammanfattning av Leopolds artikel om tryckfriheten 1797 (Segerstedt 1937, s. 373; Eek 1942, s. 180; Nyman 1963, s. 182f. och Hirschfeldt 2009, s. 399):

Med tryckfrihet förstås varje svensk mans rättighet, att, utan några av den offentliga makten lagda hinder, utgiva skrifter; att sedermera endast inför laglig domstol kunna tilltalas för deras innehåll, och att icke i annat fall kunna därför straffas, än om detta innehåll strider emot tydlig lag, given att bevara allmänt lugn, utan att återhålla allmän upplysning.

Tryckfriheten efter 1809

Efter statskuppen och landsförvisningen av Gustaf IV Adolf 1809 fick Sverige en ny grundlag, 1809 års regeringsform (RF).⁴¹ Genom den återfick tryckfriheten en grundlagsstatus som den inte haft sedan 1766 års tryckfrihetsförordning. I likhet med sin historiska föregångare gavs tryckfriheten en positiv bestämning genom ovannämnda paragraf 86. Censur eller censurliknande åtgärder före tryckningen tilläts alltså inte längre. Brott mot tryckfriheten kunde enbart prövas i efterhand av domstol och enligt «tydlig lag» som svarade mot vissa avgränsade och bestämda syften. Det var på den konstitutionella grunden som en ny tryckfrihetsförordning skulle utarbetas.

Utgången var inte given och det första förslag som lades fram uppfattades inte som särskilt tryckfrihetsvänligt. Författaren och översättaren Jonas Magnus Stiernstolpe (1777–1831) gav i adelsståndet uttryck för sin besvikelse och konstaterade att den efterlängttade tryckfriheten, som likt en god genius skulle ge liv åt «litteraturens blomsterfält», i stället hade uppenbarat sig som «en straffande mordängel, färdig att slå allt förstfött inom den litterära kretsen». Hans inlägg, som trycktes och spreds som pamflett, bemöttes enligt protokollet med «mycket bifall».⁴²

1810 års tryckfrihetsförordning

I den tryckfrihetsförordning som till slut antogs 1810 återställdes principerna från TF 1766: förbudet mot all censur (trots intensivt motstånd från prästeståndet), rätten att ta del av och trycka allmänna handlingar (offentlighetsprincipen), åtalsrätt endast för justitiekanslern, prövning i domstol, rätten till anonymitet för författaren m.m. Tryckfrihetsförordningen skulle vara exklusiv i den meningen att man för innehållet i en tryckt skrift endast kunde åtalas om brottet fanns med i den. Förordningen innehöll även en brottskatalog till skydd för religionen, samhället och den enskildes ära med alltså stränga straff.⁴³ Samtidigt gavs dock en instruktion till åklagare och domstol att se till värdet av tryckfrihet och i tveksamma fall hellre fria än fälla. En liknande instruktion finns även i den nu gällande TF 1949, och spelar där en särskilt viktig roll som skydd för tryckfriheten (1 kap. 4 § TF 1949).

Som allmän regel för åtal krävdes att skriften skulle vara till formen smädlig, det vill säga uttrycka något nedsättande. En skrift kunde dock konfiskeras utan att vara «smädlig» om den lett till «missförstånd» i relationen till ett annat land.⁴⁴ Under andra världskriget dammdes denna bestämmelse av och användes som stöd för långtgående ingripanden mot främst tidningar vilka var kritiska mot Tyskland.⁴⁵

TF 1810 var en grundlag som tillkom under kort tid och den blev kritiserad för att vara oklar och innehålla inkonsekvenser. Dess livstid blev också kort.

En ny tryckfrihetsförordning 1812 under kuppartade former

Kort efter att TF 1810 trätt i kraft upprepades mönstret från de tidigare fallen när tryckfriheten utvidgats. Friheten brukades och det talades på nytt om dess missbruk. Fram för allt vände man sig mot tidningspressen som bl.a. ansågs ha spelat en uppviglande roll i samband med mordet på riksmarskalken Axel von Fersen. Stämningarna vid 1812 års riksdag var sådana att Rydin konstaterar att «tryckfrihetens dagar snart varit räknade» om man vid detta tillfälle skulle ha stiftat en helt ny lag (Rydin 1859, s. 196). Tryckfriheten ansågs nämligen inte få stå i vägen för den franske marskalk som skulle rädda Sverige och senare bli kung under

namnet Carl XIV Johan.⁴⁶ Då Sverige höll på att ändra sin utrikespolitik kunde inte en frispråkig press tillåtas störa denna nyorientering. Den reviderade tryckfrihetsförordning som antogs 1812 byggde dock i stora delar på TF 1810 men med flera begränsningar (och utan att man till alla delar hade följt de bestämmelser som gällde för ändring av grundlag).⁴⁷

En betydelsefull inskränkning var den s.k. indragningsmakten. För utgivning av periodisk press krävdes en hindersprövning och det låg i hovkanslerns diskretionära makt att bestämma vem som skulle få tillstånd att ge ut tidningar och att upphäva ett sådant tillstånd. Brottskatalogen i förordningen blev också mer öppet skriven. Där det i 1810 års förordning exempelvis hade krävts att en hädelse skulle vara *klart* uttryckt så ströks i 1812 års förordning detta rekvisit.

Hovkanslern hade fler medel i sin hand än dem som hängde samman med tillståndsprövningen och indragningsmakten. Genom de lokala tryckfrihetsombuden kunde han åstadkomma en kontroll som närmade sig den gamla förhandscensuren. Boktryckarna var skyldiga att omgående lämna in exemplar av skrifter samtidigt som de gavs ut. För att kunna kväva barnet i sin linda utvecklades olika metoder att kringgå och i vissa fall trotsa grundlagsförbudet mot förhandsgranskning. Boktryckarna var exempelvis påpassade genom mer eller mindre hotfulla påtryckningar och varningar. Ängsliga boktryckare kunde därför be om förhandsutlåtanden för att kunna vara på den säkra sidan.

Fallet Svensk Litteratur-Tidning

Genom ett kringgående av TF 1812 försökte hovkanslern Gustaf af Wetterstedt (1776–1837) ingripa i den litterära striden mellan författarna m.m. Per Daniel Amadeus Atterbom (1790–1855) och Carl Gustaf af Leopold.⁴⁸ Via tryckfrihetsombudet i Uppsala avkrävdes Atterbom och utgivaren av *Svensk Litteratur-Tidning*, Vilhelm Fredrik Palmblad (1788–1852), en förklaring till varför de ägnat sig åt «obehöriga personliga förolämpningar» mot Leopold. Sedan Atterbom och Palmblad uppmuntrats att bjuda motstånd mot de grundlagstridiga åtgärderna rann saken ut i sanden. Palmblad fick dock i sin egenskap av akademisk boktryckare ta emot en (olaglig) varning från universitetets konsistorium. Det fanns dock gränser för af Wetterstedts granskande nit. När ett tryck-

frihetsombud 1824 ville ingripa mot en översättning av Walter Scotts *Quentin Durward* (1823), därför att där bland annat förekom det hädiska uttrycket «ta mig tunnor», då tyckte till och med hovkanslern att det var att gå för långt.

Fallet Geijer

Däremot var af Wetterstedt nitisk när det kom till Erik Gustaf Geijers (1783–1847) skrift om Thorild 1820 (*Thorild. Tillika en filosofisk eller ophilosophisk bekännelse*).⁴⁹ Tryckfrihetsombudet i Uppsala kritiserades för att han inte omedelbart hade anmält skriften, därmed hade man missat möjligheten till beslag. Nu fick man i stället vänta till rättegången och då kunde bara 455 av de 1000 tryckta exemplaren beslagtas. År 1815 hade emellertid en jury införts i tryckfrihetsprocessen.⁵⁰ Och en sådan jury, bestående av åtta teologer och en jurist, friade Geijer från anklagelsen att han i sin skrift förnekat den rena kristna läran. Därmed gick luften ur hovkanslern af Wetterstedt när det gällde tryckfrihetsingripanden och några år senare lämnade han sitt ämbete.

Fallen Crusenstolpe, Berger, Natt och Dag och Lindberg

Ett av de mest uppmärksammade tryckfrihetsfallen från Carl XIV Johans tid är domen 1838 mot Magnus Jacob Crusenstolpe (1795–1865). I skriften *Ställningar och förhållanden* hade Crusenstolpe kritiserat ett konseljbeslut och blev därför åtalad för majestätsförbrytelse. Hovkanslern August von Hartmansdorff (1792–1856) manövrerade så att juryn kom att bestå av officerare och hovfolk, lojala mot kungamakten. Att Crusenstolpe dömdes till tre år på fästning ledde till kravaller i Stockholm, vilka slogs ned med våld. Vid samma tid dömdes även Napoleon Berger (1812–1880) som (under pseudonymen Per Fas) i skriften *Den röda boken eller några av dagens frågor* bland annat kritiserat indragningsmakten. Han flydde dock utomlands undan sitt straff.

Crusenstolpe hade för övrigt i en tidigare skrift uppmärksammat ett fall som inträffade redan i början av Carl Johans regeringstid. En officer vid namn Otto Natt och Dag (1794–1865) hade i en skrift 1815 kritiserat olika militära förhållanden. Den gavs sedan ut även på tyska med ett för

kungen inte särskilt smickrande förord. För detta dömdes Natt och Dag till döden för högförräderi men lyckades fly till USA. Han återkom aldrig till Sverige men fick formellt del av den amnesti som senare utfärdades för att man ville slippa ett annat för kungen besvärande mål. Det gällde teatermannen Anders Lindeberg (1789–1849) som 1834 dömts till döden för majestätsbrott efter att bland annat ha kritiserat teatermonopolet. För att undvika TF och en friande jurydom åtalades Lindeberg inte för sin tryckta skrift utan för en skrivelse med liknande innehåll. Att verkställa domen skulle dock ha kunnat leda till reaktioner mot kungamakten. Då Lindeberg vägrade att acceptera den benådning han erbjöds blev lösningen i stället den nämnda allmänna amnestin.⁵¹

Aftonbladet och indragningsmakten

Införandet av indragningsmaktens 1812 hade satt hämsko på den periodiska pressen men uppfinningsrikedomen var stor när det gällde att hitta kryphål.⁵² Genom att ha flera utgivningsbevis med nya «ansvaringar» kunde tidningar fortsätta att komma ut men under nytt namn. En av dem som satte detta i system var *Aftonbladets* ägare Lars Johan Hierta (1801–1872). Tidningen drogs in 14 gånger men kunde återuppstå som *Det andra Aftonbladet*, *Det tredje Aftonbladet* osv.⁵³ När indragningsmakten slutligen avskaffades 1844 hade den redan i praktiken urholkats och oskadliggjorts. Det har därför ifrågasatts om inte TF 1812 de facto blev en mer liberal tryckfrihetsförordning än TF 1810 (Boberg 1989, s. 57).

Förnekelse och hädelse

Till de straffbara undantagen från tryckfriheten i TF 1812 hörde förnekelse av den rena evangeliska läran och hädelse eller gäckande av Gud, bibeln och sakramenten.⁵⁴ Förnekelseparagrafen kom till användning mot såväl frireligiösa som fritänkare. Till de senare hörde konstnären Adolf Petter Pettersson som 1851 landsförvisades efter att han i en tidningsartikel hade anlagt naturvetenskapliga perspektiv på Kristi himmelsfärd.

Några för eftervärlden välbekanta författare var inblandade i fall som rörde det religiösa området. Carl Jonas Love Almqvist (1793–1866), som var prästvigd, utsattes för granskning av domkapitlet i Uppsala

under 1840-talets början på grund av skrifterna *Det går an* och *Marjam*.⁵⁵ Även detta var ett exempel på kringgående av TF:s bestämmelser eftersom domkapitlet inte hade någon jurisdiktion över tryckta skrifter. I andra fall som gällde frispråkiga präster menade justitieombudsmannen (JO) Sven Lorens Theorell (1784–1861) att tryckfriheten var nödvändig för kyrkans egen skull, ty annars riskerade man att i sin tjänst blott ha kvar två kategorier av präster: de som var för dumma för att kunna uttrycka en annan uppfattning och de som var för fega för att våga göra det. JO Theorell menade dessutom att prästernas tryckfrihet även var nödvändig för kyrkans trovärdighet: «Ingen tror den, som talar, vad han tvingas tala; och således blir ingen trodd, så snart man vet, att ingen vågar tala, vad han tänker.»⁵⁶

Något ingripande blev det däremot inte mot Viktor Rydberg (1828–1895) och hans skrift *Bibelns lära om Kristus* (1862), trots att tryckfrihetsombudet ansåg att skriften borde beslagtas. Däremot kom samme Rydberg 1888 som jurymedlem att rösta för fällande dom (tre och en halv månads fängelse) i ett förnekelsemål mot den blivande statsministern Hjalmar Branting.⁵⁷

Fallet Strindberg och Giftas

Det mest kända religionsmålet vid den här tiden blev i stället tryckfrihetsprocessen 1884 mot August Strindberg (1849–1912). Han åtalades för följande meningar om nattvarden i novellen *Dygdens lön* i novellsamlingen *Giftas*:

Det oförskämda bedrägeriet som spelades med Högsteds Piccadon à 65 öre kannan och Lettströms majsoblater à 1 kr skålp., vilka av prästen utgavos för att vara den för över 1800 år sedan avrättade folkuppvigaren Jesus av Nasarets kött och blod [...].

Fallet är utförligt behandlat av både litteratur- och rättshistoriker.⁵⁸ Här räcker det kanske att framhålla tre saker: (1) Strindberg frikändes av juryn. (2) Förlaget vågade trots detta inte utge texten i nya upplagor. (3) Den frikännande domen ledde till en lagändring. De som hade velat se Strindberg dömd menade nämligen att man inte vågat fälla honom på

grund av att straffet var för strängt. Genom att mildra påföljden i lagen hoppades man kunna få fram fler fällande domar i liknande mål. Så blev det också och inte minst riktades nu åtal mot företrädare för arbetarrörelsen som i «tronen, altaret och penningpåsen» såg huvudmotståndarna till sociala reformer.⁵⁹

Sedligheten

Redan i instruktionen 1688 hade censorn anbefallts att särskilt vaka över sedligheten. Framför allt gällde det visor i samband med bröllop där friskspråkigheten kunde bli stötande för känsliga sinnen. Under 1880-talet publicerades en mängd mer eller mindre pornografiska skrifter som blev föremål för ingripanden. De kunde enligt TF 1812 åtalas som sårande för ärbarenheten eller främjande av ett fördärvligt levnadssätt. Sedligheten fortsatte att vara ett bekymmer för dem som vakade över det tryckta ordet ända fram till att pornografin avkriminaliserades 1970.⁶⁰

För denna form av litteratur gällde dessutom sällan några nationella gränser. Bland de många utländska böcker som under 1880-talet beslagtogs i Sverige hörde Hans Jægers (1854–1910) *Fra Kristiania-bohêmen*, för vilken författaren 1885 dömts till fängelse för både hädelse och osedlighet i Norge, och som sedan i Sverige diskret såldes under titeln *Julefortællinger af H.J.* Hans senare skrift *Syk kjærlighet*, utgiven i Paris, blev föremål för beslag i hela Norden. Sjuttio år senare, i det berömda fallet 1957 med Agnar Mykle (1915–1994) och hans roman *Sangen om den røde rubin*, var de nordiska reaktionerna däremot splittrade. I Norge beslagtogs den först men frisläpptes sedan av högsta domstolen. I Sverige och Danmark fick den publiceras utan hinder medan den däremot beslagtogs och brändes i Finland.⁶¹

Fallet Fröding och En morgondröm

När Strindberg åtalades för hädelse hade han själv förmodat att ett eventuellt åtal skulle gälla osedlighet. För detta brott åtalades däremot 1896 Gustaf Fröding (1860–1911).⁶² Det var några strofer i dikten «En morgondröm» i diktsamlingen *Stänk och flikar* som hade upprört sedlighetens väktare:

Själ i flamma, blod i dans,
han var hennes, hon var hans,
han blev hon, hon blev han,
ett och allt och tvenne,
när hans unga makt av man
trängde in i henne.
Och med huvudet bakåt i kyssande böjt
och med skötet mot famnaren höjt
drack hon livets och kärlekens yppersta drick
i var störtvåg, hon fick
av hans livseldsaft,
i var gnista, som gick
av hans kraft.
Och som samma andedrag,
samma puls och hjärteslag
själ vid själ i samma kropp
sammanhöll,
steg och föll
rytmens ned och opp,
mot och in och från,
tills med ens en stråle sköt
ur hans liv och livsvarmt göt
faderkraft i moderfröt
och som två förenta floder
ström av fader, ström av moder
blevo ett i son.

Även i detta fall friade juryn. Men en friande dom i ett tryckfrihetsmål kan likafullt få censurerande effekter. Det gällde både i fallet Strindberg och i fallet Fröding. Det dröjde nämligen länge innan deras förläggare var beredda att på nytt ge ut skrifterna i de versioner som varit föremål för åtal.⁶³ Förlaget ägnade sig således åt en privat censur. Dessutom påverkades båda författarna personligen på ett negativt sätt, inte minst Fröding för illa av processen. Åtalen mot Strindberg och Fröding var dock bland de sista som riktades mot skönlitterära författare i Sverige (Lundevall 1958, s. 24).

På samma sätt som i fallet Strindberg ledde juryns frikännande av Fröding till en lagändring. Att juryn inte velat fälla ansågs bero på svårigheterna att tillämpa den då gällande sedlighetsparagrafen i TF 1812. Formuleringen ändrades till «sårande av tukt och sedlighet» och kunde därefter flitigt tillämpas när de pornografiska alstren efter hand ökade. Under slutet av 1960-talet ifrågasattes både sedlighetslagstiftningen och den kvarvarande hädelselagstiftningen (brott mot trosfrid).⁶⁴

I det sista svenska hädsefallet – som aldrig blev något mål – förenades de religiösa motiven med de sedliga. I sin roman *Mid-sommardansen* (*Juhannustanssit*) 1964 hade den finländske författaren Hannu Salama (f. 1936) låtit en av romanfigurerna säga att Jesus hade ett sexuellt förhållande med en åsninna.⁶⁵ För detta dömdes han i Finland till straffarbete men benådades senare av president Kekkonen. Målet väckte uppmärksamhet även i Sverige och bland andra engagerade sig Olof Lagercrantz på den åtalades sida.⁶⁶ När ett utdrag ur boken sedan publicerades i en svensk tidning valde justitieministern att inte anmäla detta till åtal då han ansåg att yttrandefriheten numera borde tillmätas större vikt. Beslutet blev sedan föremål för en intensiv dischargedebatt i riksdagen. Den blev samtidigt en svanesång för lagen i fråga. Omedelbart efter debatten lät nämligen justitieministern tillsätta en utredning som resulterade i att sedlighetsbrottet och hädelsebrottet avskaffades 1970.⁶⁷

Andra världskriget och tryckfrihetsförordning 1949

Tillkomsten av den nu ännu gällande tryckfrihetsförordningen, TF 1949, skall ses mot bakgrund av de inskränkningar som förekom under krigsåren.⁶⁸ Bland annat hade den tidigare nämnda paragrafen från 1812 om «missförstånd med främmande makt» grävts upp och väckts till liv. Med dess hjälp kunde man dra in tidningar som ansågs reta Hitlers Tyskland. Berömd från denna period är en sida från *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* där man, efter att andra tidningar hade beslagtagits, lyfte bort den farliga texten men behöll rubriken: *I norska koncentrationsläger*. De tomma spalterna sade därmed mer än många ord och visade att censur inte sällan motverkar sitt syfte (Bokholm 2001, s. 254).

Efter kriget öppnades ännu ett av de tillfällighetens fönster i vars ljus de tidigare tryckfrihetsförordningarna 1766 och 1810 hade tillkommit.

Nu skulle de hållas till som under kriget hade kunnat utnyttjas för inskränkningar. I likhet med sin föregångare bygger TF 1949 bland annat på att en förhandsgranskande censur inte är tillåten, att författaren i första hand bär ansvaret och att sådant ansvar endast kan utkrävas för brott som tydligt angivits i förordningen. När det gäller tryckfrihetsbrott är justitiekanslern ensam åklagare. Skuldfrågan prövas av en jury och om juryn friar går den åtalade fri. Om juryn fäller bestäms straffet av domstolen som i sådant fall även kan fria. Vid prövningen skall dessutom den tidigare nämnda «tryckfrihetsvänliga» instruktionen tillämpas.⁶⁹

I TF 1949 finns även den så kallade meddelarfriheten. Den har efterhand kommit att framstå som en tryckfrihetsrättslig hörnsten och anses bidra till transparens som ett motmedel mot bl.a. korruption. Meddelarfriheten fanns redan i TF 1812 (om än inte lika tydligt uttryckt) och är egentligen en konsekvens av bl.a. ensamansvaret och rätten till anonymitet.⁷⁰ Eftersom endast en kan ställas till ansvar – i huvudfallet författaren eller den ansvarige utgivaren – så går alla andra fria från ansvar, t.ex. författaren till en artikel i en periodisk skrift. Myndigheter (även i rollen som arbetsgivare) får inte heller utsätta en «meddelare» för repressalier. Till detta kommer rätten att få vara anonym – vilken skyddas genom att journalisten inte får avslöja sin källa och att myndigheter inte får efterforska källan. Om anonymiteten har det i ett utredningsbetänkande från 1912 sagts några ord som ofta citeras: «Anonymitetsskyddet är [...] säkerhetsventilen, som i mångt fall ensam möjliggör, att ord sägas, som böra bli uttalade, fakta framdragas, som böra bli framdragna.»⁷¹

Nya medier – ny grundlag

Som framgår av namnet omfattar tryckfrihetsförordningen i huvudsak tryckta skrifter (så småningom inkluderades även stenciler och liknande framställningsformer under vissa förutsättningar). På grund av medieteknikens utveckling tillkom 1991 en ny grundlag med i stort sett samma innehåll som TF – *Yttrandefrihetslagen* (YGL). Den omfattar radio, television och liknande överföringar samt filmer, video, ljudupptagningar och liknande tekniska upptagningar. En förutsättning för detta grundlagsskydd är att det finns ett utgivningsbevis och därmed en an-

svarig utgivare. Genom ett sådant förfarande kan numera även hemsidor/webbsidor och bloggar omfattas av grundlagsskyddet.

Debatten om yttrandefrihetens gränser gäller i dag huvudsakligen Internet. Utvecklingen av mediatekniken har lett till frågan om det är möjligt att åstadkomma en teknikneutral yttrandefrihetslagstiftning, risken är annars att en stor del av den aktuella samhällsdebatten faller utanför det grundlagsskyddade området.⁷² Men kommer lagstiftaren någonsin att vara benägen att ge ett så långtgående skydd som TF och YGL innebär, om inte mediet är så konstruerat att man någorlunda enkelt kan finna någon att utkräva straffrättsligt ansvar av? Vad som hände 1766 var inte att en total tryckfrihet infördes. I stället övergick man från förhandscensur till ansvarsutkrävande efter publiceringen. För traditionella medier som böcker, tidningar, radio och teve har det dessutom kunnat etableras olika former av självsanering som setts som alternativ till inskränkningar genom lagstiftning. En liknande självreglering kan inte lika lätt utvecklas i mer individuella former av kommunikation.

Det faller utanför ämnet för denna artikel att följa detta spår vidare. Men utvecklingen kan sammanfattningsvis leda till att tryckfriheten blir ett privilegium för gamla medier med allt mindre betydelse för samhällsdebatten.

Kommer historien att upprepa sig?

När det rätta tryckfrihet har friheten brukats. Men snart har en reaktion uppstått mot «missbruk» av denna frihet varefter den åter har inskränkts. Sedan har i sin tur en reaktion mot inskränkningarna lett till att tryckfriheten på nytt etablerats. Denna reaktionskedja har upprepats så ofta i svensk tryckfrihetshistoria att man frestas tala om ett mönster. Följer man tryckfrihetsdebatten vid olika tidpunkter slås man också av att likartade argument för och emot tryckfriheten ständigt återkommer.

Kommer historien att upprepa sig? I dag talas det på nytt om «missbruk» av olika slag och att TF därför måste «korrigeras». I debatten har det även hävdats att den svenska tryckfrihetslagstiftningen måste anpassas till vad som gäller i europeiska sammanhang.⁷³ Frågan om en reform av lagstiftningen har behandlats i flera offentliga utredningar under

senare år. I den senaste parlamentariska utredningen – *Yttrandefrihetskommittén* – blev det en tydlig motsättning mellan kommitténs ordförande och majoriteten. Den senare ansåg att man med några mindre förändringar borde behålla dagens lagstiftning.

I kommitténs slutbetänkande 2012 konstaterades att diskussionen om TF tenderade att få en slagsida när fokus hamnade på problemen med denna grundlag: «Brister och tillämpningsproblem förstoras upp och det positiva med vårt sätt att reglera tryck- och yttrandefriheten glöms bort eller hamnar i skuggan av beskrivningar av TF och YGL som svårbegripliga och svårtillämpbara.» (SOU 2012:55, s. 310) Kommitténs uttalande kan jämföras med vad Jonas Magnus Stjernstolpes anförde på riddarhuset 1809: «Om lagstiftaren istället för att betrakta det välgörande, det nyttiga av tryckfrihetens skänk åt en nation, för sin melankoliska inbillning blott framkallar alla mörka bilder av denna frihets missbruk, då torde vara bäst, att utan vidare överläggning göra Tryckfrihetsförordningen till ett bihang till Missgärningsbalken.»⁷⁴

Yttrandefrihetskommittén ville i stället anknyta till det historiska arvet från den första svenska tryckfrihetsförordningen. Det «finns en röd tråd eller tradition från TF:s tillkomst 1766 till våra dagar när det gäller att säkerställa yttrandefriheten på grundlagsnivå», menar man. Denna tryckfrihet har dessutom «varit till gagn för samhällets utveckling» och blivit «en del av vårt konstitutionella arv» som «möjliggjort en öppen och fri samhällsdebatt samt bidragit till framsteg inom alla övriga samhällsområden.» (SOU 2012:55, s. 310)

Det är lätt att här höra ett eko från upplysningen och liberalismen och dess starka tro på tryckfrihetens positiva betydelse för samhället. Liknande argument uttrycktes för övrigt redan i TF 1766. Genom en «obehindrad inbördes upplysning i varjehandas nyttiga ämnen» skulle tryckfriheten leda till «vetenskapers och slöjders uppodling och utspridande». Nyttargumentet har genom åren varit tryckfrihetens mest återropade stöd, rättighetstanken har inte alls varit lika framträdande.

Om TF 1766 och dess efterföljares historia «visar något», så skulle det vara att tryckfriheten endast varit villkorlig. När man tyckt att friheten missbrukats har man varit snar till att inskränka den. Men det är också så, att när tryckfriheten väl hade formulerats, satts på pränt och blivit ett rättsligt och historiskt dokument, så har denna frihet envist åbe-

ropats och gjort sig gällande, trots de lika envist återkommande försöken att begränsa den.

Noter

- 1 Det är endast den rättsliga regleringen av tryckta skrifter som här skall behandlas. För en översikt beträffande andra typer av medier, se Mats Kumlien, «Roller och regler. Censur av teater och film i rättshistorisk belysning», *Juridisk Tidskrift* 2007–2008, nr 2, s. 343–378 och Hans-Gunnar Axberger, *Yttrandefrihetsgrundlagarna*, Stockholm 2012.
- 2 Under förutsättning att åtgärden inte har stöd i tryckfrihetsförordningen, där vissa undantag regleras. 1 kap. 2 § TF, http://www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Lagar/Svenskforfattningssamling/Tryckfrihetsforordning-19491_sfs-1949-105/
- 3 En genomgång av litteraturen finns hos bl.a. Elmar Nyman, *Indragningsmakt och tryckfrihet 1785–1810*, Stockholm 1963, s. 15–21; Anders Burius, *Ömhet om friheten. Studier i frihetstidens censurpolitik*, Uppsala 1984, s. vi–xiii; Stig Boberg, *Carl XIV Johan och tryckfriheten*, Göteborg 1989, s. 3f. och Thomas von Vegesack, *Smak för frihet. Opinionsbildningen i Sverige 1755–1830*, Stockholm 1995, s. 298–367.
- 4 Källorna redovisas i det följande under respektive tidsavsnitt.
- 5 Det finns naturligtvis flera exempel på en mer problematiserande behandling av ämnet, t.ex. Nymans, Bobergs och Burius ovan angivna verk, den sistnämnda för övrigt starkt kritisk till hur äldre forskning har bedrivits.
- 6 Se Johan Hirschfeldt, «Den återerövrade tryckfriheten 1809». *Maktbalans och kontrollmakt. 1809 års händelser, idéer och författningsverk i ett tvåhundraårigt perspektiv*, red. Margareta Brundin och Magnus Isberg, 2009, s. 373–414.
- 7 Om denna och den efterföljande perioden se bl.a. Herman Ludvig Rydin, *Om Yttrandefrihet och Tryckfrihet. Försök till belysning af Svenska Press-Lagstiftningen*, Stockholm 1859, s. 124 f.; Leonard Bygdén, «Några anteckningar rörande Censurväsendet i Sverige», *G. Benzelstiernas censorsjournal 1737–1746. Utgifven af L. Bygdén och E. Lewenhaupt*, Skrifter utgifna af Svenska Litteratursällskapet, Stockholm 1884, s. II–IV; Bengt Åhlén, *Ord mot ordningen. Farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria*, Stockholm 1986, s. 12–28. Se även G. E. Klemming och J. G. Nordin, *Svensk boktryckerihistoria 1483–1883*, Stockholm 1883, som även återger en del dokument, författningar m.m.
- 8 *Olai Petri Svenska krönika*, Scriptorum Rerum Suecicarum Medii Aevi, Uppsala 1818.
- 9 Citerat efter K. B. Westman i *Olaus Petri samlade skrifter. Fjärde bandet*, Uppsala 1917, s. XIV. I detta band finns även nämnda predikan.
- 10 Om «Röda boken», se Roland Persson, *Johan III och Nova ordinantia*, Lund 1973.
- 11 Så avrättades 1706 landsfiskalen Johan Henrik Schönheit, som 1690 utan vederbörligt tillstånd gett ut en översättning av Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen *Om den förträfflige Josephs lefwernes-beskrifning*. Efter att ha fängslats i Stockholm författade han anstötliga skrivelser och anklagades för religiös irländighet. Se Jacob Albrecht Flintberg, *Lagfarenhets-Bibliothek*. Femte delen, Stockholm 1803, s. 7 och Åhlén 1986 s. 59–64.

- 12 Om censuren vid universiteten, se bl.a. Bygdén 1884, s. VII f. och Åhlén 1986, s. 34–39 (Uppsala och Lund) och 195–205 (Åbo). Konstitutionerna har givits ut i svensk översättning av Krister Östlund med en kommentar av Stig Strömholm i *Promotionsfesten i Uppsala den 27 maj 2005*, Acta Universitatis Upsaliensis. Skrifter rörande Uppsala universitet. B. Inbjudningar, 145, Uppsala 2005. Se även Claes Annerstedt, *Uppsala universitets historia. Andra delen 1655–1718*, I och II, Uppsala 1908–1909, passim.
- 13 För denna period, se bl.a. Bygdén 1884, s. XI f.; Burius 1984, s. 9 f. och Åhlén 1986, s. 41 f.
- 14 Närmare om de olika författningarna i Rydin 1859 s. 127–136.
- 15 Fallen beskrivs bl.a. i Åhlén 1986, s. 47–53. Se även om andra fall i Burius 1984, s. 22–26.
- 16 Se Fredrik Sandwall, «Nya akter i rättegången om Gilliare kwaal», *Sammlaren. Tidskrift för svensk litteraturhistorisk forskning*. Ny följd. årgång 7, Uppsala 1926, s. 33–108.
- 17 B-arket har givits ut i faksimil: *Helicons blomster: B-arket*. Sällskapet Bokvännerna, Stockholm 1971.
- 18 Frihetstidens censurpolitik har behandlats särskilt av Burius 1984 och Per Nilsén, *Att «stoppa munnen till på bespottare». Den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden*, Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning. Serien I. Rättshistoriskt bibliotek, Lund 2001. Se även Rydin 1859 s. 136–155; Bygdén 1884 s. XVIII–XXVI och Åhlén 1986, s. 69–101.
- 19 Se om denna fråga Burius 1984, s. 262–278.
- 20 Om fallet Wilde, se Nilsén 2001, s. 119–127.
- 21 Nordencrantz var även författare till skriften *Tankar om hemligheter, tyshets-eder, censurer, inquisitioner* etc, 1769, som i den långa titeln även beskriver tryckfriheten som «den ädlaste af alla Friheter, och är at anse såsom den endaste Controll i wår Regerings-Art emot alt missbruk af Magt».
- 22 Censuren vid universiteten under frihetstiden har behandlats särskilt av Nilsén 2001. Se även Annerstedt 1908–1909.
- 23 Om detta fall, se bl.a. Henrik Schück, *Från Linnés tid. Peter Forsskål*, Stockholm 1923, s. 114–232; Peter Steinby, *Peter Forsskål och Tankar om den borgerliga friheten*, Helsingfors 1970; Vegesack 1995, s. 21–27; Carl Gustaf Spangenberg, «Tankar om den borgerliga friheten. Peters Forsskåls skrift om tryckfriheten 250 år», *Nya professorer. Installation hösten 2009*. Acta Universitatis Upsaliensis. Skrifter rörande Uppsala universitet. B. Inbjudningar, 159, Uppsala 2009, s. 7–29.
- 24 Om von Oelreich som censor, se bl.a. Burius artikel om denne i *Svenskt biografiskt lexikon*.
- 25 Peter Forsskål, *Tankar om borgerliga friheten. Originalmanuskriptet med bakgrundsteckning*, Stockholm 2009. Bakgrundsteckning av Thomas von Vegesack och upplysningar till texten av Gunilla Jonsson. Det kan noteras att Forsskåls skrift nu översatts till ett mycket stort antal språk, se www.peterforsskal.com
- 26 Om TF 1766 se bl.a. Rydin 1859, s. 155–165; Hilding Eek, *Om tryckfriheten*, Stockholm 1942, s. 163–166; densamme, «1766 års tryckfrihetsförordning, dess tillkomst och betydelse i rättsutvecklingen», *Statsvetenskaplig tidskrift*, vol. 3 1943, s. 185–222 och Vegesack 1995 s. 27–41.
- 27 Förutom i det så kallade årstrycket finns 1766 års TF bland annat digitalt återgiven inom Projekt Runeberg: <http://runeberg.org/tryckf1766/0001.html>

- 28 Johan Hirschfeldt, «1766 års tryckfrihetsförordning och offentlighetsprincipens utveckling», *Förvaltningsrättslig Tidskrift*, Stockholm 1998, s. 1–28.
- 29 Om denna fråga, se särskilt Eek 1943, s. 185–210; Burius 1984, s. 262–278; Vegesack 1995, s. 27–34 och Torbjörn Vallinder, *Nio edsvurna män. Jury och tryckfrihet i Sverige 1815–2000*, Stockholm 2000, s. 24–31.
- 30 Gustaf III:s förhållande till tryckfriheten har behandlats särskilt av Stig Boberg, *Gustav III och tryckfriheten 1774–1787*, Göteborg 1951. Se även Nyman 1963, s. 29–60; Burius 1984, s. 279–336; Eek 1942, s. 167–172; Åhlén 1986, s. 114–144 och Vegesack 1995, s. 65–150.
- 31 Översättare var swedenborgaren Carl Fredric Nordenskiöld d.y. (1756–1828).
- 32 Se Johan Hirschfeldt, *Thomas Thorild om tryckfriheten och rättsordningen*, anförande på Bokmässan i Göteborg september 2011 (www.johanhirschfeldt.wordpress.com).
- 33 Citerat efter Åhlén 1986, s. 154. Epistel nr 81, *Märk hur vår skugga etc.*
- 34 Se bl.a. Göran B. Nilsson, *Musikprocessen och andra historiska processer*, Stockholm 1984, s. 9–19.
- 35 Se bl.a. Eek 1942, s. 172–178; Nyman 1963, s. 99–146; Åhlén 1986, s. 145–192 och Vegesack 1995, s. 151–171.
- 36 Se om dessa författningar G. E. Klemming och J. G. Nordin 1883, s. 330–351.
- 37 Carl Gustaf (af) Leopold, «Om svenska Tryckfriheten. Försök att bestämma dess nuvarande lagliga gränser», *Läsning i blandade ämnen. Första årgången*, Stockholm 1797, s. 1–30. Han adlades af Leopold först 1809.
- 38 Citerat efter Torkel Stålmarck, *Medelmåttan: ett porträtt av Carl Gustaf af Leopold*, Stockholm 2005, s. 139.
- 39 Olle Holmberg, *Leopold under Gustaf IV Adolf. 1796–1809*, Stockholm, 1962, s. 92f.
- 40 Torgny Segerstedt, «Leopold och 1809 års tryckfrihetsförordning», *Statsvetenskaplig tidskrift*, häfte 4, Lund 1937, s. 375.
- 41 Se Eek 1942, s. 179–187; Nyman 1963, s. 149–181; Åhlén 1986 s. 209–241; Vegesack 1995, s. 175–262 och Hirschfeldt 2009, s. 373–414.
- 42 *Protocoller hållne hos högloflige Ridderskapet och Adeln wid Riksdagen i Stockholm år 1809*, VI, s. 4189.
- 43 Om TF 1810 se Eek 1942, s. 183 f.; Nyman 1963, s. 182–256 och Vegesack 1995, s. 195f.
- 44 § 3 mom. 9 TF 1810. Förordningen finns i det så kallade Årstrycket, se [http://www.kb.se/dokument/Samlingarna/bibliografier/%C3%85rstrycket%20i%20KB%20\(info-tips\).pdf](http://www.kb.se/dokument/Samlingarna/bibliografier/%C3%85rstrycket%20i%20KB%20(info-tips).pdf)
- 45 Se bl.a. Nils Funcke, *Tryckfriheten. Ordets män och statsmakterna*, Stockholm 2006, s. 77f.
- 46 Om Carl Johan och TF 1810/12 se särskilt Boberg 1989.
- 47 Om TF 1812 se Rydin 1859, s. 189–329; Christian Naumann, *Sveriges grundlagar och constitutionella stadgar etc.*, Stockholm 1862, s. 194–258; Eek 1942, s. 183–188. Förordningen finns återgiven hos Naumann.
- 48 Se bl.a. Åhlén 1986, s. 220 f.
- 49 Se bl.a. Harry Lenhammar, *Religion och tryckfrihet i Sverige 1809–1840*, Uppsala 1974, s. 127–141.
- 50 Jurysystemets tillkomst och utveckling har behandlats särskilt av Vallinder 2000.

- 51 Om de nämnda fallen se Åhlén 1986, s. 241 f.; Kurt Johannesson (red.), *Heroer på offentlighetens scen: politiker och publicister i Sverige 1809–1914*, Stockholm, 1987; Alf Henrikson, *Fram till Nybroplan. Om kungliga dramatiska teatern*, Höganäs 1988 och Ami Lönnroth & Per Erik Mattsson, *Tidningskungen. Lars Johan Hierta – den förste moderne svensken*, Stockholm 1996, s. 77–91.
- 52 Om indragningsmakten, se bl.a. Eek 1942, s. 188–192 och Boberg 1989, s. 111–175.
- 53 Se bl.a. Boberg 1989, s. 154–161 och Lönnroth & Mattsson 1996, s. 104 f.
- 54 3 § TF 1812. Se särskilt Lenhammar 1974. Även Åhlén 1986, s. 243 f.
- 55 Se Johan Svedjedal, *Rosor, törnen*, Stockholm 2008, s. 373–376.
- 56 *Rikets ständers Justitie-Ombudsmans Embets-Berättelse för år 1849*, Stockholm 1850, s. 41 f.
- 57 Se Karl Warburg, Viktor Rydberg. *En lefnadsteckning. Senare delen*. Stockholm 1900, s. 671 f.
- 58 Se bl.a. Karl-Erik Lundevall, *Förbudna böcker och Nordisk debatt om tryckfrihet och sedlighet*, Stockholm 1958, s. 153–170; Germund Michanek, *Skaldernas konung. Oscar II, litteraturen och litteratörerna*, Stockholm 1979, s. 288–339; Olof Lagercrantz, *August Strindberg*, Stockholm 1979, s. 145–169; *Strindberg i offentligheten. Giftasstriden 1884–1885*. Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet, 1980; Per I. Gedin, *Litteraturens örtagårdsmästare. Karl Otto Bonnier och hans tid*, Stockholm 2003, s. 126–165 och Kjell Åke Modéer, *Strindberg och advokaterna*, Stockholm 1987, s. 41–55 och Vallinder 2000, s. 130 f.
- 59 Om de politiskt motiverade åtalerna se särskilt Vallinder 2000, s. 135–218 och Katarina Alexius, *Politisk yttrandefrihet. En studie i lagstiftning och praxis under demokratins genombrottsstid*, Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning, Serien I, Rättshistoriskt bibliotek, Stockholm 1997.
- 60 Se om sedlighetsmålen i Germund Michanek, *En morgondröm. Studier kring Frödings ariska dikt*, Uppsala 1962, s. 30–69 och Lundevall 1958, s. 9–43.
- 61 Lundevall 1958, s. 234–300 och Thomas von Vegesack, «Mykle, Salama och tryckfrihetstraditionerna», *Artes* 1, 1996 [s. 114–199], s. 115–116.
- 62 Fallet har behandlats särskilt av Germund Michanek 1962. Se även Lundevall 1958, s. 171–187 och Gedin 2003, s. 244–258.
- 63 «En morgondröm» trycktes första gången o censurerad av Bonniers 1955 men hade dessförinnan blivit föremål för åtskilliga piratpubliceringar, se Michanek 1962, s. 23 f. Om ett senare exempel på «förlagscensur» se Lundevall 1958, s. 188–198 (Agnes von Krusenstjerna och *Fröknarna von Phalen*).
- 64 Se *Yttrandefrihetens gränser. Sårande av tukt och sedlighet. Brott mot trosfrid. Betänkande avgivet av Kommittén för lagstiftningen om yttrande- och tryckfrihet* (SOU 1969:38), Stockholm 1969 och Mats Kumlien, «Rekonstruktiv rättshistoria», *Liber amicorum Kjell. Å. Modéer*. Lund 2007, s. 371–387.
- 65 *Midsommardansen* utkom i svensk översättning av Nils-Börje Storbom, Stockholm 1965.
- 66 Lagercrantz hade även engagerat sig i fallet Mykle. Se densamme, *Ett år på sextiotalet*, Stockholm 1990, s. 63–66.
- 67 Om Salamafallet, se Pekka Tarkka, *Hannu Salama*, Stockholm 1976, s. 85–139 och Vegesack 1996, s. 116–119.
- 68 Om tryckfriheten under andra världskriget, se Eek 1942, s. 204–230; Lundevall 1958, s. 26 f.; Vallinder 2000, s. 219–309 f.; Rune Bokholm, *Tisdagsklubben. Om*

- glömda antinazistiska sanningssägare i svenskt 30- och 40-tal, Stockholm 2001, s. 223–306 och Funcke 2006, s. 47–230.
- 69 Se om tillkomsten av TF 1949 bl.a. Vallinder 2000, s. 310.
- 70 Hans-Gunnar Axberger, *Tryckfrihetens gränser*, Stockholm 1984, s. 281f.
- 71 *Betänkande med förslag till tryckfrihetsförordning afgivet den 20 december 1912 af särskilda kommitterade inom Kungl. Justitiedepartementet*, Stockholm 1912, s. 63.
- 72 Om denna fråga, se *En översyn av tryck- och yttrandefriheten. Del 1. Slutbetänkande av Yttrandefrihetskommittén*, Stockholm 2012 (SOU 2012:55), s. 181 f.
- 73 Yttrandefrihetskommitténs ordförande Göran Lambertz i *Svensk Juristtidning*, 2011 s. 57.
- 74 *Protocoller hållne hos högloflige Ridderskapet och Adeln wid Riksdagen i Stockholm år 1809, III:2*, s. 518.

Källor

- Alexius, Katarina, *Politisk yttrandefrihet. En studie i lagstiftning och praxis under demokratiens genombrottstid*, Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning, Serien I, Rättshistoriskt bibliotek, Stockholm 1997
- Annerstedt, Claes, *Uppsala universitets historia. Andra delen 1655–1718, I och II*, Uppsala 1908–1909
- Axberger, Hans-Gunnar, *Tryckfrihetens gränser*, Stockholm 1984
- Axberger, Hans-Gunnar, *Yttrandefrihetsgrundlagarna*, Stockholm 2012
- Betänkande med förslag till tryckfrihetsförordning afgivet den 20 december 1912 af särskilda kommitterade inom Kungl. Justitiedepartementet*, Stockholm 1912
- Boberg, Stig, *Gustav III och tryckfriheten 1774–1787*, Göteborg 1951
- Boberg, Stig, *Carl XIV Johan och tryckfriheten*, Göteborg 1989
- Bokholm, Rune, *Tisdagsklubben. Om glömda antinazistiska sanningssägare i svenskt 30- och 40-tal*, Stockholm 2001
- Burius, Anders, *Ömhet om friheten. Studier i frihetstidens censurpolitik*. Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet, skrifter nr 5, Uppsala 1984
- Burius, Anders, "Niclas von Oelreich", *Svenskt biografiskt lexikon. H. 136, Odeberg-Olavus Petri*, red. Bertil Boëthius & Göran Nilzén, Stockholm, 1992 <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/7659>, *Svenskt biografiskt lexikon (art av Anders Burius)*
- Bygdén, Leonard, «Några anteckningar rörande Censurväsendet i Sverige», *G. Benzelstiernas censorsjournal 1737–1746. Utgifven af L. Bygdén och E. Lewenhaupt*. Skrifter utgivna af Svenska Litteratursällskapet, Stockholm 1884
- Eek, Hilding, *Om tryckfriheten*, Uppsala 1942
- Eek, Hilding, «1766 års tryckfrihetsförordning, dess tillkomst och betydelse i rättsutvecklingen», *Statsvetenskaplig tidskrift*, vol. 3, 1943, s. 185–210
- En översyn av tryck- och yttrandefriheten. Del 1. Slutbetänkande av Yttrandefrihetskommittén* (SOU 2012:55), Stockholm 2012
- Flintberg, Jacob Albrecht, *Lagfarenhets-Bibliothek*. Femte delen, Stockholm 1803, s. 7
- Forsskål, Peter, *Tänkar om borgerliga friheten. Originalmanuskriptet med bakgrunds-teckning*, Stockholm 2009

- Funcke, Nils, *Tryckfriheten. Ordets män och statsmakterna*, Stockholm 2006
- Gedin, Per I., *Litteraturens örtagårdsmästare. Karl Otto Bonnier och hans tid*, Stockholm 2003
- Henrikson, Alf, *Fram till Nybroplan. Om kungliga dramatiska teatern*, Höganäs 1988
- Hirschfeldt, Johan, «1766 års tryckfrihetsförordning och offentlighetsprincipens utveckling», *Förvaltningsrättslig Tidskrift*, Stockholm 1998, s. 1–28
- Hirschfeldt, Johan, «Den återerövrade tryckfriheten 1809». *Maktbalans och kontrollmakt. 1809 års händelser, idéer och författningsverk i ett tvåhundraårigt perspektiv*, red. Margareta Brundin och Magnus Isberg, 2009, s. 373–414
- Hirschfeldt, Johan, *Thomas Thorild om tryckfriheten och rättsordningen*, anförande på Bokmässan i Göteborg september 2011, (www.johanhirschfeldt.wordpress.com)
- Holmberg, Olle, *Leopold under Gustaf VI Adolf*, Stockholm 1962
- Johannesson, Kurt (red.), *Heroer på offentlighetens scen: politiker och publicister i Sverige 1809–1914*, Stockholm 1987
- Klemming, G. E. och Nordin, J. G., *Svensk boktryckerihistoria 1483–1883*, Stockholm 1883
- Kumlien, Mats, «Rekonstruktiv rättshistoria», *Liber amicorum Kjell. Å. Modéer*, red. Diestelkamp mfl., Lund 2007, s. 371–387
- Kumlien, Mats, «Roller och regler. Censur av teater och film i rättshistorisk belysning», *Juridisk Tidskrift 2007–2008*, nr 2, s. 343–378
- Lagercrantz, Olof, *August Strindberg*, Stockholm 1979, s. 145–169
- Lambertz, Göran, En modern yttrandefrihetsgrundlag? *Svensk juristtidning* 2011, s. 57
- Lenhammar, Harry, *Religion och tryckfrihet i Sverige 1809–1840*, Uppsala 1974
- Leopold, Carl Gustaf (af), «Om svenska Tryckfriheten. Försök att bestämma dess nuvarande lagliga gränser», *Läsning i blandade ämnen. Första årgången*, red. Georg Adlersparre, Stockholm 1797
- Lundevall, Karl-Erik, *Förbjudna böcker och Nordisk debatt om tryckfrihet och sedlighet*, Stockholm 1958
- Lönnroth, Ami & Mattsson, Per Erik, *Tidningskungen. Lars Johan Hierta – den förste moderne svensken*, Stockholm 1996
- Michanek, Germund, *En morgondröm. Studier kring Frödings ariska dikt*, Uppsala 1962
- Michanek, Germund, *Skaldernas konung. Oscar II, litteraturen och litteratörerna*, Stockholm 1979
- Mill, John Stuart, *On liberty*, 1859. Svensk översättning av Hjalmar Öhrvall, *Om friheten*, Stockholm 1917
- Modéer, Kjell Åke, *Strindberg och advokaterna*, Stockholm 1987, s. 41–55
- Naumann, Christian, *Sveriges grundlagar och constitutionella stadgar etc.*, Stockholm 1862, s. 194–258
- Nilsén, Per, Att «stoppa munnen till på bespottare». *Den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden*, Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning, Serien I, Rättshistoriskt bibliotek, Lund 2001
- Nilsson, Göran B., *Musikprocessen och andra historiska processer*, Stockholm 1984, s. 9–19
- Nordencrantz, Anders, *Tankar om hemligheter, tysthets-eder, censurer, inquisitioner etc.*, Första delen, Stockholm 1769

- Nyman, Elmar, *Indragningsmakt och tryckfrihet 1785–1810*, Stockholm 1963
- Olai Petri *Svenska krönika*, Scriptores Rerum Svecicarum Medii Aevi, Uppsala 1818
- Persson, Roland, *Johan III och Nova ordinantia*, Lund 1973
- Protocoller hållne hos högloflige Ridderskapet och Adeln wid Riksdagen i Stockholm år 1809*
- Rikets ständers Justitie-Ombudsmans Embets-Berättelse för år 1849*, Stockholm 1850
- Rydin, Herman Ludvig, *Om Yttrandefrihet och Tryckfrihet. Försök till belysning af Svenska Press-Lagstiftningen*, Stockholm 1859
- Sandwall, Fredrik, «Nya akter i rätttegången om Gilliare kwaal», *Sammlaren. Tidskrift för svensk litteraturhistorisk forskning*, Ny följd, årgång 7, Uppsala 1926, s. 33–108
- Schück, Henrik, *Från Linnés tid. Peter Forsskål*, Stockholm 1923, s. 114–232
- Segerstedt, Torgny, «Leopold och 1809 års tryckfrihetsförordning», *Statsvetenskaplig tidskrift*, vol. 4, Lund 1937
- Spangenberg, Carl Gustaf, «Tankar om den borgerliga friheten. Peters Forsskåls skrift om tryckfriheten 250 år», *Nya professorer. Installation hösten 2009. Acta Universitatis Upsaliensis. Skrifter rörande Uppsala universitet. B. Inbjudningar*, 159, Uppsala 2009, s. 7–29
- Steinby, Peter, *Peter Forsskål och Tankar om den borgerliga friheten*, Helsingfors 1970
- Strindberg i offentligheten. Giftasstriden 1884–1885. Litteraturvetenskapliga institutionen*, Uppsala universitet, 1980
- Stålmarck, Torkel, *Medelmåttan: ett porträtt av Carl Gustaf af Leopold*, Stockholm 2005, s. 139
- Svedjedal, Johan, *Rosor, törnen*, Stockholm 2008, s. 373–376
- Tarkka, Pekka, *Hannu Salama*, Stockholm 1976, s. 85–139
- Tryckfrihetsförordningen* [TF] 1949, http://www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Lagar/Svenskforfattningssamling/Tryckfrihetsforordning-19491_sfs-1949-105/
- Vallinder, Torbjörn, *Nio edsvurna män. Jury och tryckfrihet i Sverige 1815–2000*, Stockholm 2000
- von Vegesack, Thomas, «Mykle, Salama och tryckfrihetstraditionerna», *Artes* 1, 1996
- von Vegesack, Thomas, *Smak för frihet. Opinionsbildningen i Sverige 1755–1830*, Stockholm 1995
- Warburg, Karl, Viktor Rydberg. *En lefnadsteckning. Senare delen*, Stockholm 1900, s. 671f.
- Yttrandefrihetens gränser. Sårande av tukt och sedlighet. Brott mot trosfrid. Betänkande avgivet av Kommittén för lagstiftningen om yttrande- och tryckfrihet* (SOU 1969:38), Stockholm 1969
- Östlund, Krister, *Promotionsfesten i Uppsala den 27 maj 2005*, Acta Universitatis Upsaliensis, Skrifter rörande Uppsala universitet. B. Inbjudningar, 145, Uppsala 2005
- Åhlén, Bengt, *Ord mot ordningen. Farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria*, Stockholm 1986

Censuren i Finland 1809–1919

Efter mordet på Gustav III år 1792 utfärdades i Sverige en ny tryckfrihetsförordning. Bakom denna stod förmyndarregeringen under ledning av friherre Gustav Adolf Reuterholm. I flera avseenden var den nya lagen mycket otydlig, också jämfört med 1774 års förordning. Vare sig offentlighetsprincipen eller pressen nämndes. En annan begränsning av den offentliga debatten var det faktum att anonymitet inte längre tilläts, alla tryckalster skulle ha författarens namn angivet. Däremot tilläts debatt och nyheter om händelserna i revolutionens Frankrike, vilket varit förbjudet i Sverige sedan år 1790. Likaså slopades privilegiestadgandena ifråga om utgivningen av tidningar, vilket ledde till att flera nya tidningar grundades i riket. Men under Gustav IV Adolfs regering (1796–1809) skärptes censuren, politiska nyheter från Frankrike förbjöds åter i slutet av år 1793. Privilegietyngat för tidningar återinfördes i mars 1798, och den så kallade landsortspressen förbjöds åter att publicera andra utrikesnyheter än de som stått i den «officiella» *Posttidningen*. År 1802 överfördes ansvaret för hela censuren till hovkanslern, som blev rikets högsta censurmyndighet.¹

I freden i Fredrikshamn 1809 övergick Finland, den östra rikshalvan, till Ryssland. På lantdagen i Borgå våren 1809 lovade dock kejsaren, Alexander I, att iaktta gällande grundlagar i Finland, som erhöll status av ett autonomt storfurstendöme. I fråga om tryckfriheten innebar detta att 1792 års tryckfrihetsförordning fortsatte att gälla i detta nya ryska storfurstendöme. Eftersom denna tryckfrihetsförordning sålunda var relativt restriktiv, innebar den inget hot mot den nya överheten och medförde ingen risk för farliga offentliga samtal i storfurstendömet. Under 1810-

talet fanns det en enda tidning i Finland, *Åbo Allmänna Tidning*, vilken samtidigt var en «halvofficiell» tidning kontrollerad av regeringskonseljen, som från och med år 1816 gick under namnet senaten. Det var emellertid inte fråga om någon betydande nyhetstidning, men de få nyheter som publicerades överensstämde med regeringens linje. Närmast användes tidningen som regeringens propagandaforum där man framhöll det gynnsamma i landets nya ställning. Tidningsprivilegiet innehades av boktryckaren J. C. Frenckell i Åbo, och tidningen utkom tre gånger i veckan.²

Regeringskonseljen utfärdade i augusti 1809 ett nytt direktiv i fråga om reglerandet av det fria ordet. Dess kansliexpedition skulle övervaka boktryckeriernas och bokhandlarnas verksamhet, medan Akademien i Åbo och domkapitlet skulle sköta övervakningen av teologisk och annan religiös litteratur. År 1810, samma år som Sverige fick en ny tryckfrihetslag, fick prokuratorn, lagarnas högste övervakare i Finland, rätt att granska all utländsk litteratur som inkom till Finland via Sverige. Prokuratorsämbetet i Åbo, i praktiken storfurstendömet huvudstad till 1819, utsåg för denna uppgift ombudsmän eller censorer i hamnstäderna. Postdirektören i landet fick i uppdrag att granska den utländska pressen.³

I Ryssland, inklusive det s.k. Gamla Finland, dvs. de delar av Finland som hade tillfallit Ryssland efter krigen på 1700-talet och som 1812 återförenades med det övriga Finland, gällde 1804 års censurförordning som stadgade förhandscensur av alla tryckalster. Den utövades av censurkommittéer bestående av universitetsprofessorer, för Gamla Finlands del (Viborgs och Kexholms län samt delar av Kymmenegårds län till Kymmene älv, med städerna Viborg, Kexholm, Sordavala, Villmanstrand och Fredrikshamn) av professorerna vid universitetet i Dorpat. För Finlands del innebar dock censuren inga större problem ännu under 1810-talet, ty förutom att det endast fanns en enda tidning, den «officiella», så fanns det blott ett handfull tryckerier och få böcker trycktes ännu i storfurstendömet, närmast då religiösa alster. Prokuratorn Matthias Calonius var också mycket liberal i sin granskningsverksamhet och koncentrerade sig närmast på språkliga och grammatikaliska aspekter (Tommila 1980, s. 9–10).

Men situationen i storfurstendömet förändrades i och med den så

kallade Åbo-romantiken. Nya tidningar och boktryckerier grundades och i början av 1820-talet utkom i Åbo tre periodiska alster: A. I. Arwidssons *Åbo Morgonblad*, Reinhold von Beckers *Turun Wiikko-Sanomia* och professorerna J. G. Linséns och J. Fr. Bergboms litterära veckotidskrift *Mnemosyne*. Docenten Arwidssons tidning fick problem med censurmyndigheterna på grund av sitt politiska innehåll och detta ledde till tidningens indragande i början av oktober 1821. Arwidsson skrev bland annat om tryckfrihetsfrågor, vilket renderade honom en varning av kansliexpeditionens nye chef C. J. Walleen. Arwidsson lät sig inte skrämmas, men då det samtidigt förekom studentoroligheter i Tyskland, lät myndigheterna tysta hans tidning. Arwidsson själv flyttade därefter till Sverige. Den finskspråkiga *Turun Wiikko-Sanomia* förbjöds publicera utrikesnyheter. I september 1823 utfärdade kejsaren ett reskript genom vilket övervakningen av tidningarna underställdes prokuratorn. Universitetet flyttades efter Åbo brand till den nya huvudstaden Helsingfors år 1828 och fick namnet Kejsarliga Alexanders-universitet.⁴

Vid samma tid i början av 1820-talet började censurmyndigheterna i Finland använda sig av i Ryssland uppgjorda listor över förbjuden utländsk litteratur. Regleringen av det fria ordet i det ryska imperiet skärptes efter tronskiftet 1825, när Nikolaj I blev ny tsar och storfurste, och det påföljande dekabristupproret. Ryssland fick en ny censurförordning år 1828 och följande år fick också storfurstendömet Finland sin egen censurförordning enligt rysk modell. Förordningen av den 14.10.1829 definierade noggrant det tryckta ordets villkor och var i bruk ända till år 1865.⁵

1829 års censurförordning stadgade en fullständig preventiv censur. Enligt förordningen inrättades i storfurstendömet en censuröverstyrelse med universitetets vicekansler som ordförande och prokuratorn samt chefen för senatens kansliexpedition som medlemmar. Censurkommittén kvarstod och fungerade som censuröverstyrelsens arbetsutskott. I varje stad med boktryckeri (fram till år 1919 fick tryckerier enbart grundas i städerna) skulle det finnas en censor som övervakade tryckalstren. I huvudstaden Helsingfors med många tryckerier omhänderhades censorns uppgifter av censurkommittén till år 1847, då även Helsingfors fick sin egen lokala censor. Domkapitlen granskade fortfarande teologiska verk och andaktslitteratur och universitetet akademiskt tryck. Postverket

övervakade utländska tidningar och tidskrifter. Senaten hade befogenhet att indra tidningar som bröt mot censurförordningen. Det var också senaten som beviljade privilegier åt tidningsutgivare, boktryckare och bokhandlare efter att ha införskaffat censuröverstyrelsens utlåtande.⁶

Censurförordningen var inte särskilt sträng (den förbjöd skrifter som sårade eller gjorde narr av kejsaren, regeringen, grundlagarna, goda seder och bruk etc.), men den tillämpades förhållandevis linjelöst under Nikolaj I:s regering. Detta berodde på det faktum att tillämpningen i stor utsträckning var beroende av de lokala censorernas attityder. Därtill tog senaten ofta i sitt beslutsfattande en annan linje än censuröverstyrelsen i fråga om beviljande av privilegier. Censurpolitiken antog även en språkpolitisk färg, i det att censuröverstyrelsens medlemmar, bland andra senator O. W. Klinkowström, ansåg att det var onödigt att utge böcker på finska språket (Tommila 1988, s. 102–103). Några allmänna direktiv om tillämpandet av censuren utfärdades inte. För rikets styrelse i S:t Petersburg var censuren emellertid ett viktigt instrument för bevarandet av Rysslands inre säkerhet.

Säkerhetsaspekten var ett viktigt incitament i storfurstendömet censurpolitik, vilket kom till synes under de europeiska revoltåren 1830–1831, och då speciellt under polska upproret. Importen av utländska tidningar, närmast från grannlandet Sverige, ströps. Päiviö Tommila har beräknat, att över ett tusen svenska tidningsnummer beslagtogs och att elva rikssvenska tidningar förbjöds i Finland på 1830-talet, bland dem *Stockholms Posten* (1832), *Dagligt Allehanda* (1833), *Aftonbladet* (1833), *Nya Argus* (1834) och *Göteborgs Handelstidning* (1834). Det var alltså fråga om de ledande dagstidningarna i Sverige. Också en del tyska tidningar, bl.a. *Hamburger Correspondent* drabbades av samma öde i fråga om enskilda tidningsnummer. De fåtaliga inhemska tidningarna klarade sig bättre genom att de iakttog en mycket försiktig linje. På 1830-talet fäste censurmyndigheterna uppmärksamhet även vid det skönlitterära materialet i pressen, och censuröverstyrelsen utfärdade 1836 en instruktion om att följetonger skulle granskas av censorn i sin helhet, innan de begynte publiceras i tidningen (Tommila 1988, s. 103–104).

Nästa strid om en liberalistisk pressuppfattning fördes i Finland på 1840-talet mellan publicisterna och censorerna. I skottlinjen var då bl.a. de första finskspråkiga tidningarna, till exempel Pietari Hannikainens

Kanawa i Viborg, men speciellt nationalfilosofen J. V. Snellmans svenskspråkiga tidning *Saima* i Kuopio. Snellman utvecklade i *Saima* sin syn på pressens roll i samhället, ett eldfängt ämne ur censurens synvinkel. Han krävde att de finländska tidningarna, i praktiken den svenskspråkiga pressen, skulle bli mera ställningstagande och han utvecklade en liberalistisk individuell samhällssyn där staten var underställd individen. Tidningspressen skulle vara ett fritt opinionsbildande forum och sålunda ingick kravet på tryck- och yttrandefrihet i Snellmans program. Här råkade dock Snellman i delo med den auktoritära regeringsmakten och dess krav på styrning av den offentliga debatten. Där Snellman krävde en aktiv polemiserande press, möttes han av regeringens krav på övervakning och censur, som gick ut på att pressen iakttog en opolitisk linje.⁷

I *Saima* riktade sig Snellman till den svenskspråkiga bildade klassen, som han ville omforma i mer finsksinnad riktning. Han ville väcka den nationella bildningen, och såg den inhemska litteraturen på det finska språket som en symbol för denna strävan. Ur de maktavandes synvinkel var Snellman en rabulist och bråkmakare och man vidtog åtgärder mot hans tidning. Den ryska regeringens representant i Finland, generalguvernör Mensjikov, ingrep redan sommaren 1845 mot *Saima*, men de lokala censorerna lyckades inte få bukt med Snellman. Slutligen tog generalguvernören censurmakten i egna händer och krävde tidningens indragande. Senaten var dock inte enig då man efter omröstning fattade beslutet att indra *Saima* med utgången av år 1846 (Tommila 1988. s. 138–139).

Följande år indrogs också Hannikainens finskspråkiga tidning. Då hade censuren helt lagts i generalguvernörens händer. Året 1848 i Europa, av samtiden kallat «det galna året» ('das tolle Jahr') ledde till censurens ytterligare åtstramning också i Finland och tidningar tilläts inte längre publicera utrikesnyheter. År 1850 utfärdades språkförordningen, en censurförordning som förbjöd utgivande av tryckalster på finska, förutom i strikt ekonomiska eller religiösa ämnen. Censuren fruktade allt som hade en aldrig så liten anstrykning av nationalism.⁸

Därmed rådde i Finland visavi tryckfriheten en diametralt motsatt situation till de övriga nordiska länderna. Efter den så kallade indragningsmaktens upphävande i och med Oscar I:s tronbestigning 1844

rådde tryckfrihet i Sverige. I Norge var tryckfrihet rådande allt sedan fördraget i Eidsvoll 1814. Också i Danmark ledde 1849 års grundlag och den 1851 utfärdade lagen om pressens bruk till tryckfrihet, men i Finland var censuren grepp i mitten av 1800-talet järnhårt, speciellt åren 1850–1855, mellan språkordningen och tronskiftet, då Alexander II blev ny tsar och storfurste.

Efter Alexander II:s tronbestigning och Parisfreden 1856 började förhållandena i storfurstendömet småningom sakta liberaliseras. I praktiken begynte censuren uppluckras, och åren 1855–1865 förbjöds endast ett fåtal skrifter. Språkreskriptet upphävdes 1860 och i slutet av år 1861 överfördes övervakningen av tidningspressen till Överstyrelsen för Pressärendena. Hösten 1861 fördes i tidningspressen en häftig debatt om censuren och universitetets rektor behandlade frågan i sitt tal vid läsårets öppnande. I december 1861 anordnade universitetets studenter, ledda av några liberala oppositionsmän, en demonstration i form av en serenad, en «Katzenjammer» utanför censorernas bostäder. Ett annat utslag av «oppositionens» strävan var uppsättningen av en medborgaradress till senaten med krav på avskaffande av censuren och införande av tryckfrihet.⁹

I Helsingfors hade expeditionsadjointen vid generalguvernörens kansli Ludvig Fredrik Heimbürger, även medlem av censurkommittén, ensam hand om censureringen av tidningarna i ett tiotal år, från år 1854. Framför allt koncentrerade sig Heimbürger på den svenskspråkiga huvudstadspressen och i början av 1860-talet övertogs övervakningen av de finskspråkiga tidningarna av andra censorer. Presshindren var före år 1865 mestadels strykningar av enstaka rader eller stycken, men ibland även hela artiklar. *Helsingfors Dagblad*, liberalernas språkrör och landets ledande tidning på 1860-talet, förhindrades åren 1862–1864 några gånger helt att utkomma. Sammanlagt drabbades tidningen under dessa tre år av nitton fall av presshinder. Det är emellertid en försvinnande liten del, ca två procent, av tidningsnumrens totala antal, drygt niohundra (Landgren 1995, s. 91–96).

Speciellt debatten kring press- och tryckfriheten skapade problem för tidningarna. Enligt 1829 års censurförordning kunde åtal väckas också i efterhand mot den ansvariga redaktören, i det fall att någon misshaglig artikel av misstag undgått censors öga. Dylika åtal väcktes av stadsfiskalen

på anmodan av prokuratorn, lagarnas högsta övervakare i storfurstendömet. Redaktör Anders Herman Chydenius skrev i februari 1864 i *Helsingfors Dagblad* en tvådelad artikel «Det nya presslagsförslaget». Den första delen av artikeln, publicerad den 10 februari, renderade åtal. Enligt censurförordningen borde tidningens ansvariga redaktör Edvard Bergh ha ansvarat för den osignerade artikeln, men artikelförfattaren ville denna gång träda fram och ta sitt ansvar. I artikeln framhöll Chydenius att förslaget till ny presslag var dåligt och baserade sig på osunda grundsatser. Han hoppades i alla fall att lantdagen måtte godkänna lagförslaget, ty det var bättre än det rådande godtycket. Chydenius, som dömdes i hovrätten i juni 1864 till ett bötestraff på 192 finska mark. Beloppet betalades dock av «läsarna», förmodligen närstående meningsfränder.¹⁰

Ständerna sammankallades till möte i Helsingfors 1863 för första gången på över ett halvsekel sedan lantdagen 1809 i Borgå. Våren 1862 hade senaten tillsatt en kommitté för ordnande av pressärendena, i vilken dåmera senatoren Snellman ingick. Kommittén förordade avgivandet av ett förslag till en ny tryckfrihetslag och i februari 1864 framlades ett sådant för ständerna. Trots ett visst motstånd från det konservativa byråkratiska lägret godkände lantdagen 1864 propositionen till en ny tryckfrihetslag. Kejsaren stadfäste den nya tryckfrihetslagen i juli 1865 och den trädde i kraft följande årsskifte (Landgren 1995, s. 90–91; Leino-Kaukiainen 1984, s. 13–14).

Lagen avskaffade förhandscensuren och möjliggjorde en fri tidningspress. Storfurstendömet upplevde därmed en kort period av tryckfrihet, under sjutton månader 1866–1867. Den preventiva censuren återinfördes emellertid redan 1867 genom en av kejsaren utfärdad administrativ förordning.¹¹

Bakgrunden till denna korta tryckfrihet var att regenten 1865 fastställde den tryckfrihetslag som ständerna under 1863–1864 års lantdag hade antagit. Men den var inte permanent, utan gällde endast till utgången av följande lantdag, som inföll år 1867. När ständerna då på liberalernas initiativ vägrade godkänna kejsarens proposition till ny tryckfrihetslag, som skulle ha inneburit vissa inskränkningar, utfärdade tsar Alexander i maj 1867 en ny administrativ förordning som återinförde förhandscensuren. J. V. Snellman, som hade slagits för tryckfriheten, var bitter mot liberalerna och ansåg att de med sina alltför stora

krav var orsaken till förlusten av tryckfriheten i Finland. Enligt den nya förordningen skulle Pressöverstyrelsen vara högsta övervakare av censuren i storfurstendömet. Pressöverstyrelsen var ett självständigt administrativt ämbetsverk, som bestod av en av kejsaren-storfursten utnämnd ordförande och av två av senaten utsedda ledamöter. Därtill fanns det en sekreterare och en kanslist. Förhandsgranskningen sköttes på varje tryckeriort av en lokal censor eller som termen lydde, pressombudsman – i huvudstaden Helsingfors av en överpressombudsman och tre pressombudsmän. Överstyrelsen hade rätt att utfärda varningar åt t.ex. enskilda tidningar och efter tre varningar indrogs tidningen. 1867 års förordning gällde i princip ända till det s.k. novembermanifestet år 1905.¹²

En annan form av kontroll i fråga om tidningar och andra periodiska alster som utkom minst fyra gånger om året, var deras grundande, vilket skedde i form av utgivningstillstånd, även kallat privilegium. Enligt 1867 års förordning var det Pressöverstyrelsen som på skriftlig ansökan beviljade tillståndet. Av privilegieansökan skulle framgå i vems namn ansökan gjordes, tidningens namn, utgivningsfrekvens, boktryckeri, utdelningstidpunkt (veckodag och klockslag) samt vilka ämnen tidningen ämnade skriva om. År 1871 beslöts att ett utgivningstillstånd måste komma till användning inom sex veckor, annars förföll det. Enligt 1891 års förordning överfördes beviljande av tidningsprivilegium till generalguvernören. Ansökan tillställdes fortfarande Pressöverstyrelsen, vars ordförande föredrog privilegieärendena för generalguvernören och gav sitt eget utlåtande. Generalguvernören fattade sitt beslut, som utfärdades i Pressöverstyrelsens namn.¹³

Enligt den nya förordningen måste varje trycksak presenteras för censorn minst två timmar innan tryckningen inleddes. Det var uttryckligen boktryckaren som hade ansvaret, och i fråga om periodiska alster, till exempel tidningar, låg ansvaret på den ansvariga utgivaren. Ifall censorn fann att tidningen innehöll något som stred mot förordningen, fanns det två utvägar. Antingen strök redaktören textavsnittet i fråga, eller så överlämnades texten till Pressöverstyrelsen för beslut. I det senare fallet försenades tidningens nummer så mycket, att det vanligtvis uteblev eller kom prenumeranterna tillhanda först efter någon dag. Därför valde den ansvariga redaktören¹⁴ oftast det förstnämnda alternativet. Då kunde numret nå prenumeranten ännu samma dag.¹⁵

Den hårdnande linjen förmärktes omedelbart efter att den nya förordningen trätt i kraft sommaren 1867. Fem dagar därefter försenades utgivningen av *Helsingfors Dagblad* på grund av ett presshinder och några dagar senare uteblev ett nummer av *Hufvudstadsbladet* helt och hållet. Några år senare, hösten 1869, indrogs *Åbo Underrättelser* helt, men den ansvariga redaktören Ernst Rönnbäck fortsatte utgivningen under namnet *Åbo Underrättelser – Ny följd*, dock med en ny ansvarig redaktör K. J. Edelskiöld. Under den efterföljande rättegången försökte rådstugurätten i Åbo förhindra publicerandet av rättegångsprotokollen, vilket föranledde en annan redaktör, Antti Almberg från *Uusi Suometar*, att klaga hos prokuratorn. Denne befallde hovrättsfiskalen att väcka åtal mot både rådstugurätten i Åbo och mot Pressöverstyrelsen, vars enskilda medlemmar senare i Åbo hovrätt dömdes till böter (Landgren 1988, s. 278–279; Huovinmaa 1980, s. 17–19).

Kai Huovinmaa, som undersökt antalet presshinder under 1870-talet för den finländska tidningspressens del, har kunnat påvisa, att censuren under ifrågavarande årtionde inte var särskilt sträng. Under urvalsåren 1872, 1875 och 1877 drabbades fjorton tidningar av sammanlagt 78 presshinder, d.v.s. något textavsnitt eller en hel artikel ströks. Omkring $\frac{3}{4}$ av de drabbade tidningarna utkom i huvudstaden. Under lantdagsåret 1872 var över hälften av de censurerade tidningarna svenskspråkiga, men åren 1875 och 1877 endast ca 40 procent. En orsak härtil var givetvis den finskspråkiga tidningspressens kraftiga frammarsch. Om man betraktar de enskilda tidningarna, så var det framför allt den finskvänliga *Morgonbladet* som drabbades. Inte mindre än 27 procent av samtliga presshinder under urvalsåren gällde den. Det finska partiets huvudorgan *Uusi Suometar* kom dock nära, 26 procent av presshindren under urvalsåren drabbade denna tidning (Huovinmaa 1980, s. 19–25).

Om 1870-talet var förhållandevis stabilt i fråga om censurverksamheten, så hårdnade censuren under 1800-talets två sista decennier successivt i takt med att förrykningssträvandena i Finland fortskred. Den ryske generalguvernören i Finland, som sedan tidigare hade befogenheter att ingripa mot enskilda tidningar och även indra dem, begynte på 1890-talet använda sig av denna rätt. Under de så kallade ofärdsåren 1899–1905 hade generalguvernör Nikolaj Bobrikov även rätt att tilldela tidningarna varningar, vilket tidigare varit endast Pressöverstyrelsen

hade kunnat göra. Under samma period ansöktes om 132 tidningsprivilegier, av vilka hälften eller 66 godkändes, fem av dem villkorligt. År 1905 godkändes samtliga 23 ansökningar, vilket innebar att av de 109 ansökningarna som gjordes under generalguvernör Bobrikovs styre (han sköts i juni 1904), hela sextio procent förkastades (Aalto 1980, s. 32).

1891 års förordning innehöll även föreskrifter om censuren i fall av krigstillstånd i riket. Det rysk-japanska krig, som utbröt i februari 1904 var framgångsrikt för japanerna, och därmed var rapporteringen om krigshändelserna problematisk ur de ryska makthavarnas perspektiv. Det blev förbjudet att rapportera om krigsförberedelser, truppförflyttningar och enskilda krigsoperationer. Speciella direktiv angående censureringen utsändes till samtliga censorer i slutet av februari 1904. En speciell krigscensurkommitté tillsattes i Helsingfors, med höga ryska officerare som ledamöter. Därtill utplacerades speciella krigscensorer i Vasa, Tavastehus och Viborg. All rapportering om kriget, inklusive krigsnyheter, skulle underställas krigscensorerna eller krigscensurkommittén för granskning (Leino-Kaukiainen 1984, s. 64–67).

Under ofärdsåren, från februarimanifestet 1899 till det kejserliga manifestet i november 1905, indrogs sammanlagt 72 tidningar i Finland, 26 eller drygt en tredjedel permanent. Dylika var *Uusi Savo* (Kuopio) år 1899, *Nya Pressen* (Helsingfors) 1900, *Viipurin Sanomat* (Viborg) 1901, *Dagligt Allehanda* (Helsingfors) 1901, *Päivälehti* (Helsingfors) 1904 o.s.v. Arbetarpressen, t.ex. *Työmies* och *Kansan Lehti*, var särskilt påpassad av censuren. Generalguvernören hade även makt att avskeda tidningarnas ansvariga redaktörer. Efter mordet på Bobrikov utökades generalguvernörens makt ytterligare. Antalet lokala censorer på tryckeriorterna ökade från 29 stycken år 1890 till 43 år 1905. Storstrejken i slutet av år 1905 ledde till ett kejserligt manifest, som bland annat avskaffade förhandscensuren och utlovade demokratiska reformer i storfurstendömet.¹⁶

Under perioden 1890–1905 förekom sålunda följande av censuren utfärdade sanktioner gentemot tidningspressen; 1) presshinder, där censorn strök en hel artikel eller ett textavsnitt. I början utmärkte tidningarna genom ett tomt utrymme det strukna avsnittet, men detta förbjöds senare. Ibland försökte man utmärka stället på annat sätt, till exempel med en svart hand eller dylikt eller genom någon iögonfallande spaltfyllnad, så att läsarna skulle förstå att censuren varit framme; 2) varningar

utfärdade av generalguvernören; 3) avskedande av tidningens ansvariga redaktörer/utgivare. År 1900 avskedades sålunda *Päivälehti*s redaktör Eero Erkkö och *Viborgsbladets* redaktör C. J. Tollet; 4) förbud att sälja lösnummer och publicera privata annonser. Dylika förbud utfärdades mestadels temporärt för en viss tid; 5) indragning av tidningen, antingen på viss tid eller för alltid.¹⁷

Speciellt åren 1899–1901 drabbades tidningspressen av många indragningar, och hela 23 tidningar indrogs under dessa år för alltid. År 1900 erhöll den finländska pressen totalt 509 presshinder, av vilka ungefär 1/3 drabbade huvudstadstidningarna. Mestadels gällde det artiklar om censurförhållandena, senaten, ryska invånare i Finland, den internationella politiken och Finlands statsrättsliga ställning. Ur censurens synpunkt, det vill säga i de ryska makthavarnas ögon, innehöll den finländska pressen separatistisk propaganda, som strävade efter att försvåra och störa storfurstendömet:s relationer till Ryssland samt väcka fientlighet mot Ryssland, ryssarna och det ryska och i stället knyta förbindelser till Sverige (Leino-Kaukiainen 1984, s. 133, 155–170).

Efter konstitutionsreformen år 1906 rådde under storfurstendömet:s sista år, fram till år 1917, till en början friare förhållanden. Enligt manifestet av den 4 november 1905 skulle senaten bland annat utarbета ett förslag till en ny presslag för storfurstendömet och omdelbart slopa förhandscensuren, vilket skedde två dagar senare den 6 november. Avskaffandet av censuren ledde också till att pressombudsmännens befattningar upphörde 1906. Någon ny tryckfrihetslag lyckades den nya enkammarlantdagen som valdes 1906 däremot inte åstadkomma, varför 1867 års författning fortfarande var i kraft. Åren 1906–1908 gjordes tre propositioner till ny tryckfrihetslag, men ingen av dem godkändes av kejsaren. Pressen övervakades sålunda fortfarande, men nu i efterhand och åren 1906–1909 ledde övervakningen till över hundra pressåtal.¹⁸

Första världskrigets utbrott 1914 medförde krigscensur också i storfurstendömet Finland enligt ett interimistiskt reskript undertecknat av generalguvernören den 2 augusti 1914. Detta innebar tillika en återgång till förhandscensuren. Krigscensuren gav på nytt den ryske generalguvernören rätt att indra enskilda tidningar. Den 21 augusti 1914 reglerades också importen av utländska tryckalster. I slutet av november 1914 lät generalguvernören indra *Hangö-Bladet* för att tidningen inne-

hållit tyska bilder och bildtexter.¹⁹ Också några andra tidningar råkade ut för samma öde av samma orsak, till exempel ungfinnarnas *Rauman Lehti* i slutet av oktober. I övrigt kan det konstateras, att krigscensuren från och med hösten 1914 i hög grad påverkade tidningarnas innehåll. Historikern Jussi Kuusanmäki, som undersökt material i krigscensurens arkiv, har kunnat påvisa att krigscensuren under perioden 11 september till 17 november 1914, ingrep i 275 av *Hufvudstadsbladets* artiklar, varav över hälften ströks helt och hållet. Största delen rörde inrikes nyheter (om järnvägsbyggen och övrig byggnadsverksamhet), men också nyheter från krigsfronterna blev föremål för strykningar.²⁰

Krigscensuren i Finland var i kraft också efter marsrevolutionen 1917 och efter senatens självständighetsdeklaration den 6 december 1917. Sålunda blev *Hufvudstadsbladet* föremål för strykningar ännu i december. Senaten upphävde först i januari 1918 censurbeslutet från år 1914. Efter inbördeskriget utfärdade regeringen i juni 1918 en förordning angående utgivning av periodiska tryckalster. För utgivning krävdes tillstånd av landshövding och straffpåföljden för olovligt utgivande kunde bli upp till ett års fängelse (Kuusanmäki 1980, s. 101).

Händelserna åren 1917 och 1918, Finlands självständighetsförklaring och inbördeskrig, ledde till ett stort manfall bland landets tidningar, men också till en bestående tryckfrihet i och med den tryckfrihetslag, som den vita riksdagen godkände i december 1918. Även 1917 års lantdag hade förberett en ny tryckfrihetslag, men den hann aldrig godkännas. Redan två veckor efter självständighetsdeklarationen hade regeringen avgivit ett förslag till en ny tryckfrihetslag den 21 december 1917. Processen avbröts emellertid av inbördeskriget, som bröt ut i slutet av januari 1918. När riksdagen åter sammankom i november 1918 var den mycket decimerad. Av de 92 socialdemokrater som invalts hösten 1917 fanns endast en på plats. De övriga var antingen döda, fängslade eller hade flytt till Ryssland. Under några hektiska veckor före julen 1918 behandlade riksdagen förslaget till ny lag. Den avgörande omröstningen, där tryckfrihetslagen godkändes, hölls den 20 december 1918. Den nya tryckfrihetslagen fastställdes den 4 januari 1919 av riksföreståndaren, general Mannerheim. Därmed hade det självständiga Finland äntligen uppnått tryckfrihet och därmed sent omsider sällat sig till sina nordiska grannar i detta avseende.²¹

Under självständighetstiden har således i princip tryck- och yttrandefrihet varit rådande i republiken Finland. Men trots avsaknaden av förhandscensur under mellankrigstiden företog statsmakten flera angrepp på den politiska partipressen. I augusti 1923 förbjöds det moskvastyrda kommunistpartiet, kommunisternas tidningar indrogs och deras tryckerier stängdes, vilket skedde i strid mot gällande tryckfrihetslag. Senare kunde tryckerierna åter öppna. Sommaren 1930 utfärdade P. E. Svinhufvuds regering de så kallade kommunistlagarna och i stöd av skyddslagen för republiken stängdes åter kommunisternas tryckerier, denna gång för gott (Tommila & Salokangas 2000, s. 132–137; Landgren 1992, s. 41–48).

I mitten av trettiotalet begränsades tryck- och yttrandefriheten ytterligare genom tillkomsten av den så kallade uppviglingslagen, som var i kraft åren 1934–1936. Den riktade sig nu mot den yttersta högern. Inrikesminister Urho Kekkonen, sedermera Finlands president under ett kvartssekel, tog hösten 1938 initiativ till att upplösa den fascistiska Fosterländska Folk rörelsens (IKL) tidningspress, men förbudet upphävdes senare.²²

Andra världskrigets utbrott medförde införandet av krigscensur i Finland genom en ny skyddslag för republiken som stiftades av riksdagen den 6 oktober 1939. Det tryckta ordet i tidningar, tidskrifter och böcker var föremål för en sträng förhandscensur under krigsåren. Efter fredsslutet upphävdes censuren successivt åren 1946–1947. Därefter har Finland varit befriat från förhandsgranskning av tryckalster, men några uppmärksammade fall av beslagtagande av litteratur i efterhand har dock förekommit. I oktober 1957 konfiskerades upplagan av den norska författaren Agnar Mykles roman *Sången om den röda rubinen* och år 1964 Hannu Salamas *Midsommardansen*. Orsaken var i det förstnämnda fallet osedlighet och i det senare hädelse. Salama dömdes till ett kort villkorligt fängelsestraff, men benådades år 1968 av president Urho Kekkonen.²³

Noter

- 1 Björn Asker, *Hur riket styrdes. Förvaltning, politik och arkiv 1520–1920*, Skrifter utgivna av Riksarkivet 27, Stockholm 2007, s. 48–49; Lars-Folke Landgrén, «1766 års tryckfrihetsförordning och dess omedelbara betydelse för den svenska pressen och dess opinionsbildning», *Historisk Tidskrift för Finland* n:o 4/2002, s. 535–536. Se även t.ex. Päiviö Tommila, «Suomen sanomalehdistön alkuvaiheet», *Suomen Lehdistön Historia I. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*, Kuopio 1988 [23 – 76], s. 46–47 och Elisabeth Mansén, *Sveriges Historia 1721–1830*, Norstedts, Stockholm 2011, s. 394–397 och Ingemar Oscarsson, «Med tryckfrihet som tidig tradition (1732–1809)», *Den svenska pressens historia 1. I begynnelsen (tiden före 1830)*, red. Karl Erik Gustafsson och Per Rydén, Stockholm 2000, s. 98–215.
- 2 Päiviö Tommila, *Det autonoma Finlands födelse 1808–1819*, Statsrådets kansli, Helsingfors 2009, s. 151–152; Päiviö-Tommila & Raimo Salokangas, *Tidningar för alla. Den finländska pressens historia*, Nordicom, Göteborg 2000, s. 19–20.
- 3 Päiviö Tommila, «Sensuurilolot ennen vuotta 1865», *Sensuuri ja sananvapaus Suomessa*, Suomen sanomalehdistön historia –projektin julkaisuja n:o 17, Helsinki 1980, s. 9.
- 4 Voitto Silfverhuth, *Uskonnollisen kirjallisuuden sensuuri autonomian ajalla*, Skrifter utgivna av Finska Kyrkohistoriska Samfundet n:o 104, Helsingfors 1977, s. 36–78; Tommila 1980, s. 10.
- 5 Päiviö Tommila, *Suomen lehdistön levikki ennen vuotta 1860*, Porvoo 1963, s. 88–96; Tommila 1980, s. 10.
- 6 Tommila 1980, s. 10; se även Yrjö Nurmio, *Taistelu suomen kielen asemasta 1800-luvun puolivälissä*, Porvoo 1947.
- 7 Matti Kinnunen, *Sanan valtaa Kallaveden kaupungissa I. Kuopion sanomalehdistön historia 1844–1917*, Kuopio 1982, s. 87–102; Tommila 1988, s. 133–135.
- 8 Pirkko Leino-Kaukiainen, *Sensuuri ja sanomalehdistö Suomessa 1891–1905*, Historiallisia Tutkimuksia 126, Helsinki 1984, s. 13–14; Tommila 1988, s. 168–170; Tommila 1980, s. 10–15.
- 9 Matti Klinge, *Ylioppilaskunnan historia II. Kansalaismielen synty 1853–1871*, Vaasa 1978, s. 138–139.; Lars-Folke Landgrén, *För frihet och framåtskridande. Helsingfors Dagblads etableringsskede 1861–1864*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland n:o 591, Helsingfors 1995, s. 90.
- 10 HD 33/10.2.1864, «Det nya presslagsförslaget I»; Landgren 1995, s. 96–97.
- 11 *Finlands Författningssamling* (FFS) n:o 27/1865.
- 12 FFS n:o 15/1867; Lars Landgren, «Kieli ja aate – politisoituva sanomalehdistö 1860–1889», *Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905. Suomen lehdistön historia I*, Kuopio 1988, s. 276–277; Lolo Krusius-Ahrenberg, *Der Durchbruch des Nationalismus und Liberalismus im politischen Leben Finnlands 1856 –1863*, Annales Acadmiae Scientiarum Fennicae B 33, Helsinki 1934, s. 245–260.
- 13 Eeva-Liisa Aalto, «Lehtien julkaisuluvat vuoden 1867 asetuksesta ensimmäisen sortokauden loppuun», *Sensuuri ja sananvapaus Suomessa*, SSLH-projektin julkaisuja n:o 17, Helsinki 1980, s. 26–27.
- 14 Den ansvariga redaktören var på 1800-talet oftast också ansvarig utgivare.
- 15 Kai Huovininmaa, «Sensuuri 1870-luvun sanomalehdistössä», *Sensuuri ja sananvapaus Suomessa*, SSLH-projektin julkaisuja n:o 17, Helsinki 1980, s. 18–19.
- 16 Pirkko Leino-Kaukiainen, «Kasvava sanomalehdistö sensuurin kahleissa 1890–

- 1905», *Suomen lehdistön historia I, Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*, Kuopio 1988, s. 440–442; Leino-Kaukiainen 1984, s. 48–57, 179–192.
- 17 Pirkko Leino-Kaukiainen, «Sensuuri Suomessa 1880-luvulta vuoteen 1905», *Sensuuri ja sananvapaus Suomessa*, SSLH-projektin julkaisuja n:o 17, Helsinki 1980, s. 34–51.
  - 18 FFS n:o 50/1905; Hellevi Salmensuu, «Sensuuri vuosina 1905–1910», *Sensuuri ja sananvapaus Suomessa*, SSLH-projektin julkaisuja n:o 17, Helsinki 1980, s. 72–84.
  - 19 Efterföljaren *Hangö-Posten* började utkomma ännu samma höst.
  - 20 Jussi Kuusanmäki, «Ensimmäisen maailmansodan lehtisensuuri», *Sensuuri ja sananvapaus Suomessa*, SSLH-projektin julkaisuja n:o 17, Helsinki 1980, s. 85–87, 96–98.
  - 21 FFS n:o 1/1919; Lars Landgren, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, Helsingin Graafinen Klubi, Helsinki 1992, s. 35–39.
  - 22 Raimo Salokangas, «Puoluepolitiikka ja uutisjournalismi muuttuvilla lehti-markkinoilla», *Suomen lehdistön historia 2, Sanomalehdistö suurlakosta talvisotaan*. Kuopio 1987, s. 399–403; Landgren 1992, s. 49–50.
  - 23 FFS n:o 307/6.10.1939; Touko Perko, «Sanomalehdistö sodan ja säännöstelyn puristuksessa 1939–1949», *Suomen lehdistön historia 3, Sanomalehdistö sodan murroksesta 1980-luvulle*, Kuopio-Jyväskylä 1988, s. 18; Alpo Rusi, *Lehdistösensuuri jatkosodassa. Sanan valvonta sodankäynnin välineenä 1941–1944*, Historiallisia Tutkimuksia 118, Kokemäki 1982, s. 334–369; Landgren 1992, s. 140–153; *Finlands svenska litteraturhistoria II*, red. Clas Zilliacus, Svenska litteratursällskapet i Finland/Atlantis, Helsingfors-Stockholm 2000, s. 263; *Finlands svenska litteratur 1900–2012*, red. Michel Ekman, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2014, s. 195.

Litteratur

- Aalto, Eeva-Liisa, «Lehtien julkaisuluvat vuoden 1867 asetuksesta ensimmäisen sortokauden loppuun», *Sensuuri ja sananvapaus Suomessa*. Suomen sanomalehdistön historia-projektin julkaisuja n:o 17, Helsinki 1980
- Asker, Björn, *Hur riket styrdes. Förvaltning, politik och arkiv 1520–1920*, Skrifter utgivna av Riksarkivet 27, Stockholm 2007
- Finlands Författningssamling* (FFS) 1865, 1867, 1905, 1919, 1939
- Finlands svenska litteratur 1900–2012*, red. Michel Ekman, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2014
- Finlands svenska litteraturhistoria II*, red. Clas Zilliacus, Svenska litteratursällskapet i Finland/Atlantis, Helsingfors-Stockholm 2000
- Helsingfors Dagblad* (HD), n:o 33/10.2.1864
- Huovinmaa, Kai, «Sensuuri 1870-luvun sanomalehdistössä», *Sensuuri ja sananvapaus Suomessa*, Suomen sanomalehdistön historia-projektin julkaisuja n:o 17, Helsinki 1980
- Kinnunen, Matti, *Sanan valtaa Kallaveden kaupungissa I. Kuopio sanomalehdistön historia 1844–1917*, Kuopio 1982
- Klinge, Matti, *Ylioppilaskunnan historia II. Kansalaismielen synty 1853–1871*, Vaasa 1978
- Krusius-Ahrenberg, Lolo, *Der Durchbruch des Nationalismus und Liberalismus im politischen Leben Finnlands 1856–1863*, Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 33, Helsinki 1934

- Kuusanmäki, Jussi, «Ensimmäisen maailmansodan lehtisensuuri», *Sensuuri ja sananvapaus Suomessa*, Suomen sanomalehdistön historia-projektin julkaisuja n:o 17, Helsinki 1980
- Landgren, Lars, «Kieli ja aate – politisoituva sanomalehdistö 1860–1889», *Suomen Lehdistön Historia I. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*, Kuopio 1988
- Landgren, Lars, *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa*, Helsingin Graafinen Klubi, Helsinki 1992
- Landgren, Lars-Folke, *För frihet och framtidskridande. Helsingfors Dagblad etablerings-skede 1861–1864*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland n:o 591, Helsingfors 1995
- Landgrén, Lars-Folke, «1766 års tryckfrihetsförordning och dess omedelbara betydelse för den svenska pressen och dess opinionsbildning», *Historisk Tidskrift för Finland* n:o 4/2002
- Leino-Kaukiainen, Pirkko, «Sensuuri Suomessa 1880-luvulta vuoteen 1905», *Sensuuri ja sananvapaus Suomessa*, Suomen sanomalehdistön historia-projektin julkaisuja n:o 17, Helsinki 1980
- Leino-Kaukiainen, Pirkko, *Sensuuri ja sanomalehdistö Suomessa 1891–1905*, Historiallisia Tutkimuksia 126, Helsinki 1984
- Leino-Kaukiainen, Pirkko, «Kasvava sanomalehdistö sensuurin kahleissa 1890–1905», *Suomen Lehdistön Historia I. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*, Kuopio 1988
- Mansén, Elisabeth, *Sveriges Historia 1721–1830*, Norstedts, Stockholm 2011
- Nurmio, Yrjö, *Taistelu suomen kielen asemasta 1800-luvun puolivälissä*, Porvoo 1947
- Oscarsson, Ingemar, «Med tryckfrihet som tidig tradition (1732–1809)», *Den svenska pressens historia 1. I begynnelsen (tiden före 1830)*, red. Karl Erik Gustafsson och Per Rydén, Stockholm 2000
- Perko, Touko, «Sanomalehdistö sodan ja säännöstelyn puristuksessa 1939–1949», *Suomen Lehdistö 3. Sanomalehdistö sodan murroksesta 1980-luvulle*, Kuopio-Jyväskylä 1988
- Rusi, Alpo, *Lehdistösensuuri jatkosodassa. Sanan valvonta sodankäynnin välineenä 1941–1944*, Historiallisia Tutkimuksia 118, Kokemäki 1982
- Salmensuu, Hellevi, «Sensuuri vuosina 1905–1910», *Sensuuri ja sananvapaus Suomessa*, Suomen sanomalehdistön historia-projektin julkaisuja n:o 17, Helsinki 1980
- Salokangas, Raimo, «Puoluepolitiikka ja uutisjournalismi muuttuvilla lehtimarkkinoilla», *Suomen Lehdistön Historia 2. Sanomalehdistö suurlakosta talvisotaan*, Kuopio 1987
- Silfverhuth, Voitto, *Uskonnollisen kirjallisuuden sensuuri autonomian ajalla*, Skrifter utgivna av Finska Kyrkohistoriska Samfundet n:o 104, Helsingfors 1977
- Tommila, Päiviö, *Suomen lehdistön levikki ennen vuotta 1860*, Porvoo 1963
- Tommila, Päiviö, «Sensuuriolot ennen vuotta 1865», *Sensuuri ja sananvapaus Suomessa*, Suomen sanomalehdistön historia-projektin julkaisuja n:o 17, Helsinki 1980
- Tommila, Päiviö, «Suomen sanomalehdistön alkuvaiheet», *Suomen Lehdistön Historia I. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*, Kuopio 1988
- Tommila, Päiviö, *Det autonoma Finlands födelse 1808–1819*, Statsrådets kansli, Helsingfors 2009
- Tommila, Päiviö & Salokangas, Raimo, *Tidningar för alla. Den finländska pressens historia*, Nordicom, Göteborg 2000

Sensuren i Danmark-Norge 1536–1814

Den norske sensurhistorien er vevd inn i statshistorien, det vil si den staten som oppstod da Norge i 1536–37 ble et lydrike under Danmark og etter 1660 ble styrt av en eneveldig konge i København. Dette var en stat som satte mye inn på å ha kontroll med det trykte ord. Norge var en periferi der det første trykkeriet ble etablert i Christiania (Oslo) i 1643, og trykkeri nummer to kom i Bergen i 1721. Rundt 1800 fantes det bare fire små trykkeri i hele Norge – i kontrast til 20 store trykkeri i hovedstaden København. Denne strukturen gav myndighetene mulighet til å kontrollere og styre det trykte ord, med konsentrasjon til hovedstaden.¹

De grunnleggende bestemmelsene

Kristian 3. stod høsten 1536 som seierherre i en dansk innbyrdeskrig med forgreninger til Norge, der en dansk hær festet grepet i 1537. Dermed ble også den danske lutherske reformasjonen gjennomført i Norge, og den sterke sentralstyringen av den nye lutherske fyrstekirken ble gjort gjeldende for det norske lyriket.²

Universitetet i København ble gjenåpnet som statsinstitusjon i 1537, og det fikk sin *fundas* utstedt av kongen og det danske riksrådet i 1539.³ I Danmark og Norge var Københavns universitet enerådende til universitetet i Kristiania ble åpnet i 1813. Fra første stund ble universitetet gitt en hovedrolle som sensurerende myndighet. Det ble bestemt i Kristian 3.s kirkeordinans på latin i 1537.⁴ Den kom i dansk oversettelse i 1539.⁵

Bestemmelsene om sensuren stod under overskriften «Om nogle synderlige Bøger, der Landzpræsterne skulle haffue.» (*Kirkeordinansen 1537/39*, s. 230–32, jf. s. 136). Først ble disse nyttige bøkene regnet opp: Bibelen, Martin Luthers postill, Melanchtons Augsburgske bekjennelse og håndbok i luthersk dogmatikk, en kommentar til Luthers lille katekisme samt Melanchtons undervisning av visitatorer. Andre, skitne bøker var lovgiver på vakt mot fordi folk ble forgiftet av dem. Prestene skulle bare bruke de bøkene som vise og lærde menn hadde vedtatt, for at de ikke under sannhets skinn skulle drikke villfarelse i seg, til stort forderv for de mennesker som skulle ha tillit til dem. Derfor skulle «wor Høige Schole» (Københavns universitet) føre tilsyn med hvilke bøker som kom ut i riket (inkludert Norge): Det dreide seg om forhåndssensur. Ingen nye bøker på dansk, tysk og latin ble tillatt trykt hvis ikke universitetet hadde godkjent dem. Innførsel av bøker fra andre land ble forbudt, og oversettelser av fremmedspråklige bøker måtte godkjennes av universitetet og av hver superintendent (*Kirkeordinansen 1537/39*, s. 230).⁶

Sensuren ble innskjerpet gjentatte ganger. Den omfattet alt som ble trykt, til og med viser. Det skulle være to sensorer, men det hendte at de stolte på hverandre slik at de forsømte å lese manuskriptet. Da forekom det også at forfatteren ble dømt for det han hadde publisert til tross for at sensorene hadde utstyrt boken med sin godkjenning (*placet*). Også *boktrykkerne* kom i et avhengighetsforhold til professorene. De bestemte at boktrykkerne måtte levere inn eksemplar av de ferdige bøkene til kontroll – under trussel om konfiskasjon av opplagene hvis de ikke bøyde seg for dette. Boktrykkere som forsyndet seg, slapp i mindre alvorlige tilfelle med en advarsel, og så varierte sanksjonene fra bøter til konfiskasjon av trykksakene og enda alvorligere: til at trykkeriet ble stengt. Også *bokhandlerne* ble lagt under professorenes myndighet. Og professorene måtte selv underkaste seg sine kollegers sensur (Matzen 1879, s. 212–15).

I årene etter innføringen av eneveldet i 1660–61 stadfestet og forsterket myndighetene sensurbestemmelsene. I 1667 innskjerpet kongen at ingen manuskript skulle trykkes *før* de ble sensurert av den professor som dekanus oppnevnte. Utenfor København skulle teologiske skrifter «først tilstilles biskoppen i stiftet til revision og med hans betændkende

fremskikkes til forbenævnte Vores Universitet der videre at censureres, førend det må trykkes» (Matzen 1879, s. 216).

I 1680-årene gjorde styresmaktene ferdig et større lovarbeid, publisert som Kristian 5.s danske lov i 1683 og norske lov i 1687 (CVNL). Her ble det samlet en rekke gamle og nye bestemmelser som regulerte vilkårene for offentlige ytringer. Jeg vil vise til kongens norske lov, men her dreide det seg om en felles lovgivning for hele statsområdet. Bestemmelsene om sensur ble samlet i «Anden Bog. Om Religionen og Geistligheden», i 20. kapittel (CVNL 2-20), «Om Bøger og Almanaker». Artikkel 1 var en gjentakelse av bestemmelsene i 1667-forordningen når det gjaldt framgangsmåten for sensuren.⁷

Terskelen for å publisere stoff med religiøst innhold måtte bli ekstra høy for dem som bodde fjernt fra København når de skulle gjennom to sensuromganger, biskopen og universitetet. I tillegg kom ulempen med at professorene ikke kjente forfatteren. Petter Dass strevde forgjeves med å få trykkeitillatelse fra universitetet. Biskopen i Trondheim godkjente katekismesangene i 1697, men først etter at Dass døde i 1707 ble hans bøker trykt.⁸

I CVNL 2-20-2 (artikkel 2) ble det bestemt at:

Ingen maa lade trykke i Riget, eller andenstæds noget Skrift, Kongens Højhed, Regæringen, eller Politien angaaende, med mindre det af dennem bliver igiennem seet, som Kongen dertil forordner; Hvo derimod gjør, straffis efter Sagens Beskaffenhed. (CVNL, s. 104)

Her var det tenkt på emner som vedkom kongens myndighet og politikk. Da skulle kongen i hvert enkelt tilfelle bestemme hvem som skulle sensurere manuskriptet. Slik ble det gjort da manuskriptene til Tormod Torfæus' historiske arbeider ble sensurert av høye embetsmenn i København fra 1680-årene til hans hovedverk, Norgeshistorien, ble publisert i 1711.⁹

I CVNL 2-20-3 ble det bestemt at ingen måtte innføre eller selge danskspråklige bøker, trykt i utlandet, i kongens riker. Forbudet gjaldt også tyskspråklige bøker som kunne forårsake religiøse skrupler (CVNL, s. 104–105). Dette var altså en videreføring av forbudet mot bokimport i kirkeordinansen fra 1537/39.

Artikkel 4 tok for seg tilfeller som ble sett på som enda mer alvorlige:

Skulle og nogle Bøger i Kongens Riger og Lande trykkis, eller der trykte indførís, som kunde have Udseende til noget Oprør, eller imod Kongens Højhed eller anden Ulempe forårsage, da bør ikke alleniste Personerne, som saadanne trykke, eller indføre, i højeste Maader at straffis, men og Bøgerne ved Bøddelen offentlig på Ilden kastis og opbrændis. (CVNL, s. 105)

Her ble det henvist til dødsstraffen for majestetsforbrytelse (CVNL, s. 235, s. 255). Brenningen var en rensing som ryddet det onde ut av verden.

Blasfemi og majestetsforbrytelse

I CVNL, 6. bok, 1. kapittel, «Om Misgierninger» kom det bestemmelser «Om vildfarende Lære, Guds Bespottelse og Troldom». Artikkene 1–3 inneholdt skarpe forbud mot og trusler om landsforvisning av katolikker. Artikkel 3 truet dessuten med dødsstraff for katolske geistlige som kom til «Kongens Riger og Lande». Dette var gjentak av lover fra Kristian 4.s dager. I artikkel 4 stod det at straffetruslene også gjaldt medvirkning «til nogen anden Religions Øvelse» enn den lutherske (CVNL, s. 234). I artikkel 7 het det med brodd mot alle de innbyggerne som ikke avvek på denne måten, men som like fullt gjorde klokt i å passe munnen og pennen:

Hvem som overbevisis at have lastet Gud, eller bespottet hans hellige Navn, Ord og Sacramenter, hannem skal Tungen levendis af hans Mund udskæris, dernæst hans Hoved afslais (sic) og tillige med Tungen sættes paa en Stage. (CVNL, s. 235)

Straffetrusselen var gammeltestamentlig og pedagogisk ved å straffe den kroppsdelene (tungen) som gjorde gudsspottingen mulig. Den påfølgende artikkel 8 var myntet på skriftlige ytringer: «Haver nogen sin Haand til nogen saadan Guds foragt brugt, da bør den og af hannem levendis afhuggis, og hos Hovedet på Stagen fæstis» (CVNL, s. 235).

Ortodoksien på 1600-tallet var mest opptatt av at befolkningen skulle være lydige undersåtter og bøye seg under øvrighetskirkens ordninger.

Det var først med pietismen fra 1730-årene at lutherske oppbyggelser spredte seg i befolkningen. Da myndighetene ble redde for å miste kontrollen, utstedte de i 1741 *Konventikkelplakaten*. Den forbød all oppbyggelse i møter som prestene ikke godkjente.¹⁰

CVNLs 6. bok om misgjæringer, 4. kapittel dreide seg «Om forgribelse imod Kongens Højhed, eller *Crimine majestatis*», og her het det i hovedbestemmelsen:

Hvo som laster Kongen, eller Dronningen, til Beskæmmelse, eller deris og deris Børns Liv eftertragter, have forbrut Ære, Liv og Gods, den højre Haand af hannem levende afhuggis. Kroppen parteris og læggis på Stægle og Hjul, og Hovedet med Haanden sættis på en Stage.

Kritikk av kongen og dronningen skulle altså straffes like strengt som attentat mot kongelige personer. Straffen var enda krassere enn for å spotte Gud: Kroppen skulle parteres og legges på stegle og hjul. Når det gjaldt standspersoner, stoppet ikke straffen ved forbryterne. Den skulle også omfatte livsarvingene som mistet sin plass i standen. Dessuten ble arvinger i alle sjikt av befolkningen straffet ved at det majestetsforbryteren eide ble konfiskert (CVNL, s. 238).

Bestemmelsen om majestetsforbrytelse må sees i lys av det som står i CVNL, 1. bok, «Om Retten og Rettens Personer», 1. kapittel, «Om den Lydighed mand Lovgiveren og Loven skyldig er.» Her blir det vist til kongeloven av 1665 som slo fast at kongen var allmektig. Derfor skulle alle kongens undersåtter

holde og agte Kongen for det ypperste og høyeste Hoved her på Jorden over alle menniskelige Love, og der ingen anden Hoved eller Dommere kiender over sig, enten i geistlige eller verdslige Sager uden Gud allene.

Innbyggerne ble slik pålagt en altomfattende plikt til å underkaste seg kongens vilje og behov, ved å tjene ham trofast «med Liv og Gods» (CVNL, s. 14).

Det fantes også andre bestemmelser i Kristian 5.s lov som la bånd på yrtinger, det vil si forbud mot utsagn som var ærekrenkende. I CVNL 6-21, «Om Æresager» kom det flere påbud om slike yrtinger. I artikkel 7 stod det:

Befindis nogen med skammelig Løgn muntlig, eller skriftlig, at ville sætte deris Øvrighed, geistlig, eller verdslig, eller andre hæderlige Folk og ærlige Hustruer, eller Møer, nogen Skandflik paa, bøde sine tre Mark, og derforuden trende fyrretyve Lod Sølv; Og hvis hand ikke haver at bøde med, da bør hand at slaais til Kagen og bære Stene af Byen. (CVNL, s. 272)

Ved å nevne øvrigheten først gav loven dekning for en særbeskyttelse av embetsmenn. *Kagen* var en skampæl brukt til pisking og avhogging av fingre eller ører som ble festet til kagen. Å bære stein ut av byen var særlig utskjemmende. Den førstnevnte boten på tre mark gav opphav til begrepet *tremarksmann* som myndighetene brukte for å sverte den dømte.

I artikkel 8 stod det:

Overbevisis nogen at have skrevet, eller opslaget, Skandskrifter og Pasquiller paa ærlige Folk, og haver ikke været sit Navn bekient, da bør hand at miste sin Ære, og gaa i Jern sin Livs Tid på Holmen, eller andensteds. Er det på Øvrigheden, miste sin Hals. (CVNL, s. 272)

En *paskville* var en pamflett som myndighetene stemplet som ærekrenkende. Å publisere den anonymt kvalifiserte for livsvarig straffarbeid, lenket i jern på flåtebasen Bremerholm i København – med en lakonisk tilføyelse om dødsstraff for å ærekrenke øvrigheten.

Andre kontrolltiltak

Kongen hadde myndighet til å godkjenne eller forby enhver aktivitet i det offentlige rom. Når det gjaldt trykte ytringer, fulgte myndighetene opp de generelle lovene med spesifikke bestemmelser. Hvert enkelt trykkeri, hver bok og avis fikk sine bestemmelser.

På 1700-tallet ble det vanlig at sensuren av bøker utgitt på trykkerier utenfor København ble delegert til stedets biskop. Man kunne ikke starte/drive noe boktrykkeri uten myndighetenes tillatelse. Da Samuel Conrad Schwach søkte om nytt privilegium for trykkeriet i Kristiania i 1758, la han ved vandelsattest fra en av byens prester. Visestatholder og stiftamtmann Jacob Benzon fikk søknaden til uttalelse. Schwach hadde søkt om enerett i Akershus stift, og Benzon anbefalte det for et åremål

på 10–12 år. Etter dette fikk Schwach et slikt privilegiebrev gjeldende for ti år, utstedt av kongen 8. september 1758. Her ble han pålagt å rette seg etter alle lovbestemmelser.¹¹

Framveksten av aviser var knyttet til boktrykkeriene. Den første begynnelsen til aviser sprang ut av myndighetenes propaganda. Det unge eneveldet engasjerte København-dikteren Anders Bording som fra 1666 til sin død i 1677 utgav en versifisert månedskronikk som lovpriste alt kongen gjorde. Sideløpende med dette ble det i København etter 1660 gitt ut et par halvukentlige blad på fire sider, med en nyhetsformidling fra inn- og utland under tett statlig kontroll.¹²

Aviskontrollen ble kodifisert i en forordning 19. mars 1701: Avisene skulle bringe videre de viktigste nyhetene fra utenlandske aviser, uten gjetninger og resonnement. De skulle formidle offentlige kunngjøringer og annonser, men ikke noe som kunne skade regjeringen og hoffet eller vekke anstøt hos kongens allierte, som skulle roses. Avisene skulle forhåndssensureres av to kommissærer oppnevnt av kongen.¹³ Denne forordningen ble gjentatt i 1756. Det hendte at avisene forløp seg når det gjaldt utenriksstoff, slik at andre fyrsters ambassadører protesterte. Når det gjaldt innenriksstoff og stoff som rørte ved styresmaktenes politikk, hadde disse sikker kontroll med stoffet (Søllinge og Thomsen 1988, s. 25–31).

Ved siden av de privilegerte avisene eksisterte det *adressekontor* i enkelte byer; de var opplysningsbyråer som begynte å gi ut annonseblad med litt redaksjonelt stoff. Med dette som rettslig grunnlag ble det satt i gang annonseblad i tre av de fire norske stiftsbyene i 1760-årene, *Norske Intelligenz-Seddeler* i Kristiania, *Efterretninger fra Adresse-Contoirtet i Bergen i Norge* og *Tronhiems Adresse-Contoirts Efterretninger*. Kristiansand fikk et håndskrevet blad fra sitt adressekontor, og så en trykt avis fra 1780.¹⁴

Annonsebladene kom ut en gang i uken med fire sider og litt redaksjonelt stoff, mesteparten lånt og oversatt fra utenlandske blad. Stoffet var politisk ufarlig, og nyheter fantes det lite av, slik myndighetene hadde bestemt. Dessuten bremsset de spredningen av de norske avisene – hver kom ut i bare noen hundre eksemplar, mens Berlingske Tidende i København nådde et opplag på 6500 i 1808, av dette 1600 i Norge.¹⁵ De norske avisene ble hemmet av de høye portosatsene – først i 1805 fikk de portoreduksjon.¹⁶

Myndighetene kunne også kontrollere brev som ble sendt gjennom postvesenet. De gjorde det når de fant det nødvendig. Under krigen 1807–14 innførte Fredrik 6. en altomfattende postsensur. For Danmarks del ble den særlig omfattende etter det britiske angrepet på København i 1807. Stemningen i hovedstaden var sterkt kritisk til regjeringen, og dette skaffet myndighetene seg kjennskap til ved å åpne tusenvis av brev. De kunngjorde da brevsensuren for å skremme folk til ikke å uttrykke seg kritisk.¹⁷

Ikke bare tjenestemenn knyttet til postvesenet opptrådte som overvåkere. Alle embetsmenn hadde edfestet plikt til å slå ned på ytringer mot regimet. Rapportørvirksomhet ble fremmet av spesiell tillit mellom den som rapporterte og mottakeren, for eksempel mellom rektor Laurids Smith i Trondheim og hoffmarskalk Johan von Bülow. Smith skrev til Bülow 9. april 1785 at den forbudte sangen «For Norge, Kjæmpers Fødeland» var blitt trykt i Trondheim året før. Sensuren slo her ned på den sterke norske patriotismen som kom til uttrykk i sangen. Da kjøpte Smith restopplaget og fikk politimesteren til å la være å straffe boktrykkeren for at det ikke skulle vekke oppsikt. Med støtte fra generaløytnant Krohg fikk Smith dessuten stoppet bruken av sangen i selskaper.¹⁸

Denne taktikken kunne være vellykket fordi folk nødig ville stikke hodet fram når de visste at myndighetene mislikte det. Derfor var de forsiktige med å eksponere seg på trykk, selvansur var den viktigste formen for sensur, og meninger ble ofte trykt anonymt. Dessuten var det vi kan kalle skjønnlitteratur (en betegnelse fra seinere tider) en arena der det var mulig å utfolde seg mindre bundet. Det var en underholdningslitteratur med lav prestisje og med et innhold uten brodd mot myndighetene, men også den ble underlagt sensur, selv om den kunne være nokså lemfeldig.

Utviklingen i andre halvdel av 1700-tallet

Sammenliknet med nabolandene, oppfattet ministrene i København Danmark og Norge som underutviklet, og de startet jakten på reformer som kunne føre til mer dynamikk. I den forbindelse ble det dannet myndighetskontrollerte vitenskapsselskap, der medlemmene slapp å få sine manuskript forhåndssensurert. Ensrettingen av vitenskapelige

ytringer ble dessuten redusert da teologene etter hvert oppgav å herske over andre fag.

I den korte tiden 1770–72 da den tyske livlegen Johan Friedrich Struensee styrte for den sinnsyke Kristian 7., ble liberaliseringen akutt forsterket ved en kabinetttsordre 4. september 1770 som innførte full trykkefrihet. Struensee trodde ytringsfriheten var nødvendig for å få oppslutning om sine radikale reformer. Han var ikke klar over at han var upopulær, men nå utløste han en kritisk pamflettlitteratur i trykkeribyen København.¹⁹

Det har vært hevdet at Intelligenssedlene i Kristiania ble fylt av grove ytringer med brodd mot regjeringen.²⁰ Det er en overdrivelse. Først 15. mai 1771 kom en regjeringsskritisk artikkel, og så var det tyst med ett unntak den 4. september. Så i perioden 11. mars – 11. november 1772 kom det seks kritiske artikler mot diskriminering av Norge.²¹

Øvrigheten satte inn motstøt. Biskop Nannestad påtalte 29. januar 1772 en usømmelig bruk av Guds navn i forrige nummer av avisen («O Gud, hvor bekostelig og dårlig er ikke Fruentimmerets Klædedragt»). Avisen selv demonstrerte sin lojalitet i en rekke artikler: tre nummer i januar og februar brakte hyllester og referat av feiringen av Kristian 7.s fødselsdag (29. januar). Etter den kritiske ytringen 11. mars 1772 ble to av de følgende seks numrene viet til en hyllest av kongen i anledning av hoffkuppet som styrtet Struensee (17. januar) og de fire andre til et stort ortodokst kristent dikt. 20. og 27. mai publiserte avisen en ode til Danmark med ny hyllest til kuppet mot Struensee, og 17. juni kom enda en norsk kongehyllest, i alt ni systembevarende nummer i løpet av fem måneder.²²

En medvirkende årsak til at det ikke skjedde noen større utglidning var et kongelig reskript av 7. oktober 1771 som igjen innskrenket ytringsfriheten. Det kunngjorde at alle injurier og opprørske skrifter var underkastet de straffer som Kristian 5.s lov fastsatte. Både forfattere og boktrykkere var ansvarlige for at ikke noe som ble trykt var lovstridig.²³

Etter Struensees fall strammet de nye makthaverne til ytringskontrollen. Da Christian Thura i 1772 skrev i en pamflett i København at kongen ikke burde ha uinnskrenket makt, ble han stilt for en *ad hoc* domskommisjon som i mars 1773 fradømte ham ære og gods. Thura ble satt i fengsel på Munkholmen og i 1779 flyttet til Bornholm, der han døde i 1787.²⁴

I et reskript 20. oktober 1773 ble det forbudt å rykke noe inn i aviser eller ukeblad

som enten angår staten og regjeringen og almindelige Foranstaltninger eller andre Stridsskrifter, især hvorved Personer derved angrebes, ej heller Byryster eller andre opdigtede Fortællinger, som indeholder noget fornærmeligt eller uanstændigt.

Politimesteren kunne straffe brudd på denne bestemmelsen med bøter fra 50 til 200 riksdaler, eller fengsel på vann og brød. Forhåndssensuren av professorene og biskopene kom ikke tilbake, men myndighetene hadde likevel et rikelig arsenal mot skribenter og boktrykkere som de ville kneble. Historikeren Edvard Holm fastslo at trykkefriheten nå var «slået i hjel» (Holm 1885/1985, s. 8).

Palassrevolusjonen i 1784 da den 16 år gamle kronprins Fredrik grep makten, førte til at presset på forfatterne om å være forsiktige ble lettet. Dette hang trolig sammen med at de nye makthaverne, i likhet med Struensee, ønsket å skaffe seg støtte i en opinion som ivret for reformer, særlig når det gjaldt dansk landbruk: Opponenten blant godseierne kunne nedkjempes ved hjelp av en offentlig kampanje.²⁵ Slik ble det åpnet for en dansk *perestrojka* som varte i overkant av 10 år. Den gjorde seg mest gjeldende i tidsskriftlitteraturen. Den omtalte politiske forhold i generelle termer, med allmenn kritikk av sensur og med en adelsfiendtlig retorikk, mens kongemakten også her ble hyllet. De essayistiske innslagene tok mest plass i tidsskriftene, ofte med et skjønnlitterært preg og hyppig oversatt fra andre språk, tysk, engelsk og fransk.²⁶

Balansen mellom kontroll og åpenhet ble forsøkt balansert ved et nytt kongelig reskript 3. desember 1790: Nå skulle igjen domstolene behandle saker om trykte ytringer, etter de fortsatt gjeldende paragrafene i Kristian 5.s lov.²⁷

Også i årene rundt 1790 ble det slått ned på kritikk av regimet i København. Da boktrykker Andreas Svane i Kristiansand i 1787 averterte et lite skrift som roste bondelederen Kristian Lofthus, ble han bøtelagt med 100 riksdaler og gav opp trykkeridriften. I København ble en rekke boktrykkere og forfattere bøtelagt og straffet på andre måter for sine skrifter (Fiskaa 1985, s. 25–26; Rian 2014, s. 182–85, s. 234–35).

Friheten knebles 1799–1814

Kronprins Fredrik var misfornøyd med mye av det som kom på trykk, og 27. september 1799 lot han Kristian 7. underskrive en forordning som fastsatte nøyaktig grensene for trykkefriheten. Det ble nå forbudt å publisere anonymt, for å stoppe lumsk og nedrig ondskap som gjemte seg slik. De som tilskyndet til forandring i regjeringsformen eller til oppstand mot kongen eller satte seg imot kongens befalinger, skulle dømmes til døden. Andre ytringer av misnøye med konstitusjon og regjering skulle straffes med landsforvisning. Hvis den landsforviste vendte tilbake, skulle han ha livstids straffarbeid i jern. Personlige fornærmelser mot medlemmer av kongehuset skulle også straffes med landsforvisning enten for bestandig eller i 3–10 år «i Forhold til Forbrydelsens Grad». Liknende straff skulle ramme dem som kritiserte den evangelisk-lutherske kristendommen.

En rekke spesifiserte ytringer skulle straffes med fengsel i kortere perioder (fra 14 dager til to år): som løgnaktige beretninger om statens tilstand og regjeringens beslutninger, bitterhet og usømmelige uttrykk mot regjeringen og fornærmelser mot vennligsinnede makter. Lovgiver slo også ned på allegoriske og ironiske skrifter. Embetsmenn som følte seg krenket måtte gå til injuriesøksmål. En rekke paragrafer presiserte at boktrykkerne var bundet av betingelsene i sine privilegiebrev og at boktrykkere og forleggere var rettslig ansvarlig for det de publiserte. Det ble innført ettersensur av alle publikasjoner opp til 24 ark, det vil si 384 sider. Trykkeriet skulle levere politimester eller byfogd et eksemplar av alle slike trykksaker. Politimyndigheten skulle så godkjenne dem før distribusjon, eller ta skritt til offentlig tiltale. Ved tiltale skulle opplaget leveres til stedets politimester. Hvis saken endte med frikjenning, skulle skriftene leveres tilbake – hvis den endte med domfelling, skulle de brennes. Dessuten ble forhåndssensur gjeninnført for domfelte forfattere.²⁸

Lekpredikanten og forfatteren Hans Nielsen Hauge ble rammet av disse bestemmelsene. Høsten 1804 gav Danske Kanselli ordre om å arrestere Hauge. I en prosess som varte fra 1804 til 1814 ble han beskyldt for å ha angrepet statens religionsvesen i skriftene sine. Kanselliet gav ordre om at alle Hauge-skrifter skulle beslaglegges: opp mot 200 000

eksemplar. Slik uskadeliggjorde man landets mest leste forfatter, forfulgt av eneveldet og intolerante embetsmenn i opplysningens navn.²⁹

Forordningen av 1799 ble introdusert i København i rettssakene mot to radikale skribenter, i 1799 mot Peter Andreas Heiberg og i 1800 mot Malthe Conrad Brun. Begge ble dømt til landsforvisning ved at 1799-forordningen ble gitt tilbakevirkende kraft. De fikk aldri vende tilbake fra sitt eksil i Paris; Brun døde i 1826 og Heiberg i 1841.³⁰

Sensuren ble perfektionert med videre tiltak etter 1799.³¹ Ved utbruddet av krigen høsten 1807 ble embetsmennenes sensurplikt igjen innskjerpet, særlig når det gjaldt «periodiske Blade». De skulle ikke tillate noe som kunne være skadelig, ved å svekke den offentlige tillit og nasjonalånden. Fra da av ble stadig flere opplysninger om nyheter uttrykkelig forbudt (Jørgensen 1944/1978, s. 68–71). 2. oktober 1810 bestemte kongen at de som ville utgi *politiske blad* skulle søke om privilegium. Det ble listet opp en lang rekke krav til innholdet, men i tillegg ble forhåndssensuren gjeninnført for slike blad. I København skulle det utnevnes en særlig sensor, i provinsen skulle sensuren ivaretas av «Øvrigheden». Sensor kunne stryke det han fant skadelig eller upassende, og han kunne stoppe trykkingen av hele bladet (Jørgensen 1944/1978, s. 71–80).

Christiania Intelligenssedler, som Intelligenssedlene nå het, trykte en del nyhetsstoff om krigsbegivenhetene som berørte Norge. En ny avis, *Tiden*, brakte fra 28. januar 1808 krigspropaganda, ispedd enkelte innlegg for norske ønskemål. Fra 14. april 1808 gav den midlertidige regjeringskommisjonen for Norge ut *Budstikken*. Den ble et norsk motstykke til *Danske Statstidende* i København. Budstikken var organ for regjeringskommisjonen og trappet opp krigspropagandaen. Da kommisjonen ble oppløst i 1810, ble Budstikken organ for Det kgl. Selskab for Norges Vel.³²

Frimodige ytringer var så sjeldne at det vakte oppsikt da *Tiden* 9. desember 1809 trykte en anonym artikkel (skrevet av prost Peter Hount i Østfold) med tittelen «Norges retfærdige og billige Ønsker». Artikkelen ble innrapportert til Danske Kanselli, som avkrevde Hount en forklaring. Han skaffet seg støtteuttalelser fra kjøpmenn i Christiania og Halden, og visestattholder Friedrich av Hessen valgte å ufarliggjøre Hount ved å knytte ham til seg som rådgiver.³³

Også i de andre norske byene kontrollerte embetsmenn avisene. General Georg Fredrik von Krogh, stiftamtmand Erik Must Angell og politimester Jan Blom dominerte spaltene i *Trondhiems Efterretninger* med kunngjøringer og propaganda. Innføringen av politiets forhåndssensur i 1810 fikk umiddelbar effekt, og fra oktober 1810 til mai 1813 ble den i *Trondhiems Efterretninger* kunngjort på første side med «Maae trykkes. Blom».³⁴

Bare enkelte dønninger fra opinionen nådde inn i avisene. Men Selskabet for Norges Vel muliggjorde ytringer som sensuren ellers ville ha stoppet. Det tok opp arbeidet for et norsk universitet, arrangerte en premiekonkurranse for skrift om universitetssaken og publiserte Nicolai Wergelands seirende avhandling, *Mnemosyne*.³⁵ Samme år gav Fredrik 6. etter for det norske kravet om et eget universitet.

Ledende kretser i København var forbitret over at *Mnemosyne* inneholdt en skarp kritikk av det danske styret. De statuerte et kraftig eksempel i en alternativ form for sensur: Høyesterettsdommer Anders Sandøe Ørsted rykket ut med en rekordlang bokmelding, den var en systematisk slakt som svertet Nicolai Wergeland i den dannede verden.³⁶

Mindre sensur fra 1814

Den norske grunnloven av 1814 kodifiserte trykkefrihet, men med så snirklete forbehold at det tok lang tid før offentligheten oppnådde en trygg straffefrihet for det trykte ord. Likevel dannet 1814 den mest avgjørende overgangen til mindre sensur i Norge. Fra da av vokste det fram en fri offentlighet.

Noter

- 1 Øystein Rian, *Sensuren i Danmark-Norge. Villkårene for offentlige ytringer 1536–1814*, Oslo 2014, s. 194–236, s. 269–304.
- 2 Christian III's Haandfæstning af 30. October 1536, *Samling af danske Kongers Haandfæstninger og andre lignende acter. Af Geheimearchivets Aarsberetninger*, Kjøbenhavn 1856–58/København 1984, s. 82–89; Holger Fr. Rørdam, *Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie*, bd. 1, København 1873, s. 133–256.
- 3 Henning Matzen, *Kjøbenhavns Universitets Historie 1479–1879*, Første del, Kjøbenhavn 1879, s. 78–79.

- 4 Tittel: «Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniae et Norwegiae et Ducatum Sleswicensis Holstiae». *Kirkeordinansen 1537/39. Tekstudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten*, København 1989, s. 93.
- 5 Tittel: «Den rette ordinants som nu sist paa herre dage y Ottense bleff offuerseet oc besegelet huorledis Kircketiennisten skal holdis vdi Damarckis (sic) oc Norges Riger oc de Hertugdomme Slesuig Holste (sic)», *Kirkeordinansen 1537/39*, s. 97.
- 6 Teologenes innsats som tankepoliti omtales i Rian 2014, s. 331–442.
- 7 *Kong Christian den femtes norske lov 15de april 1687 med kongeloven 1665 (CVNL)*, Oslo 1982, s. 104.
- 8 Øystein Rian, *For Norge, kjempers fødeland. 12 portrett frå dansketida*, Oslo 2007, s. 181–83.
- 9 John Erichsen, *Thormod Torfesens Levnetsbeskrivelse*, Kiøbenhavn 1788 (særtrykk av Minerva 1786–88), s. 139–45, s. 159, s. 176–86.
- 10 Julius August S. Schmidt, *Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Kongeriget Norge i Tidsrummet fra 1660–1813*, Christiania 1847, s. 389–92.
- 11 Øyvind Davidsen, *Pressen fra Griffenfeld til Struensee i dens forhold til Norges næringsliv*, Oslo 1943, s. 139–43.
- 12 Jette D. Søllinge og Niels Thomsen, *De danske aviser 1634–1989*, bd. 1, Odense 1988, s. 26–27.
- 13 «Censur-Instruks 1701», i Aktstykker til Bind 1, i T. Vogel-Jørgensen, *Berlingske Tidende gennem to hundrede aar 1749–1949*, København 1949, bd. 3, 1, s. 18–20.
- 14 Samme sted, s. 132–37; Haakon Fiskaa: *Den norske presse før 1850*, ny utgave ved Helge Giverholt, Fredrikstad 1985, s. 13–15.
- 15 Ole Feldbæk, *Danmarks historie*, bd. 4, København 1982, s. 242–44; Søllinge og Thomsen 1988, s. 36.
- 16 Fiskaa 1985, s. 17–19; Svennik Høyer, *Pressen mellom teknologi og samfunn. Norske og internasjonale perspektiver på pressehistorien fra Gutenberg til vår tid*, Oslo 1995, s. 122–26.
- 17 Sune Christian Pedersen, *Brudte segl. Spionage og censur i enevældens Danmark*, København 2008, s. 99–348.
- 18 Ludvig Daae, *Af Geheimeraad Johan von Bülow's Papirer*, Christiania 1864, s. 174–77.
- 19 Ole Feldbæk, «For Norge, Kiæmpers Fødeland. Norsk kritikk og identitet 1770–1773», *Historisk tidsskrift* 1994, s. 23–48; Edvard Holm, *Nogle Hovedtræk af Trykkefrihedstidens Historie 1770–1773*, Kjøbenhavn 1885/1975.
- 20 Ludvig Daae, *Det gamle Christiania*, Christiania 1924, s. 193–97.
- 21 *Norske Intelligenz-Seddeler* 10/10-1770, 27/3, 17/4, 15/5, 4/9-1771, 11/3, 10/6, 9/9, 23/9, 21/10, 11/11-1772, Nasjonalbiblioteket. Digitale aviser.
- 22 Samme sted, 22/2, 29/1, 5/2, 12/2, 18/3, 25/3, 1/4, 8/4, 15/4, 22/4, 20/5, 27/5-1772.
- 23 Samme sted, 28/10, 4/11, 9/12, 16/12, 23/12-1772; Fiskaa 1985, s. 19–20.
- 24 Edvard Holm, *Nogle Hovedtræk af Trykkefrihedstidens Historie*, Kjøbenhavn 1885/1985, s. 115–16; A. Jantzen, «Thura, Christian», *Dansk biografisk leksikon*, bd. 17. Kjøbenhavn 1903, s. 364.
- 25 Feldbæk 1982, s. 168; Edvard Holm, «Lüttichau, Frederik Christian Tønne», *Dansk biografisk Lexikon*, bd. 10, Kjøbenhavn 1896, s. 561–63.

- 26 En bok som legger stor vekt på tidsskriftene som pustehull for friere ytringer enn tidligere er Ellen Krefting, Aina Nøding og Mona Ringvej, *En pokkers skrivesyge. 1700-tallets tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet*, Oslo 2014.
- 27 Edvard Holm, *Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigmens Adskillelse (1720–1814)*, bd. 6, København 1907, s. 396–98.
- 28 «Trykkefriheds-Forordningen af 27. September 1799», Vogel-Jørgensen 1949, bd. 3, 1, s. 47–51.
- 29 Sverre Norborg, *Hans Nielsen Hauge. Biografi 1771–1804 / Biografi 1804–1824*, Oslo 1966–70.
- 30 Feldbæk 1982, s. 269; H. Schwanenflügel, «Bruun, Malthe Conrad», *Dansk biografisk lexikon*, bd. 3, København 1889, s. 172–76; H. Schwanenflügel, «Heiberg, Peter Andreas», *Dansk biografisk lexikon*, bd. 7, København 1893, s. 253–63.
- 31 Harald Jørgensen, *Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799–1848*, København 1944/1978, s. 52–59; Rian 2014, s. 185–93, s. 265–68, s. 320–25.
- 32 Fiskaa 1985, s. 27–30; Helge Giverholt, *Norsk dagspresse i emning 1807–1815*, Fredrikstad 1984, s. 15–27; Høyer 1995, s. 133–40.
- 33 Øystein Idsø Viken, *Makt mellom linene. Makt og allmente i Noreg 1807–1814*, masteroppgåve, UiO 2010, s. 66–107.
- 34 Steinar Supphellen, *Trondheim politimesterembete under eneveldet 1686–1814*, Trondheim 1986, s. 196; Sigurd Sande, *Trondhiems Efterretninger som formidler av Napoleonskrigens konsekvenser*, bacheloroppgave i historie, høsten 2007, UiO; Elgvin 2002, s. 135–40.
- 35 Nicolai Wergeland, *Mnemosyne. Et Forsøg paa at besvare den af Det Kongl. Selskab for Norges Vel fremsatte Opgave om et Universitet i Norge. Et Priiiskrift*, Christiania 1811.
- 36 Viken 2010, s. 108–26; Knut Nygaard, *Nordmenns syn på Danmark og danskene i 1814 og de første selvstendighetsår*, Oslo 1960, s. 15–46.

Litteraturliste

- «Censur-Instruks 1701», i Aktstykker til Bind 1, i Vogel-Jørgensen 1949, bd. 3, 1, s. 18–20
- «Christian IIIs Haandfæstning af 30. October 1536», *Samling af danske Kongers Haandfæstninger og andre lignende acter. Af Geheimearchivets Aarsberetninger*, København 1856–58 / København 1984, s. 82–89
- Davidson, Øyvind, *Pressen fra Griffenfeld til Struensee i dens forhold til Norges næringsliv*, Oslo 1943
- Daae, Ludvig, *Af Geheimeraad Johan von Bülow's Papirer*, Christiania 1864, s. 174–77
- Daae, Ludvig, *Det gamle Christiania*, Christiania 1924, s. 193–97
- Erichsen, John, *Thormod Torfesens Levnetsbeskrivelse*, København 1788 (særtrykk av Minerva 1786–88), s. 139–45, s. 159, s. 176–86
- Feldbæk, Ole, *Danmarks historie*, bd. 4, København 1982
- Feldbæk, Ole, «For Norge, Kiæmpers Fødeland. Norsk kritik og identitet 1770–1773», *Historisk tidsskrift* 1994, s. 23–48
- Fiskaa, Haakon, *Den norske presse før 1850*, ny utgave ved Helge Giverholt, Fredrikstad 1985
- Giverholt, Helge, *Norsk dagspresse i emning 1807–1815*, Fredrikstad 1984

- Holm, Edvard, *Nogle Hovedtræk af Trykkefrihedstidens Historie 1770–1773*, København 1885/1975
- Holm, Edvard, *Nogle Hovedtræk af Trykkefrihedstidens Historie*, København 1885/1985
- Holm, Edvard, «Lüttichau, Frederik Christian Tønne», *Dansk biografisk Lexikon*, bd. 10, København 1896, s. 561–63
- Holm, Edvard, *Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse (1720–1814)*, bd. 6, København 1907, s. 396–98
- Høyer, Svernik, *Pressen mellom teknologi og samfunn. Norske og internasjonale perspektiver på pressehistorien fra Gutenberg til vår tid*, Oslo 1995, s. 122–26
- Jantzen, A., «Thura, Christian», *Dansk biografisk leksikon*, bd. 17, København 1903, s. 364
- Jørgensen, Harald, *Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799–1848*, København 1944/1978, s. 52–59
- Kirkeordinansen 1537/39. *Tekstudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten*, København 1989
- Kong Christian den femtes norske lov 15de april 1687 med kongeloven 1665 (CVNL)*, Oslo 1982
- Krefting, Ellen, Nøding, Aina & Ringvej, Mona, *En pokkers skrivesyge. 1700-tallets tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet*, Oslo 2014
- Matzen, Henning, *Kjøbenhavns Universitets Historie 1479–1879*, Første del, København 1879, s. 78–79
- Norborg, Sverre, *Hans Nielsen Hauge. Biografi 1771–1804 / Biografi 1804–1824*, Oslo 1966–70
- Norske Intelligenz-Seddeler* 10/10-1770, 27/3, 17/4, 15/5, 4/9-1771, 11/3, 10/6, 9/9, 23/9, 21/10, 11/11-1772, 22/2, 29/1, 5/2, 12/2, 18/3, 25/3, 1/4, 8/4, 15/4, 22/4, 20/5, 27/5-1772, 28/10, 4/11, 9/12, 16/12, 23/12-1772, Nasjonalbiblioteket, digitale aviser
- Nygaard, Knut, *Nordmenns syn på Danmark og danskene i 1814 og de første selvstendighetsår*, Oslo 1960, s. 15–46
- Pedersen, Sune Christian, *Brudte segl. Spionage og censur i enevældens Danmark*, København 2008, s. 99–348
- Rian, Øystein, *For Norge, kjempers fødeland. 12 portrett frå dansketida*, Oslo 2007, s. 181–83
- Rian, Øystein, *Sensuren i Danmark-Norge. Vilårene for offentlige ytringer 1536–1814*, Oslo 2014
- Rørdam, Holger Fr., *Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie*, bd. 1, København 1873, s. 133–256
- Sande, Sigurd, *Trondhiems Efterretninger som formidler av Napoleonskrigens konsekvenser*, bacheloroppgave i historie, høsten 2007, UiO
- Schmidt, Julius August S., *Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Kongeriget Norge i Tidsrummet fra 1660–1813*, Christiania 1847, s. 389–92
- Schwanenflügel, H., «Bruun, Malthe Conrad», *Dansk biografisk lexikon*, bd. 3, København 1889, s. 172–76
- Schwanenflügel, H., «Heiberg, Peter Andreas», *Dansk biografisk lexikon*, bd. 7, København 1893, s. 253–63
- Supphellen, Steinar, *Trondheim politimesterembete under eneveldet 1686–1814*, Trondheim 1986, s. 196

- Søllinge, Jette D. & Thomsen, Niels, *De danske aviser 1634–1989*, bd. 1, Odense 1988, s. 26–27
- «Trykkefriheds-Forordningen af 27. September 1799», T. Vogel-Jørgensen 1949, bd. 3, 1, s. 47–51
- Viken, Øystein Idsø, *Makt mellom linene. Makt og allmente i Noreg 1807–1814*, masteroppgåve, UiO 2010, s. 66–107
- Vogel-Jørgensen, T., *Berlingske Tidende gennem to hundrede aar 1749–1949*, København 1949
- Wergeland, Nicolai, *Mnemosyne. Et Forsøg paa at besvare den af Det Kongl. Selskab for Norges Vel fremsatte Opgave om et Universitet i Norge. Et Priisskrift*, Christiania 1811

Amman eller Amen?

Om censuren i Olof von Dalins *Witterhets-Arbeten*

I

Olof von Dalins (1708–1763) ställning i den svenska litteraturen är oomtvistad men sällan diskuterad i modern forskning. Det gäller såväl hans prosa som hans dramatik och poesi. Den epokgörande veckotidskriften *Then Swänska Argus*, utgiven 1732–1734, den allegoriska berättelsen *Sagan Om Hästen* från 1740 och eposet *Swenska Friheten* (1742) har ägnats flera studier och monografier, men så är inte fallet med hans mycket omfattande tillfällespoetiska produktion.¹ En avgörande anledning till att Dalins författarskap inte varit föremål för någon längre vetenskaplig studie över huvud taget på nära nog ett halvt sekel, är att det inte existerar någon samlad systematisk utgåva av hans tillfällesdiktning. Nästan all poesi av Dalin är nämligen tillfällespoesi – dikter som kan knytas till specifika händelser såsom bröllop och begravningar.²

De stora tillfällespoetiska arterna, grav-, bröllops- och lyckönskningsspoesi, är således väl representerade hos Dalin. Tillfällesdiktningen var i 1700-talets litterära och samhällseliga klimat en viktig och vital genre som användes bland annat för att föra fram synpunkter i politiska, moraliska och litterära frågor och som samtidigt skrevs för att stärka författarens karriär. Mycket av denna diktning tillkom i nära kontakt med ledande adelskretsar och hovet, faktorer som måste tas med i beräkningen när man bestämmer arten av och innehållet i Dalins kritik av samhälleliga institutioner, andra poeter, lärda och inte minst klerikala makthavare. I

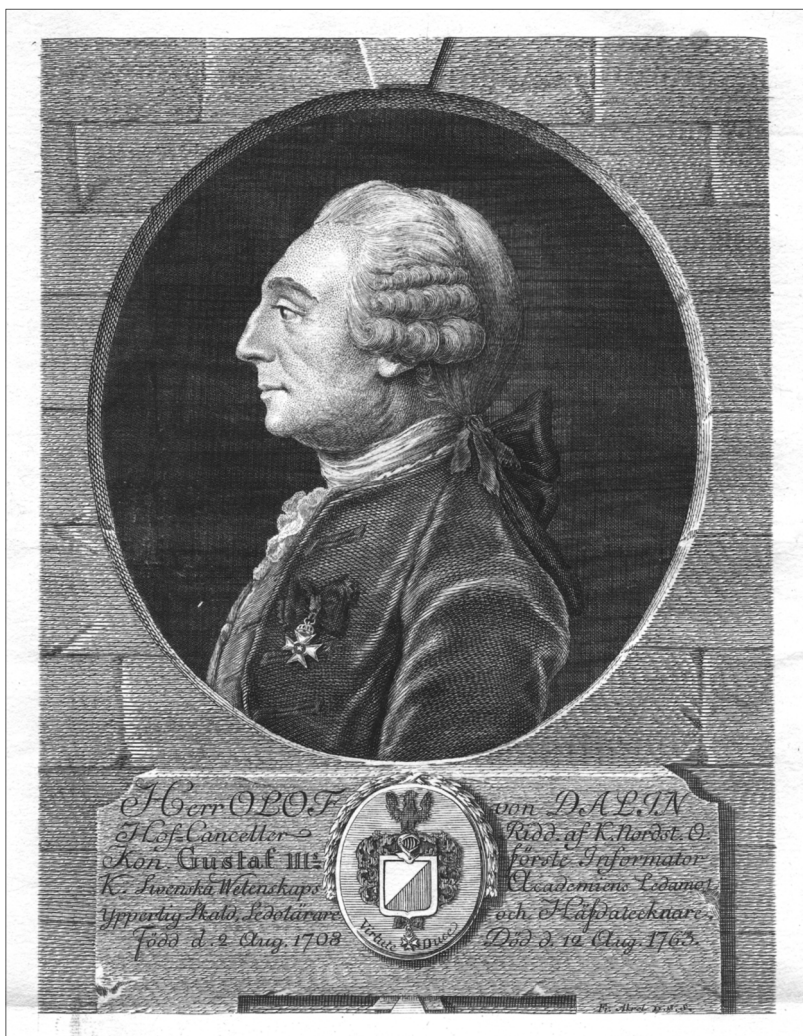

Bild 1. Olof von Dalin. Gravyr av Fredrik Akrel 1773. Foto: Lunds universitetsbibliotek.

likhet med inte så få andra författare under Frihetstiden diskuterade Dalin gärna politiska frågor i sina verk. Allusionerna på politiska och klerikala – i synnerhet prästerliga – spörsmål och tilldragelser i samtiden är många. Redan i *Then Swänska Argus* grep censorn in och strök i hans texter, men framlade även konstruktiva förbättringsförslag. Också i till-

fällesdiktningen dryftade Dalin gärna ömtåliga frågor, något som fick censorn att reagera.

Ingen samlad, vetenskaplig utgåva av Dalins tillfällespoetiska produktion finns alltså ännu att tillgå. Den som vill forska om honom i det perspektivet är hänvisad till de diktmanuskript som finns bevarade i bland annat Kungliga biblioteket, Riksarkivet och Uppsala universitetsbibliotek – samt till författarens *Witterhets-Arbeten, J bunden och obunden Skrif-Art* som utkom i sex oktavband 1767, fyra år efter hans död, och som förutom poesi även innehåller dramer och olika slags texter på prosa.³ *Witterhets-Arbeten* är emellertid inte tillförlitlig. Utgivarna Jonas Böckman och Olof Dahlström har i syfte att klara censuren gjort ändringar i och omarbetat många av Dalins texter.⁴

I *Witterhets-Arbeten* saknas enligt Ingemar Carlssons beräkningar många hundra verk från hovtiden, det vill säga från 1750 och framåt, och även många äldre texter saknas i utgåvan.⁵ Georg Gezelius påpekar i sitt biografiska lexikon, vars första del utkom 1778, endast halvtannat decennium efter Dalins död, att författarens skrifter «knapt hunno flyta ur hans penna, förrän de flögo omkring Riket, at läsas och berömas».⁶ Vissa av Dalins texter tjuvtrycktes redan under hans livstid, till exempel i antologier som Bengt Bergius' *Små-Saker Til Nöje och Tidsfördrif* och *Allahanda* från 1750-talet,⁷ medan andra ännu ligger opublicerade i arkiven. Därtill kommer, att många manuskript av författaren förstördes (brändes) av honom själv efter Lovisa Ulrikas misslyckade försök till statskupp 1756, då Kanslirätten dömde Dalin till böter och förvisning från hovet.⁸

Sven G. Hansson, som på 1960-talet publicerade ingående textkritiska studier av *Witterhets-Arbeten*, varur flera exempel i det följande är hämtade,⁹ framhåller att Dalin i denna utgåva ofta framstår som «mera polerad och försiktig än vad han i verkligheten varit.» (Hansson 1963, s. 231). Det är ett viktigt påpekande, för trots att utgivningen av *Witterhets-Arbeten* sammanfaller med avskaffandet av censuren och införandet av den svenska tryckfriheten i december 1766, har Dalins manuskript alltså utsatts för granskning. Många av texterna har modifierats, och flertalet ändringar har ägt rum på de religiösa och klerikala områdena.¹⁰ Frihetstidens »järnhårda censur»¹¹ har lämnat åtskilliga spår i utgåvan.

Uppgiften att bringa klarhet i vad utgivarna av *Witterhets-Arbeten* har ändrat – och varför de ändrat det de ändrat – är viktig för uttolk-

ningen av det anstötliga innehållet i Dalins dikter. Relationen mellan olika versioner av en text, liksom relationen författare–adressat–avskrivare–läsare, kräver stor uppmärksamhet från den moderna kommentators sida. Det gäller således att söka bringa klarhet i om – och i så fall i hur stor utsträckning – en specifik dikt har blivit föremål för ändringar inför publiceringen i *Witterhets-Arbeten* och/eller om den ändrats i ett tidigare skede.

Ett verks intrikata samspel med det omgivande samhället, den sociala process som ligger bakom och leder fram till en tryckt litterär produkt, gör att författarens intention ofta är svår att frilägga. Ett verk är i nästan lika hög grad en produkt av sociala processer som en produkt av en enskild individ.¹² Det är essensen i Jerome McGanns intentionskritiska hållning, framlagd i den inflytelserika studien *A Critique of Modern Textual Criticism* (1983, ny utg. 1992). McGanns rekommendation, att den tryckta version av ett verk som först mötte läsarna bör läggas till grund för en vetenskaplig utgåva, är alltså tillämplig på *Witterhets-Arbeten*. Men eftersom antologin är så hårt redigerad, på sina håll gravt korrumperad, ter det sig mer motiverat att välja manuskripten som grundtext. Det finns all anledning att avlägsna och upplysa läsarna om alla typer av interventioner och 'förbättringar', utförda av bokgranskade myndigheter, om det finns originalmanuskript bevarade av en författare. I Dalins fall har många autografer säkrats av personer som stått honom nära. Originalmanuskripten är av stort värde för både bilden av Dalin och hans poetiska verksamhet.

Vid valet av grundtext för återgivande av citat – i artiklar och i andra sammanhang – iakttar jag följande textkritiska princip: Om dikterna finns i autograf citeras alltid dessa i första hand; om de inte existerar i autograf citeras *Witterhets-Arbeten*; i tredje hand återges dikterna efter avskrifter eller efter samtida tryckta textantologier, vilka är att betrakta som en form av avskrifter. Principen följs på inrådan av ovan nämnde Ingemar Carlsson, Svenska Vitterhetssamfundets Dalinredaktör, som förbereder en stor textkritisk edition av Dalins tillfällespoesi. Det finns dock (vilket Carlsson givetvis är medveten om) avskrifter av Dalins förtrogna som nära nog är att likställa med original, till exempel i Rålambska samlingen i Kungliga biblioteket (Rål. fol. 145a och 145b).¹³ Dessa avskrifter har ett större värde än versio-

nerna i den postuma utgåvan, eftersom de med stor sannolikhet inte försetts med tillägg eller blivit föremål för strykningar. Det kan man sluta sig till genom att jämföra sådana dikter som både föreligger i original och i avskrift. Då finner man att skillnaderna mellan originalen och de pålitliga avskrifterna ofta endast rör ortografi och interpunktion.

II

Trots att censursväsendet inrättades i Sverige först 1686, har det alltsedan 1500-talet förekommit bokcensur i landet.¹⁴ «Med boktryckarkonsten följde möjligheten att föra ut det tryckta ordet men också statsmaktens intresse av att reglera tryckerinäringen med exklusiva privilegier och att kontrollera det tryckta ordet med censur», skriver Johan Hirschfeldt.¹⁵ Det är bland annat därför som den handskrivna litteraturen var så livskraftigt långt efter att boktryckarkonsten fått sitt genombrott: de handskrivna texterna och dikterna tvangs inte gå vägen om de bokgranskande myndigheterna, utan kunde anonymt och utan kritisk bedömning kringgå censuren och oförmodat göra sin entré i det offentliga rummet. I och med 1766 års tryckfrihetsförordning avskaffades som nämnts censuren, utom för teologiska skrifter.¹⁶ Det skulle dock inte dröja länge förrän det under de kommande decennierna stegvis skedde nya inskränkningar i tryckfriheten.

Ett beprövat sätt att överlista censorn var att skriva en till synes oskyldig text – till exempel en bröllopsdikt eller en gravdikt över en hund – och strö in mer eller mindre kamouflerade, subversiva kommentarer. Ibland avhandlas just andra ämnen i tillfällespoesin än de påbjudna och väntade. Barockpoeten Sophia Elisabet Brenner (1659–1730) smög, som Ruth Nilsson utrett, ibland in feministiska och därmed politiskt syftande kommentarer i sin tillfällesdiktning.¹⁷ I djurgravpoesin, som jag själv ägnat en studie, var det snarare regel än undantag att smussla in halvt dolda och överraskande ståndpunkter. Denna på ytan bagatellartade diktning var inte bara en övningsarena för poeten och ett sätt att visa sin lärdom, spiritualitet och formuleringsförmåga – den laddades inte sällan med ett sprängstoff som kunde användas både karriärmässigt och politiskt.¹⁸

Ett exempel från bröllopspoesins område, där den på liknande sätt tagits i beslag och använts för att föra fram oväntade åsikter, i detta fall politiska ståndpunkter, är de så kallade strickerska bröllopsverserna.¹⁹ Under frihetstidens sista år, på 1760-talet, författade lektorn, paskillanten och hattsympatisören Johan Stagnell (eller Stagnel, 1711–1795) anonymt en bröllopsdikt till Johan Christopher Stricker (1726–1792) och Ulrica Elisabet von Hauswolff,²⁰ utformad som ett grovt angrepp på det regerande mösspartiet, särskilt dess handelspolitik.²¹ Dikten trycktes i Kalmar 1768 och utkom sedan i två nya, storsäljande upplagor i Stockholm. Efter några raders läsning står det klart att syftet med dikten – som följdes av flera motskrifter av andra skribenter och genmälen av författaren – egentligen inte var att uppmärksamma brudparet, utan att kritisera ett politiskt parti. De strickerska verserna väckte stor uppmärksamhet i samtiden och är sedan länge kända.²²

På liknande sätt är Denis Diderots och Jean d'Alemberts *Encyclopédie* (1–35, 1751–1780) styckvis konstruerad. Precis som Dalin, stimulerade artikelförfattarna i encyklopedin sina läsare (genom anspelningar och antydningar) att söka efter mening och innebörd mellan raderna – «and to listen for double-entendre» (tvetydiga ord och uttryck).²³ Artiklarna med det mest subversiva tankegodset, den mest betydande och dräpande kritiken av religionen och kristendomen, har här gömts undan för att kunna passera obemärkt för censuren – och det blev något av en sport att leta upp dessa undangömda artiklar och textpassager som kamouflerats under dunkla och exotiskt klingande uppslagsord. I *The Business of Enlightenment. A Publishing History of the Encyclopédie, 1775–1800* (1979) framhåller Robert Darnton att encyklopedisterna «draped the pope in Japanese robes before mocking him in SIAKO; they disguised the Eucharist as an extravagant pagan ritual in YPAINI; they dressed up the Holy Spirit as a ridiculous bird in AIGLE; and they made the Incarnation look silly as a superstition about a magic plant in AGNUS SCYTHICUS.»²⁴

*

Tre bokgranskare var i olika skeden verksamma under Dalins tid: Johan Rosenadler (1664–1743) åren 1716–1743, Gustaf Benzeltstjerna (1687–1746) från 1737 och fram till sin död och Niclas von Oelreich (1699–

1770) åren 1746–1766. Skälet till ett ingripande från deras sida kunde vara att det presumtiva tryckalstret innehöll samhällsomstörtande inslag, till exempel kritik av kyrkan och kungamakten, eller att det av olika skäl – till dels eller *in extenso* – ansågs undermåligt. Bland censorns skyldigheter ingick även att se till så att oönskad litteratur inte fördes in i landet eller spreds via bokauktioner (Sylwan 1893, s. 127 f.).

Kritiken av censors tryckningstillstånd eller *imprimatur* (må tryckas!) var särskilt stark åren som föregick censorsämbetets upplösning. Bland annat vädrades det i poesins form. I en lekfull och skämtsam men allvarligt syftande ingress till en gravdikt från 1762 över den småländske kyrkoherden Johan Ahlbaum, signerad och försedd med ett «Imprimatur» av initialerna «J - - S - -», bakom vilka den ovan nämnde Johan Stagnell möjligen döljer sig, läser vi: «J denna Graftskrift finnes intet, som antingen strider emot Guds ord eller anständigheten, utan blott mot Poesien, i hwilken är fel i hwar rad, därför kan den få tryckas.»²⁵ För att illustrera det sagda följer därpå en avsiktligt taffligt skriven dikt.

De två årtalen som figurerar här, 1762 då dikten uppges vara författad och 1785 då den trycktes, är viktiga i sammanhanget. Det är ingen slump att publiceringen i *Stockholms Posten* ägde rum två decennier efter att den skrivits: det har sin grund i de etappvisa inskränkningarna av tryckfriheten som påbörjades bara ett knappt decennium efter 1766.²⁶ Frågan om tryckfrihet och myndighetsgranskning av manuskript var med andra ord lika aktuell 1762 som 1785. Det senare året gavs boktryckarna ensamrätt, så kallat privilegium, på att ge ut periodiska skrifter – men detta privilegium kunde när som helst återkallas, vilket kan uppfattas som «en ren och effektiv boktryckarcensur» (Hirschfeldt 2009, s. 385).

III

Granskningsförfarandena kring det textmaterial som så småningom skulle bli *Witterhets-Arbeten* är komplicerade. Det fanns inkonsekvenser i censorssystemet. Textmaterialet underkastades bland annat förhandscensur av Kanslikollegium, under vilket censorn var ställd. På grund av alltför lättvindiga utfärdanden av tryckningstillstånd kom bokgranskaren vid denna tid, Niclas von Oelreich, i konflikt med både sina överordnade

i Kanslikollegium och med prästerskapet.²⁷ Kollegiet, som kunde granska alldeles oberoende av sin censor, modifierade vissa och mönstrade ut andra av Dalins texter.²⁸ De flesta ändringarna och exkluderingarna bär dock, som antytts, utgivarna själva ansvaret för – men de har troligen delvis skett i samråd med Kanslikollegium. Hansson menar att det framstår som troligt att «någon eller några av kanslikollegiets medlemmar (och eventuellt andra av Dalins vänner) i samråd med utgivarna tjänstgjort med en förhandsscensur med uppgift att på ett tidigt stadium undanröja eventuella stöttestenar.» (Hansson 1963, s. 180).

Det är en bedömning som jag delar. En text kunde nämligen förbjudas efter påtryckningar från en annan instans. Stockholmskonsistoriet, alltså huvudstadens domkapitel, överklagade utgivningen av texter som det ansåg var anstötliga i moraliskt eller religiöst hänseende och kunde kräva att censorns imprimatur upphävdes. Genom att ändra i Dalins och andra författares texter kunde Kanslikollegium på förhand värja sig mot den inflytelserika, andliga myndighetens klagomål (ibid., s. 185). Troligen är det just domkapitlet som Böckman och Dahlström har i åtanke när de i företalet till *Witterhets-Arbeten* talar om att inte bara censuren utan även andra faktorer har förorsakat ändringarna i Dalins texter. Formuleringen lyder: «Det har [...] icke undfallit Utgifwarne, at en del af de i denna Samling införda Arbeten kunnat tarfwa någon mera betydande rättelse, än den som *Censuren* och wiða andra omständigheter i et och annat Stycke gjordt oomgängelig [...]» ([Böckman & Dahlström] 1767, s. [VIII]).

Dalin hade vid flera tillfällen drabbat samman med prästerskapet efter att ha författat nidskrifter över det. I sina dikter hade han strött in anspelningar bland annat på det han uppfattade som dess girighet och storordiga, omständliga predikomanér. Han var mycket illa ansedd i den klerikala sfären och det förekom att präster gick till motangrepp. Kyrkoherden i Klara församling i Stockholm, Justus Christopher Hauswolff (1708–1773)²⁹ författade på 1750-talet exempelvis en promemoria mot Bengt Bergius' antologi *Små-Saker Til Nöje och Tidsfördrif*, vilken som nämnts innehåller många texter av Dalin. I sina «Nödiga påminnelser emot de så kallade Små-Saker», som skriften kallas, anför Hauswolff två dikter av Dalin och skriver att sådant «icke tjenar til minsta nytta och gagn, utan endast är tokroligt, narraktigt och det fåfånga sinen allenast

kunna få skratta åt.» (Citerat efter Hansson 1963, s. 185.) Vid 1752 års riksdag menade sig prästeståndet ha blivit «med ridicula [löjeväckande] färger avmålat».³⁰ Ståndet torde med detta ha åsyftat de många antikle-rikala dikter och texter som cirkulerade i handskrift och som fanns tryckta i tidens antologier,³¹ och man hade med största sannolikhet även Dalins så kallade kalottpredikningar i åtanke, vilka skrivits till drottning Lovisa Ulrika.

I sina kalottpredikningar, vilka Dalin inlett författandet av under hovtiden i början av 1750-talet, kritiserar han frimodigt prästerskapet. Kalottiden kom från Frankrike, där *Le Régiment de la calotte* hade bildats redan 1702. Personer som gjort bort sig i offentligheten genom blamager och snedsprång samlades och försågs med kalott – «för att skydda deras svaga huvuden mot olämplig yttre påverkan».³² Gradvis blev det eftertraktat att vara med, och bland medlemmarna fanns till exempel Voltaire. Man roade sig med kvicka dikter och satirer på prosa och parodierade talen i Franska akademien. Drottning Lovisa Ulrika var själv stormästarrinna i den svenska kalottförsamlingen, där Dalin 'predikade' iförd röd prästkappa, papperskrage och kalott. Poeten trädde bland annat in i rollen som Nicopompus, vilken förklarades ingå i en uråldrig succession som tog sin början med Adamus och fortsatte med bland andra Esau, Nebukadnessar och Skrikhalsius. Ibland framfördes förkunnelserna av hovmannen och sedermera översten Carl Gustaf Barck (1708–1791), som kunde gå in så helt i sin roll att han dunkade på den av brädlappar hopsatta predikstolen tills den föll i bitar.³³ Nya medlemmar fick meritera sig genom olika befängda 'prov', som kunde bestå i att till exempel slå kullerbytta, stöta peppar eller kyssa en porslinshund (Carlsson 2006, s. 41).

Också från ickeklerikalt håll höjdes röster mot Dalins texter. En editionsprincipiell åsikt som framfördes gick ut på att många av de dikter som medtagits i *Witterhets-Arbeten* aldrig borde ha inkluderats i utgåvan – något som Dalin visserligen inte kan hållas ansvarig för eftersom utgåvan är posthum. I tidningarna *Dagligt Allehanda* och *Stockholms Posten* pågick mot slutet av 1777 en debatt där högljudda fördömanden av Dalins tillfällespoesi framlades av flera insändare. En av dem konkluderar sålunda efter att ha fört ett resonemang:

Lärdomen blifwer denna: at et wittert Snille, som låter inleda sig at göra dageligt handtwerk af Occasions- och Societets-Piecers [tillfälles- och sällskapsstyckens] författande, öfwer alla de förnåma och ansenliga Personer som hedra honom med sin bekantskap, och öfwer deras små kråk, Apor och Papegojor o.s.w., han ikläder sig dymedelst egenskap af en slags gycklare [...]. (Citerat efter Hansson 1964, s. 216.)

IV

Det är vanligt förekommande att Guds namn uteslutits i Dalins tillfällesdikter då det med Hanssons ord «förekommer i alldagliga, förstärkande uttryck eller då sammanhanget varit skämtsamt» och att utgivarna med detta förfarande har velat «tillfredsställa den andliga censurens målsmän.» (Hansson 1963, s. 197). (Även interpunktionen har ibland ändrats, så att ett kommatecken blivit ett utropstecken och så vidare.)

Häri finner man orsaken – för att nu ge några exempel – till att raden «Jo Gud, Min Siäl, får man *respect*.» har ändrats till «Jo, jo, min själ, får man *respect*.», att raden «Här är en tid, be Gud bewara,» har ändrats till «Här är en tid, ack! oss bewara!» och att raden «Gudz änglar stå dem bj, som mera äro kalla,» har ändrats till «Små Änglar stå dem bi, som mera äro kalla,». (Citerat efter Hansson 1963, s. 198 f.)³⁴ Även bibliska väsen har man känt sig manad att byta ut. I följande rader i en bröllopsdikt på tysk-svensk rotvälska får vi ett typexempel på detta: «und alle *Cherubims* bey schönster *instrument* / ein *contra dans* gemacht und dir ein *compliment*.». Där har «*Cherubims*» bytts mot «*Cavaliers*» (ibid., s. 199), vilket ger dikten en mer materiell och världslig karaktär.

Uttrycket «Guds barn» i betydelsen «människor», «folk», «varelser» har i flera fall ändrats till «små barn» eller «goda barn», något som medfört uppenbara innehållsmässiga försämringar (ibid.). I en dikt talas det sålunda om «*rhumatisme* och wärk, som kan Guds barn bedröfwa,», vilket har ändrats till «*rhumatisme* och wärk, som kan Små Barn bedröfwa,». Än besynnerligare är följande ändring i en prosatext om kork och korkskruvar, där det i originalet talas om att «kork-skrufwen stundom kan brukas til Gudz barns fågnad och nytta,», men där det i *Witterhets-Arbeten* står: «Korkskrufwen stundom kan brukas til goda Barns fågnad och nytta.» (ibid.).

I det egenhändiga manuskriptet till en gravdikt över en hund (eller ett versifierat gravtal eller en parentation över en hund), «En Anonymi Rim, öfwer den Rara Kersti Berg i liuset framgifwen af *Petro Långhundriandro Theol: Studioso*»,³⁵ finns några närgångna anspelningar på prästerskapet. Dalin hade börjat angripa prästerna redan i *Then Swänska Argus* – så sker till exempel i det förbjudna ark N:o 15.³⁶ I manuskriptet till «En Anonymi Rim...» som daterar sig till 1735, står den klerikala kritiken i betydligt klarare dager än i den tryckta versionen i *Witterhets-Arbeten*.³⁷ Originalmanuskriptet citeras först; där heter det på ett ställe:

Dock på det J ej må klaga,
Wil iag nu på präste wis,
seija något til Ert pris;³⁸

Samma rader i den tryckta versionen lyder:

Dock på det J ej må klaga,
Wil jag nu på brukligt wis
Säga något til Ert pris: (Dalin 1767, IV, s. 31)

Här har som synes det polemiska och skämtsamma «präste wis» ändrats till det vittfamnande och intetsägande «brukligt wis». Litet längre fram i manuskriptet finns formuleringen:

nögd och trygg hon altid hwilat,
som en bisp i stilla bädd.³⁹

Samma rader i den tryckta versionen lyder:

Nögd och trygg hon altid hwilat,
Som en Fogde på sin bädd. (Dalin 1767, IV, s. 34)

I båda fallen driver Dalin med makten och överheten – men att som i de senast citerade raderna jämföra en hund med en stiftsherde var skändligare än att jämföra detta djur med en fogde, som tillhörde den världsliga

sfären. Frispråkighet beträffande de religiösa och klerikala ämnesområdena var farligare än frispråkighet i politiska frågor.⁴⁰ Det kunde rent av leda till döden (Warburg 1884, s. 449).

Petrus Långhundriander, som den fiktive författaren kallas (vilken sannolikt tänks ha tagit eller fått sitt namn efter fosterbygden, Långhundra härad i Uppland), är ett i raden av Dalins många alter ego. Prästen Mose Lambsenius (som i ett servilt brev till en grevinna rekommenderar sin systerson Thomas Skenhelius till ett pastorat)⁴¹ och fornforskaren Arngrim Berserk (namnet är avsett att föra tankarna till rudbeckianen Eric Julius Björner)⁴² är andra exempel. Dalin har en stor böjelse för att inta roller och anlägga masker i sin variationsrika tillfällesdiktning. Han gör påfallande ofta bruk av olika författaridentiteter eller så kallade heteronymer.

Manuskriptets «*Theol. Studioso*» framstår som något mer explicit än «*Homil. Studioso*» i *Witterhets-Arbeten*, som är en förkortning för homiletikstuderande – en person som går och lär sig konsten att tala och predika och som med tiden skall bli präst. I dikten sägs bland annat, att ju mer en präst får för en likpredikan, desto bättre blir den – prästerskapet är med andra ord girigt. Dalins kritik var inte obefogad. En präst kunde erhålla mer än en hel årslön för en predikan över en högt uppsatt person (Ridderstad 1980, s. 29).

Om en vers eller en strof är särskilt konstig eller obegriplig, är ibland skälet till det att utgivarna modifierat den ursprungliga ordalydelsen. I *Witterhets-Arbeten* är de två sista raderna i hundgravdikten «Grafskrift» mycket besynnerliga, och de har visat sig vara grovt förvanskade.⁴³ Där kallas dikten «Graf-Skrift öfwer den rara Fru MINNE, Den 5 Julii 1747». De två raderna lyder i originalmanuskriptet:

Gud gif hennes fru glädie och gamman,
så kan det wara lika godt. *Amen*.⁴⁴

I den vanställda versionen i *Witterhets-Arbeten* lyder samma rader:

Jag önskar hennes Fru glädje och gamman!
Så kan det wara lika godt om Amman. (Dalin 1767, IV, s. 414)

Det är anmärkningsvärt men samtidigt betecknande att den skämtsakrala tonen i den tryckta versionen av den här dikten är raderad. Utgivarna har som framkommit censurerat åtskilligt av innehållsligt bärande partier i Dalins texter där han utgjuter löje över prästerskapet. Även det avsiktligt pekoralistiska rimparet gamman/amen går ju tyvärr förlorat i deras version av dikten.⁴⁵ De två sista raderna i Dalins manus är formulerade som en bön, där diktjaget vänder sig till Gud. I den tryckta versionen är bönen borta och i stället klingar dikten ut i en allmän önskan, där diktjaget riktar sig till tikens ägare. Därpå följer den absurda raden «Så kan det vara lika godt om Amman» – en formulering som det är vanskligt att avgöra varför utgivarna valt. Möjligen skulle det kunna handla om ett försök från utgivarnas sida att *antyda* någonting om den egentliga ordalydelsen. I så fall är ordet «Amman» ett slags kod- eller igenkänningsord för «Amen», men om detta kan vi ingenting säkert veta. Ordet «Amen» är, då det förekommer i andra texter, ofta utbytt mot någonting annat, vanligen «Eja», ett enligt *Svenska Akademiens ordbok* poetiskt och arkaiskt uttryck för känslor och sinnesrörelser, som kan användas såväl vid fröjd och förtjusning som vid sorg och klagan.⁴⁶ Att «Amen» ersatts med «Amman» förekommer ingen annanstans.

*

Censorns uppgift var som antytts inte enbart att uppmärksamma och hejda texter som han ansåg var olämpliga för allmänheten att ta del av – av moraliska eller andra anledningar – utan han kunde också hjälpa författare som han ansåg befann sig på hal is eller vars texter bedömdes vara av språkligt dålig kvalitet. Det senare gällde framför allt Rosenadler och Benzelstjerna, som inte sällan gav order om stilistiska och språkliga ändringar.⁴⁷

Dalin blev föremål för såväl Rosenadlers som Benzelstjernas ihärdiga välvilja, och flera av hans texter genomgick förändringar långt före tillkomsten av *Witterhets-Arbeten*. Dalin brevväxlade med Rosenadler om både stilen och innehållet i *Then Swänska Argus*.⁴⁸ Det är för övrigt en både hövlig och hjärtlig brevväxling. Dalin fick ibland anvisningar om att korrigera olika avsnitt i sina texter. Censorn hade en kvalitetssäkrande roll, och därför var det långt ifrån alla som yrkade på att censursämbetet

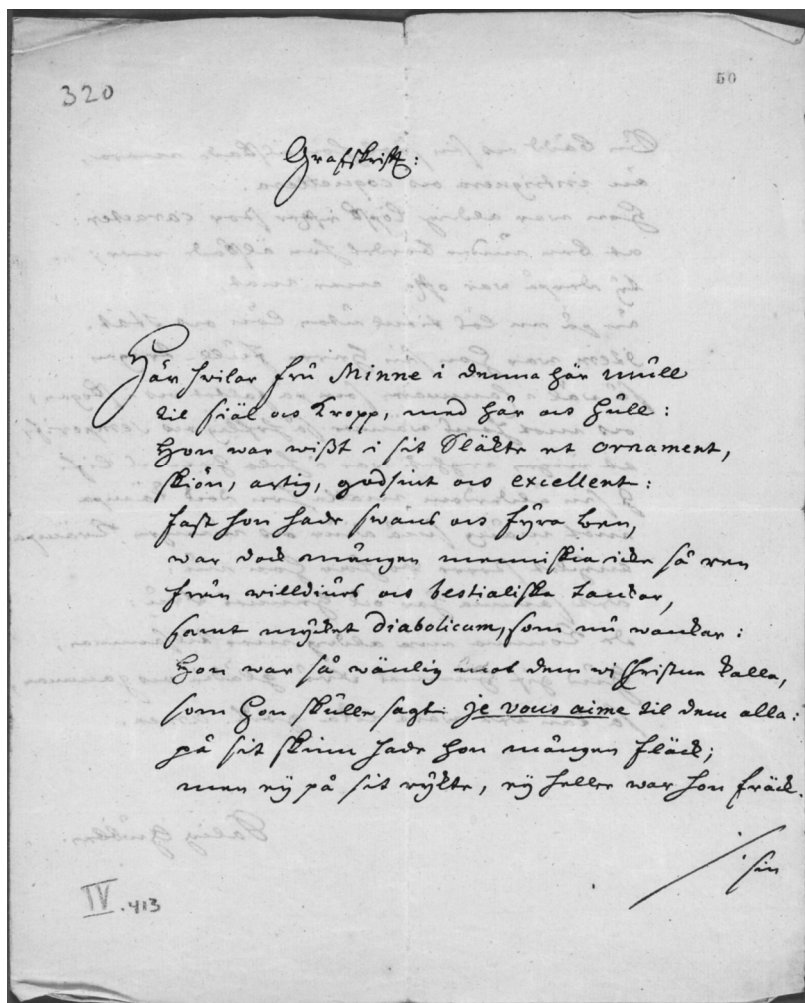
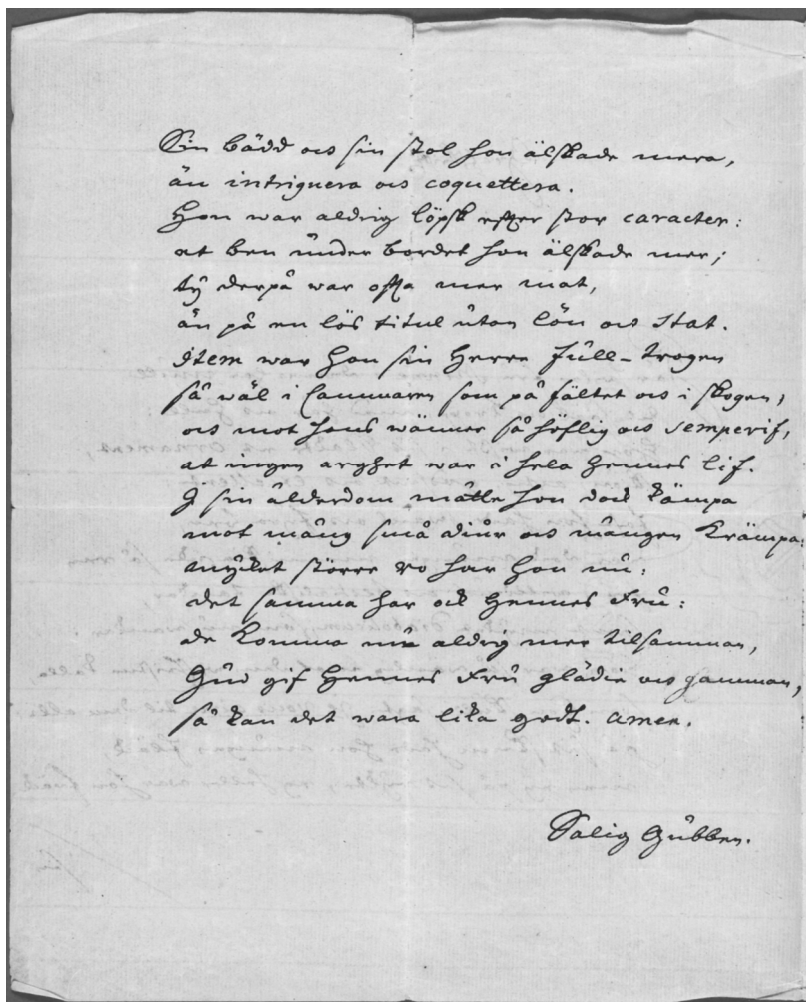

Bild 2. Olof von Dalins manuskript till «Gravskrift», gravdikten över tiken fru Minne, i Rål. fol. 145b, Kungl. biblioteket, Stockholm. Foto: Kungl. biblioteket.

skulle avvecklas. I Benzelstjernas censorsjournaler finns anteckningar som vittnar om att han haft formella synpunkter på några av Dalins tillfällesdikter – sådana som alltså var avsedda att tryckas och inte endast cirkulera i handskrivna dupletter, vilket var eller blev fallet med majoriteten av hans dikter.

Bild 3. Dikten över Minne är undertecknad «Salig Gubben», den mest frekventa av Dalins många alter egon. Foto: Kungl. biblioteket.

Angående en begravningsdikt över baron Carl Sture som avled 1739 skriver Benzelstjerna: «Påmint om de orden i den sista strophen / din [Du] sälla siäl som i din högd / nu *ser* den flärd och falska frögd etc. / Han [Dalin] ändrade det därpå således / nu *slipper se* den [vår] falska frögd.»⁴⁹ Det rör sig här om en anmodan om en språklig förändring eller

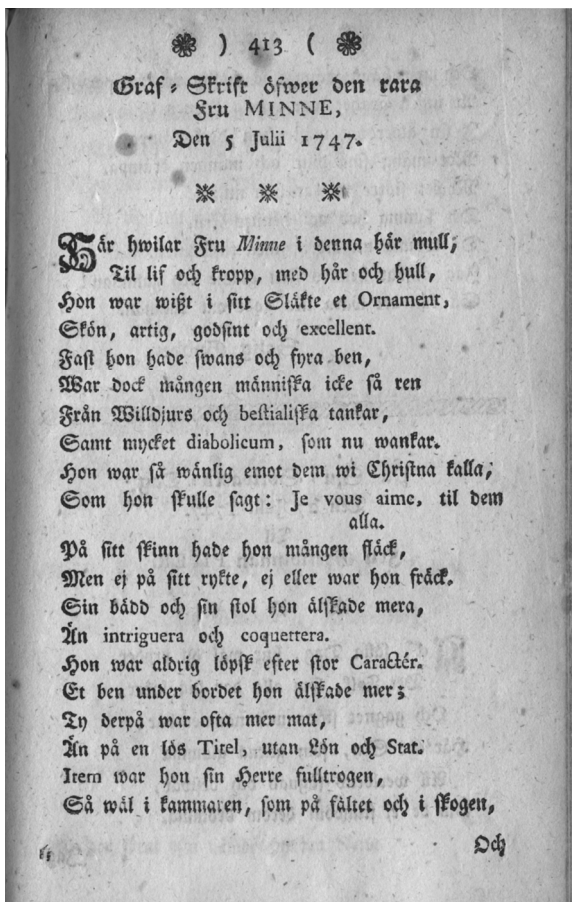

Bild 4. I Dalins Witterhets-Arbeten (del IV s. 413 f.) har «Grafskrift» givits en mer utförlig titel, «Graf-Skrift öfwer den rara Fru MINNE, Den 5 Julii 1747». Foto: Lunds universitetsbibliotek.

‘rättelse’ av texten, som i *Witterhets-Arbeten* sedan fick kvarstå. Benzeltjärna fann det möjligen dunkelt eller ologiskt att den döde från det hinsides kunde betrakta det som sker bland de levande. Att den avlidne «slipper se» den timliga världens «falska frögd» kan uppfattas som en klarare och mer ändamålsenlig formulering.

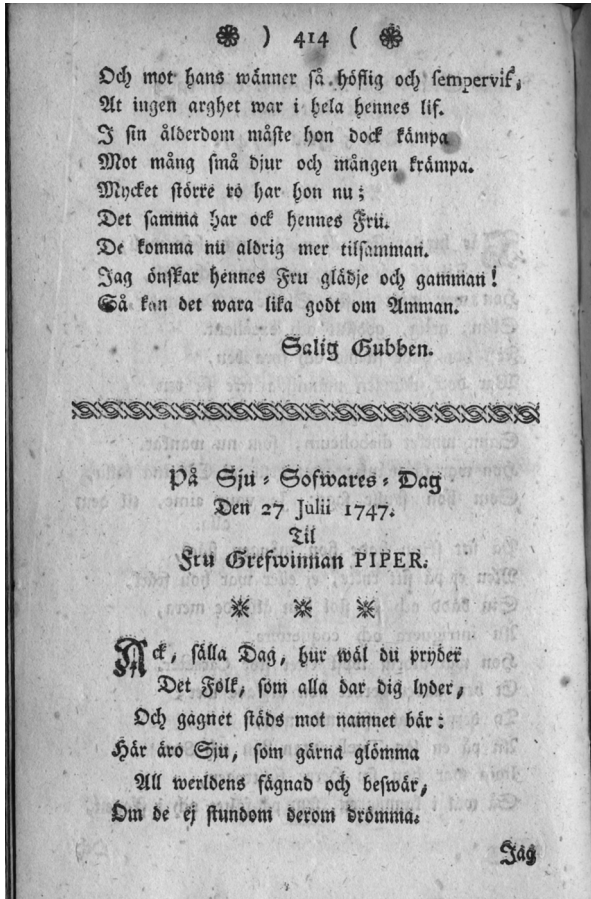

Bild 5. Dalins avsiktligt pekoralistiska rimpar gamman/amen går förlorat i Witterhets-Arbeten», där «Amen» bytts ut mot «Amman». Foto: Lunds universitetsbibliotek.

Likåså formella men mer genomgripande ändringar genomdrevs av Benzelstjerna i några rader i en gravdikt från 1741 över greve Magnus Julius De la Gardie. I Dalins originalmanuskript till dikten läser vi:

ty skall den heder hos oß qwar
 med redligheten bo tillika

och afwund för dit minne wika
som Ryßen för din farfars far.⁵⁰

I *Witterhets-Arbeten* lyder samma rader:

Ty skal Din Hogkomst hos oß qwar
En dygdig werld til tack förplikta,
Och afund för Din ära swikta,
Som *Muscow* för Din Farfars Far. (Dalin 1767, I:3, s. 75)

Censor Benzelstjerna har här endast antecknat att han «i stället för Rys-sen satt *Ryssar*» ([L. Bygdén och E. Lewenhaupt (utg.)], II, 1884, s. 151), och även det tidigaste trycket av dikten överensstämmer i stort sett med originalet (jfr Hansson 1963, s. 217).⁵¹ Skälet till att versionen i *Witterhets-Arbeten* är annorlunda utformad än grundtexten torde vara att dikten ändrats av politiska anledningar (jfr *ibid.*). Eftersom Benzelstjerna uppger sig enbart ha bytt ut Dalins «Ryßen» mot «*Ryssar*», torde den övriga revisionen ha utförts av någon annan. Som framkommit kunde även andra instanser och personer framlägga synpunkter på de presumtiva tryckalstren, vilket i så fall förklarar varför versionen i utgåvan är annorlunda utformad än både Dalins manuskript och Benzelstjernas version. Den döde var en stridbar och mäktig hattpolitiker, och förmodligen har den eller de som arbetat om dikten tillhört det andra av Frihetstidens två partier.⁵²

V

Nordisten och filologen Erik Noreen har talat om det litterära konstverkets *rättslöshet*.⁵³ Det finns gott om rådbråkade texter i litteraturhistorien, och Dalins manuskript har utsatts för åtskilliga operationer. *Witterhets-Arbeten* är som framkommit en otillförlitlig produkt, som bör användas i vetenskapliga sammanhang endast om det inte finns originalmanuskript att arbeta med. Kritiken av den klerikala maktsfären ter sig i utgåvan blek jämfört med formuleringar i författarens handskrifter. I de o censurerade dikterna framstår Dalin – med Sven G. Hanssons ord – som «sin tids kanske ivrigaste och talangfullaste vedersakare av prä-

terna; hans kritik av det andliga ståndet har inte varit inskränkt till vissa perioder av hans liv utan är tvärtom ett genomgående och utmärkande drag i hans författarskap.» (Hansson 1963, s. 231).

I en snar framtid kommer Ingemar Carlssons vetenskapliga edition av författarens tillfällespoesi av trycket. Då kommer vi att, så långt det är möjligt, kunna ta del av en ocensurerad Dalin. Tills dess måste en rättvis bedömning av Dalins vittra produktion grunda sig på hans manuskript.

Noter

- 1 Föreliggande uppsats har skrivits inom ramen för projektet «Rolldiktningens poetik och sammanhang. Olof von Dalins tillfällesdiktning», finansierat av Vetenskapsrådet. Jag studerar där Dalin bl.a. som poetisk debattör och driver tesen att han genom att anta en rad identiteter och hållningar gör viktiga inlägg i sin tids politiska, estetiska och religiösa diskussion.
- 2 Termen «tillfällighetspoesi» som ibland fortfarande används bör undvikas: som Per S. Ridderstad konstaterat är det inte tillfälligheter som lockat fram dessa dikter, utan tillfällen. Per S. Ridderstad, «Vad är tillfällesdiktning? En kort översikt», *Personhistorisk tidskrift* 1980 [s. 25–41], s. 26.
- 3 Olof von Dalin, *Witterhets-Arbeten, J bunden och obunden Skrif-Art*, I–VI, Stockholm 1767. Utgåvan omfattar drygt 3000 sidor. En modern och grundligt kommenterad utgåva med prosatexter av Dalin är *Sagan om hästen och annan prosa. Urval, inledning och kommentarer* Sven G. Hansson, Stockholm 1977.
- 4 Jfr [Jonas Böckman & Olof Dahlström], «Företal», Olof von Dalin, *Witterhets-Arbeten, J bunden och obunden Skrif-Art*, I, Stockholm 1767 [s. I–XII], s. [VIII].
- 5 Ingemar Carlsson, «Olof von Dalin. Hovskalden», *Drottning Lovisa Ulrika och Vitterhetsakademien*, red. Sten Åke Nilsson, Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm 2003 (= Carlsson 2003:a).
- 6 Georg Gezelius, «Olof (von) Dalin», *Försök til et biographiskt lexicon öfver namnkunnige och lärde svenske män*, I, Stockholm 1778 [s. 220–222], s. 220 f.
- 7 [Bengt Bergius (utg.)], *Små-Saker Til Nöje och Tidsfördrif*, I–VIII, Stockholm 1755–1757 och [Bengt Bergius (utg.)], *Allahanda*, I–III, Stockholm 1757–1758. Båda verken innehåller stora mängder Dalindikter, men utan att det framgår att de är av Dalin. – I sina självbiografiska anteckningar berättar Bengt Bergius att han ändrade titeln på antologin från *Små-Saker Til Nöje och Tidsfördrif* till *Allahanda* eftersom han, på goda grunder, befarade att Kanslikollegium skulle förbjuda verket. Se [Bengt & Peter Jonas Bergius], «Bröderna Bergius' självbiografiska anteckningar. Med inledning och förklarande anmärkningar», utg. Arne Holmberg, *Personhistorisk tidskrift* 1944 [s. 79–106], s. 94.
- 8 Abraham Cronholm [sign. C–M.], «Olof von Dalin », *Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män*, IV, Upsala 1838 [s. 39–49], s. 42.
- 9 Sven G. Hansson, «Olof von Dalins Witterhets-Arbeten. Tillkomst, textkaraktär, mottagande», *Sammlaren* 1962–1964, s. 195–231, 176–231, 192–218. Hansson presenterade först sin forskning i en licentiatavhandling 1958.

- 10 Hansson 1963, s. 210. – I *Olof von Dalins Poetiska Arbeten* (1782–1783) återges i stort sett alla ändringarna i Böckmans och Dahlströms edition, men utgivaren har även företagit egna 'förbättringar'. *Olof von Dalins Poetiska Arbeten*, I–II, utg. Per Rudin, Stockholm 1782–1783. Se även *Valda skrifter af Olof von Dalin*, utg. Elis Wilhelm Lindblad, Örebro 1872.
- 11 Rudolv Körner, «Dalin och krigspolitiken», *Samlaren* 1948 [s. 114 f.], s. 114.
- 12 Se diskussionen i Jerome McGann, *A Critique of Modern Textual Criticism*, Charlottesville 1992 (1983), s. 34 f., 43 f. et passim. Se även Johan Svedjedal, «Textkritisk litteraturteori. Några linjer i svensk och anglosaxisk textkritisk debatt», *Textkritik. Teori och praktik vid edering av litterära texter. Föredrag vid Svenska Vitterhetssamfundets symposium 10–11 september 1990*, red. Barbro Ståhle Sjönell, Svenska Vitterhetssamfundet, Stockholm 1991 [s. 42–78], s. 59 ff. och Barbro Ståhle Sjönell, «Svenska Vitterhetssamfundets grundregel och dess undantag», *Vid texternas vägsål. Textkritiska uppsatser. Bidrag till en konferens anordnad av Nordiskt nätverk för editionsfilologer 16–18 oktober 1998*, red. Lars Burman och Barbro Ståhle Sjönell, Nordiskt nätverk för editionsfilologer. Skrifter. 1, Stockholm 1999 [s. 9–21], s. 12.
- 13 Rålambska samlingen i Kungl. biblioteket innehåller även Dalinautografer.
- 14 Se L[eonard] Bygdén, «Några anteckningar rörande Censurväsendet i Sverige», *G. Benzeltjernas censorsjournal 1737–1746. Utgifven af L. Bygdén och E. Lewenhaupt, med inledning af L. Bygdén och register af E.H. Lind*, Skrifter utg. af Svenska Literatursällskapet 6, III, Stockholm 1885 [s. I–XXVI], s. II ff.
- 15 Johan Hirschfeldt, «Den återerövrade tryckfriheten 1809 – något att bry sig om i dag?», *Maktbalans och kontrollmakt. 1809 års händelser, idéer och författningsverk i ett tvåhundraårigt perspektiv*, red. Margareta Brundin och Magnus Isberg, Sveriges riksdag, Stockholm 2009 [s. 373–414], s. 376.
- 16 Otto Sylwan, «Nils von Oelreich såsom censor librorum», *Historisk tidskrift* 1893 [s. 123–156], s. 153; artikeln återfinns i delvis omarbetat skick i författarens *Från stångpiskans dagar. Kulturhistoriska skisser* (1901). Om censurpolitik och granskningsprinciper under frihetstiden, se även Thomas von Vegesack, *Smak för frihet. Opinionsbildningen i Sverige 1755–1830*, 2:a uppl., Stockholm 2001 (1995), s. 11–61, och för en längre framställning Anders Burius, *Ömhet om friheten. Studier i frihetstidens censurpolitik*, Inst. för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet: skrifter nr 5, diss. Uppsala 1984. Se även Josef Edströms licentiatavhandling, *Tryckfrihetstanken i svensk politik 1755–1762*, [s.l.] 1953.
- 17 Ruth Nilsson, *Kvinnosyn i Sverige. Från drottning Kristina till Anna Maria Lenngren*, Kvinnohistoriskt arkiv 10, diss. Lund 1973.
- 18 Daniel Möller, *Fänad i helgade grifter. Svensk djurgavpoesi 1670–1760*, diss. Lund 2011.
- 19 Se Janne Charlesens arbete, *Strickerska bröllopsverserna. Slagträ mellan hattar och mössor. Något om frihetstidens politiska stridigheter*, Karlshamns museums skriftserie 4, Karlshamn 1994, s. 5 f. et passim.
- 20 Ulrica Elisabet von Hauswolffs födelse- och dödsår är för mig okända.
- 21 Bengt & Agneta Åhlén, *Censur och tryckfrihet. Farliga skrifter i Sverige 1522–1954*, Stockholm 2003, s. 81, nr 17:239.
- 22 Se t.ex. P.G. Berg & Wilhelmina Stålberg (utg.), *Anteckningar om svenska qvinnor*, Stockholm 1864–1866, s. 173. – Stagnell (som var en bror till Erik Johan Stagnelius' farfar) är ett namn i den svenska teaterhistorien; han skrev komedier och

- farser, bl.a. *Baron Sjelfklok och Fröken Granlaga* (1753) och *Jesper Hjernlös* (1756). Se Bror Olsson, «Johan Stagnel», *Kalmar stifts herdaminne. Det gamla Kalmar-stiftets Klerus från äldsta tider till våra dagar*, I, Kalmar 1951, s. 178–184.
- 23 Robert Darnton, *The Business of Enlightenment. A Publishing History of the Encyclopédie, 1775–1800*, Cambridge, Mass. & London 1979, s. 8.
  - 24 Ibid. – Originallets «disguised» är här rättat till «disguised».
  - 25 [Johan Stagnell (?) (sign. J - - S - -)], «Grafskrift öfwer Kyrkoherden [...] Johan Ahlbaum [...] 1762 [...]», *Stockholms Posten* 17/12 1785 (nr 293). Se även Isak Fehr, *Studier i Frihetstidens vitterhet. Den politiska visan jämte meddelanden om censuren och utländsk litteratur i Sverige*, diss. Uppsala 1883, s. 80 f., not 3.
  - 26 1766 års tryckfrihetsförordning upphävdes av Gustav III genom en kunglig förordning 1774. Burius 1984, s. 279 ff.
  - 27 Sylwan 1893, s. 127 f., 142 f. et passim; se även Hansson 1963, s. 179.
  - 28 Se t.ex. Hansson 1962, s. 210. «I praktiken hade landet [...] fått två konkurrerande censurinstitutioner», menar Tomas von Vegesack (2001, s. 21).
  - 29 Om Hauswolffs se Gunnar Hellström, *Stockholms stads herdaminne från reformationen intill tillkomsten av Stockholms stift. Biografisk matrikel*, Stockholm 1951, s. 321 f. Skriften «Nödiga påminnelser emot de så kallade Små-Saker» är veterligen inte tryckt, utan torde endast ha existerat i handskrift.
  - 30 Citerat efter Edv[ard] Leufvén, *Upplysningstidens predikan. 1: Frihetstiden*, Stockholm 1926, s. 92.
  - 31 Trots att Dalins manuskript ofta tillkom i slutna sällskap letade de sig ut ur dessa kretsar, vilket resulterade i att många tillfällesdikt av författaren finns bevarade i fem versioner eller fler, ibland åtskilligt fler. Se min artikel «Sjuttonhundratals-handskrifter i rörelse. Olof von Dalins diktmanuskript och deras publicerings-sammanhang», *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2014:3–4, s. 69–81.
  - 32 Ingemar Carlsson, *Olof von Dalin som tecknare*, Varberg 2003, s. 97 (= Carlsson 2003:b). Se även densamme, *Hovskalden Olof von Dalin i konflikt och knipa. En hovkansler, rikshistoriker, författare och poet i konflikt med politiker, präster, förforskare och andra författare*, Varberg 2006, s. 41 ff.
  - 33 Karl Warburg, *Olof Dalin. Hans lif och gerning*, Svenska Akademiens Handlingar ifrån år 1796, 59, diss. Uppsala, Stockholm 1884, s. 404, noten, med hänvisning till «en anteckning af Nordin», dvs. Carl Gustaf Nordin (1749–1812); se även Carlsson 2003:b, s. 100.
  - 34 Samtliga hos Hansson återgivna Dalincitat har kontrollerats mot Dalins egenhändiga manuskript och mot *Witterhets-Arbeten*. Den s.k. tyska stilen, som när den är tryckt även kallas frakturstil, återges på vedertaget sätt med antikva och antikvan med kursiv. (Kursiveringarna är således mina.)
  - 35 KB, Dalin: autografsamlingen: «Egenhändigt. Från Riksarkivet dec. 1898. I sept. 1953 överflyttad från Personverser!» (Hundgravdikten har m.a.o. varit katalogiserad under personverserna på RA.)
  - 36 Se *Then Swänska Argus. III: Inledning och kommentar samt ordlista*, utg. av Bengt Hesselman och Martin Lamm, Svenska författare utg. av Svenska Vitterhets-samfundet I, Stockholm 1919, s. 125 ff.
  - 37 Jfr Hansson 1963, s. 206, som är den som först uppmärksammar detta. Om denna dikt se vidare Möller 2011, s. 198–208.
  - 38 KB, Dalin: autografsamlingen.
  - 39 KB, Dalin: autografsamlingen. Se hela dikten i bilaga 5 i Möller 2011, s. 365 ff.

- 40 Jfr Hansson 1963, s. 185. – Det är i sammanhanget värt att notera att Carl Michael Bellman i sin självbiografiska skiss från 1794, *Lefwerne*, lapidariskt nämner att han «skrifwit en numera sällsynt skrift – *Månan*; ett enda ord censurerat af den store von Dalin –.» *Carl Michael Bellmans skrifter*. XVI: *Politisk och patriotisk diktning. Kommentar*, Standardupplaga utg. av Bellmansällskapet, Stockholm 2000, s. 16. Bellman syftar på sin 67 strofer långa politiska satir som utkom anonymt 1760 och där Dalin i strof 22 före tryckningen i syfte att antecipera de bokgranskande instanserna skall ha ändrat 'predikstol' till 'lärostol' i raden «*Skomakarn steg på Läro-stolen*». Se vidare Ingemar Carlsson, «Dalins och Bellmans första möte», i James Massengale, *Ämneshänsyn & Hofskalden. Om sambandet mellan Olof von Dalin och Carl Michael Bellman. Med inledning av Ingemar Carlsson*, Olof von Dalinsällskapet, Varberg 2013, s. 9–21.
- 41 Se Dalin 1767, IV, s. 436 f. Med namnet Mose Lambsenius anspelar Dalin på den pietistiska sångsamlingen *Mose och Lambsens Wisor*, som utkom första gången 1717. Det är ett citat ur Uppenbarelseboken 15:3, och den ursprungliga titeln utan 'b' var *Mose och Lamsens Wisor*. Verket finns i minst 19 utgåvor fram till 1868, enligt Oscar Lövgrens *Psalm- och sånglexikon* (1964).
- 42 Se prosaskriften «Wisdoms-Prof, Eller Herr Arngrim Berserks Förträffelige Tankar Öfwer Et Fynd i Jorden» (1767, II:4, s. 75–100), där Dalin låter «uppläggaren» (dvs. utgivaren) skriva ett förord. Även «Antiquario Lovöensi» Olavus Björnerus syftar på Björner (1696–1750).
- 43 Om denna dikt se vidare Möller 2011, s. 208–214, och Hansson 1963, s. 200.
- 44 Olof von Dalin, «Grafskrift», KB, Rål. fol. 145b, s. 50 f., här s. 51.
- 45 Om Dalin och viljan att skriva valhänt, se Daniel Möller, *Pekoralpastischen: en Dalinsk innovation. Om det avsiktliga pekoralet hos Olof von Dalin*, Anförande vid Svenska Vitterhetssamfundets årsmöte den 21 maj 2014, Stockholm 2015.
- 46 *Svenska Akademiens ordbok*, VII, «Eja», spalt E 350 f., Lund 1925.
- 47 Bygdén 1885, s. XVIII; Hansson 1963, s. 216 f.
- 48 Angående Dalins och Rosenadlers ordväxling om veckotidskriften, se Mats Malm, *Poesins röster. Avlyssningar av äldre litteratur*, Stockholm/Stehag 2012, s. 35–40.
- 49 [L. Bygdén och E. Lewenhaupt (utg.)], *G. Benzeltjernas censorsjournal 1737–1746. Utgifven af L. Bygdén och E. Lewenhaupt, med inledning af L. Bygdén och register af E.H. Lind*, Skrifter utg. af Svenska Literatursällskapet 6, I, Stockholm 1884, s. 90. Se även Hansson 1963, s. 217, not 4, som menar att censorn förmodligen citerat ur minnet och inte kommit ihåg den exakta ordalydelsen.
- 50 Olof von Dalin, «På Hans Excellence Gref DelaGardies grafsten», KB, Rål. fol. 145b, s. 17. Greve Magnus Julius De la Gardie (1669–1741) var generallöjtnant, hattpolitiker och riksråd; se Ingemar Carlsson, *Parti – partiväsen – partipolitiker 1731–43. Kring uppkomsten av våra första politiska partier*, Stockholm Studies in History 29, Stockholm 1981, s. 194 f. Som Carlsson gjort mig uppmärksam på syftar formuleringen «din farfars far» på den i Reval födde Jacob De la Gardie (1583–1652), vars krigsinsatser österut, inte minst mot ryssarna, var betydande – han intog bl.a. Novgorod 1611. Jacob De la Gardies morfar var Johan III.
- 51 Separattryck i KB:s samlingar (Personverser 1741 fol. nr 42): «På Graf-Stenen Öfwer Hans Kongl. May:ts Och Sweriges-Rikes Högst-Betrodde Man, Råd Och Öfwerste-Marskalck, Den Högwälbörne Grefwen, Herr Magnus Julius De La gardie, Som Saligen afsmnade i Stockholm den 28 April 1741».
- 52 Se vidare Hansson 1963, s. 217, not 2 och 2a och där anförd litteratur.

- 53 Se Erik Noreen, «Det rättslösa konstverket. Praktisk textkritik», i författarens *Från Birgitta till Piraten. Litteraturstudier av en filolog*, Stockholm 1942, s. 12–23.

Bibliografi

Otryckt material

Kungl. biblioteket, Stockholm

Dalin, Olof von: «En Anonymi Rim, öfwer den Rara Kersti Berg i liuset framgifwen af Petro Långhundriandro Theol: Studioso» [1735] (Autografsamlingen)

Dalin, Olof von, «På Hans Excellence Gref DelaGardies grafsten» [1741], Rål. fol. 145b, s. 17

Dalin, Olof von, «Grafskriffte» [1747], Rål. fol. 145b, s. 50 f.

Tryckt material

[Bellman, Carl Michael], *Carl Michael Bellmans skrifter*. XVI: *Politisk och patriotisk diktning. Kommentar*, Standardupplaga utg. av Bellmanssällskapet, Stockholm 2000

Berg, P.G. & Stålberg, Wilhelmina (utg.), *Anteckningar om svenska qvinnor*, Stockholm 1864–1866

[Bergius, Bengt (utg.)], *Små-Saker Til Nöje och Tidsfördrif*, I–VIII, Stockholm 1755–1757

[Bergius, Bengt (utg.)], *Allahanda*, I–III, Stockholm 1757–1758

[Bergius, Bengt & Peter Jonas], «Bröderna Bergius' självbiografiska anteckningar. Med inledning och förklarande anmärkningar», utg. Arne Holmberg, *Personhistorisk tidskrift* 1944, s. 79–106

Burius, Anders, *Ömhet om friheten. Studier i frihetstidens censurpolitik*, Inst. för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet: skrifter nr 5, diss. Uppsala 1984

Bygdén, L[eonard], «Några anteckningar rörande Censurväsendet i Sverige», *G. Benzelstjernas censorsjournal 1737–1746*. Utgifven af L. Bygdén och E. Lewenhaupt, med inledning af L. Bygdén och register af E.H. Lind, Skrifter utg. af Svenska Literatursällskapet 6, III, Stockholm 1885, s. I–XXVI

[Bygdén, L. & Lewenhaupt, E. (utg.)], *G. Benzelstjernas censorsjournal 1737–1746*. Utgifven af L. Bygdén och E. Lewenhaupt, med inledning af L. Bygdén och register af E.H. Lind, Skrifter utg. af Svenska Literatursällskapet 6, I–III, Stockholm 1884–1885

[Böckman, Jonas & Dahlström, Olof], «Företal», Olof von Dalin, *Witterhets-Arbeten, J bunden och obunden Skrif-Art*, I, Stockholm 1767

Carlsson, Ingemar, *Parti – partiväsen – partipolitiker 1731–43. Kring uppkomsten av våra första politiska partier*, Stockholm Studies in History 29, Stockholm 1981

Carlsson, Ingemar, «Olof von Dalin. Hovskalden», i Sten Åke Nilsson (red.), *Drottning Lovisa Ulrika och Witterhetsakademien*, Kungliga Witterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm 2003 (= Carlsson 2003:a)

Carlsson, Ingemar, *Olof von Dalin som tecknare*, Varberg 2003 (= Carlsson 2003:b)

- Carlsson, Ingemar, *Hovskalden Olof von Dalin i konflikt och knipa. En hovkansler, rikshistoriker, författare och poet i konflikt med politiker, präster, fornforskare och andra författare*, Varberg 2006
- Carlsson, Ingemar, «Dalins och Bellmans första möte», i James Massengale, *Ämnesvennen & Hovskalden. Om sambandet mellan Olof von Dalin och Carl Michael Bellman. Med inledning av Ingemar Carlsson, Olof von Dalinsällskapet*, Varberg 2013, s. 9–21
- Charlesen, Janne, *Strickerska bröllopsverserna. Slagträ mellan hattar och mössor. Något om frihetstidens politiska stridigheter*, Karlshamns museums skriftserie 4, Karlshamn 1994
- Cronholm, Abraham [sign. C–M.], «Olof von Dalin», *Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män*, IV, Upsala 1838, s. 39–49
- Dalin, Olof, «På Graf-Stenen Öfwer Hans Kongl. May:ts Och Sweriges-Rikes Högst-Betrodde Man, Råd Och Öfwerste-Marskalck, Den Högwälborne Grefwen, Herr Magnus Julius De La gardie, Som Saligen afsomnade i Stockholm den 28 April 1741» (KB, Personverser 1741 fol. nr 42)
- Dalin, Olof von, *Witterhets-Arbeten, J bunden och obunden Skrif-Art*, I–VI, Stockholm 1767
- [Dalin, Olof von], *Olof von Dalins Poetiska Arbeten*, I–II, utg. Per Rudin, Stockholm 1782–1783
- [Dalin, Olof von], *Valda skrifter af Olof von Dalin*, utg. Elis Wilhelm Lindblad, Örebro 1872
- [Dalin, Olof von], *Then Swänska Argus. III: Inledning och kommentar samt ordlista*, utg. av Bengt Hesselman och Martin Lamm, Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet I, Stockholm 1919
- Dalin, Olof von, *Sagan om hästen och annan prosa. Urval, inledning och kommentarer* Sven G. Hansson, Stockholm 1977
- Darnton, Robert, *The Business of Enlightenment. A Publishing History of the Encyclopédie, 1775–1800*, Cambridge, Mass., & London 1979
- Edström, Josef, *Tryckfrihetstanken i svensk politik 1755–1762*, duplicerad licentiatavhandling, [s.l.] 1953
- Fehr, Isak, *Studier i Frihetstidens vitterhet. Den politiska visan jämte meddelanden om censuren och utländsk litteratur i Sverige*, diss. Upsala 1883
- Gezelius, Georg, «Olof (von) Dalin», *Försök til et biographiskt lexicon öfver namnkunnige och lärde svenske män*, I, Stockholm 1778, s. 220–222
- Hansson, Sven G., «Olof von Dalins Witterhets-Arbeten. Tillkomst, textkaraktär, mottagande», *Sammlaren* 1962–1964, s. 195–231, 176–231, 192–218
- Hellström, Gunnar, «Justus Christopher Hauswolff», *Stockholms stads herdaminne från reformationen intill tillkomsten av Stockholms stift. Biografisk matrikel*, Stockholm 1951, s. 321–322
- Hirschfeldt, Johan, «Den återerövrade tryckfriheten 1809 – något att bry sig om i dag?», *Maktbalans och kontrollmakt. 1809 års händelser, idéer och författningsverk i ett tvåhundraårigt perspektiv*, red. Margareta Brundin och Magnus Isberg, Sveriges riksdag, Stockholm 2009, s. 373–414
- Körner, Rudolv, «Dalin och krigspolitiken», *Sammlaren* 1948, s. 114–115
- Leufvén, Edv[ard], *Upplysningstidens predikan. 1: Frihetstiden*, Stockholm 1926
- Malm, Mats, *Poesins röster. Avlyssningar av äldre litteratur*, Stockholm/Stehag 2012
- McGann, Jerome, *A Critique of Modern Textual Criticism*, Charlottesville 1992 (1983)

- Möller, Daniel, *Fänad i helgade grifter. Svensk djurgravpoesi 1670–1760*, diss. Lund 2011
- Möller, Daniel, «Sjuttonhundratalshandskrifter i rörelse. Olof von Dalins diktmanuskript och deras publiceringssammanhang», *Tidskrift för litteraturvetenskap* 2014:3–4, s. 69–81
- Möller, Daniel, *Pekoralpastischen: en Dalinsk innovation. Om det avsiktliga pekoralet hos Olof von Dalin*, Anförande vid Svenska Vitterhetssamfundets årsmöte den 21 maj 2014, Stockholm 2015
- Nilsson, Ruth, *Kvinnosyn i Sverige. Från drottning Kristina till Anna Maria Lenngren*, Kvinnohistoriskt arkiv 10, diss. Lund 1973
- Noreen, Erik, «Det rättslösa konstverket. Praktisk textkritik», *Från Birgitta till Piraten. Litteraturstudier av en filolog*, Stockholm 1942, s. 12–23
- Olsson, Bror, «Johan Stagnel», *Kalmar stifts herdaminne. Det gamla Kalmarstiftets Klerus från äldsta tider till våra dagar*, I, Kalmar 1951, s. 178–184
- Ridderstad, Per S., «Vad är tillfällesdiktning? En kort översikt», *Personhistorisk tidskrift* 1980, s. 25–41
- [Stagnell, Johan (?)] (sign. J - - S - -), «Grafskrift öfwer Kyrkoherden [...] Johan Ahlbaum [...] 1762 [...]», *Stockholms Posten* 1785 nr 293
- Stähle Sjönell, Barbro, «Svenska Vitterhetssamfundets grundregel och dess undantag», *Vid texternas vägska. Textkritiska uppsatser. Bidrag till en konferens anordnad av Nordiskt nätverk för editionsfilologer 16–18 oktober 1998*, red. Lars Burman & Barbro Stähle Sjönell, Nordiskt nätverk för editionsfilologer. Skrifter. 1, Stockholm 1999, s. 9–21
- Svedjedal, Johan, «Textkritisk litteraturteori. Några linjer i svensk och anglosaxisk textkritisk debatt», *Textkritik. Teori och praktik vid edering av litterära texter. Föredrag vid Svenska Vitterhetssamfundets symposium 10–11 september 1990*, red. Barbro Stähle Sjönell, Stockholm 1991, s. 42–78
- Svenska Akademiens ordbok*, VII, «Eja», spalt E 350–351, Lund 1925
- Sylwan, Otto, «Nils von Oelreich såsom censor librorum», *Historisk tidskrift* 1893, s. 123–156
- Vegesack, Thomas von, *Smak för frihet. Opinionsbildningen i Sverige 1755–1830*, 2:a uppl., Stockholm 2001 (1995)
- Warburg, Karl, *Olof Dalin. Hans lif och gerning*, Svenska Akademiens Handlingar ifrån år 1796, 59, diss. Uppsala, Stockholm 1884
- Åhlén, Bengt & Agneta, *Censur och tryckfrihet. Farliga skrifter i Sverige 1522–1954*, Stockholm 2003

Vad är tryckfrihet – Anders Chydenius som radikal riksdagsman

Anders Chydenius, präst från Österbotten, var den mest verksamma kraften när en lag om tryckfrihet genomdrevs vid riksdagen 1765–1766 i Stockholm – den första gången tryckfriheten fick ett sådant skydd i lag någonstans i världen över huvud taget. Det kan framstå som märkligt att en prästman från den politiska periferin, i det dåtida fortfarande ganska omfattande svenska riket, spelade en så central roll när denna frihet genomdrevs, en prästman som dessutom hörde till de ringaste i sitt stånd. Här skall fokus ställas på hur denna prästman tänkte och resonerade i tryckfrihetsfrågan. Efter det följer en kort redogörelse för den pågående utgivningen av Anders Chydenius skrifter.

Anders Chydenius (1729–1803) växte upp i ödemarken i Kuusamo i nordöstra Finland, i en trakt med få ståndspersoner.¹ Som tioåring hade han fått stifta bekantskap med kuststaden Uleåborg, som femtonåring med Åbo i söder och med akademien där. Som tjugoåring seglade han för första gången till rikets huvudstad Stockholm på väg till universitetet i Uppsala. Skolgången i Uleåborg innebar en första kontakt med litet större samhällen, miljöer med mera markerade skillnader mellan hög och låg. Mycket av Anders Chydenius skriftställeri skulle genomsyras av tankar kring resursers ojämna fördelning – förmögenhet, inflytande och tillgång på kunskaper och vetande.

Medan Anders Chydenius bedrev sina studier hade fadern blivit kyrkoherde i den österbottniska handelsstaden Gamlakarleby (nuvarande Karleby). Som nybliven magister styrde sonen stegen till samma trakter. Han blev kaplan i Nedervetil kapell 1754, i en liten by några mil från faderns församling.²

När Chydenius reste till Stockholm 1765 var det som riksdagsman och representant i prästeståndet för kaplanerna.³ Ett skeppsbyggande och seglationsinriktat borgerskap i Gamlakarleby hade upptäckt hans slagfärdighet, hans benägenhet att argumentera för frihetliga lösningar och raserande av olika slag av tvång. För handelsborgare och exportörer av tjära gällde det rätten att fritt få segla på utländska hamnar i stället för att transportera sina varor till några få svenska s.k. stapelstäder – i praktiken för österbottningarna, tvånget att sälja sina varor i Stockholm.

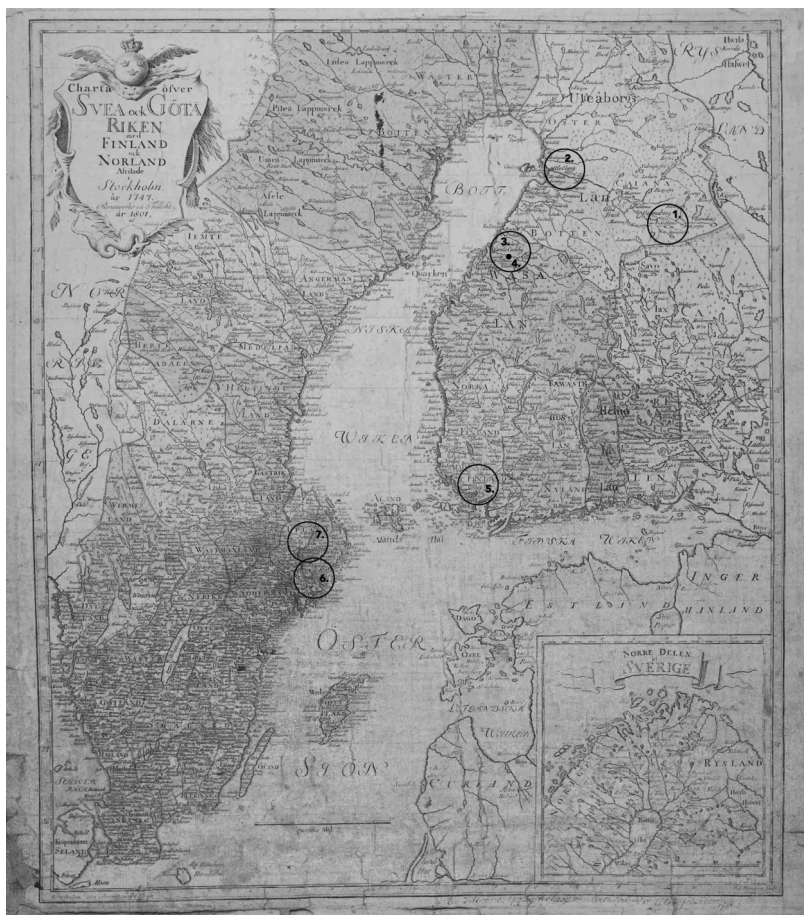
Chydenius formulerar sig

Chydenius ansträngningar vid riksdagen dominerades av hans engagemang för den ekonomiska politiken. Ändå var det insatserna för tryckfriheten som han själv särskilt värderade när han såg tillbaka på en intensiv period om ett och ett halvt år, 1765–1766, då det s.k. mösspartiet övertog riksdagsmakten efter hattpartiets flera decennier långa styre. Han hade för riksdagen författat ett «ödmjukt memorial» om tryck- och skrivfrihet, och deltog sedan i den utdragna beredning som slutligen resulterade i tryckfrihetsförordningen 1766.

Anders Chydenius hade dryftat sin argumentation med de politiskt erfarna mössveteranerna Jakob Serenius och Johan Arckenholtz, biskop respektive politisk publicist och urkundsutgivare, och kanske med ytterligare rådgivare, som inte namnges när han i en självbiografisk skrift redogör för tryckfrihetsförordningens tillkomsthistoria.⁴ Någon samstämmighet uppstod inte och Chydenius gick vidare på eget bevåg. Memorialet inlämnades sedan av Anders Kraftman, skolman och präst från Borgå och Chydenius kollega i prästeståndet.

Chydenius memorial togs först till behandling av riksdagens stora deputation, som tillsatte ett «tredje utskott» för beredningen av tryckfrihetsfrågan.⁵ Samtliga fyra stånd tog del i behandlingen i utskottet. Ordförande var lagmannen, friherre Gustaf Gottfried Reuterholm, en representant för mösspartiet som ivrigast yrkade på utvidgad tryckfrihet.

Memorialet ger inte någon helt enhetlig bild av hur Chydenius uppfattar tryckfriheten. I stället verkar två tänkesätt, ett äldre och ett yngre, stöta mot varandra. Det kan vara givande att ta fasta på de här skevheterna om man vill gå till grunden med hur 1700-talssamtidens, och i syn-

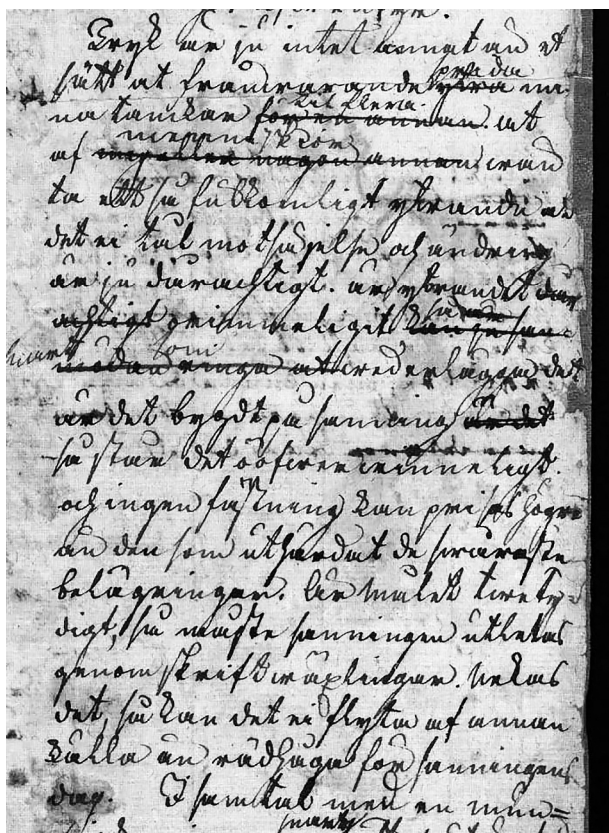
Charta öfver Svea och Göta Riken med Finland och Norrland, Stockholm 1747. 1) Sotkamo, 2) Uleåborg, 3) Gamlakarleby, 4) Nedervetil, 5) Åbo, 6) Stockholm och 7) Uppsala.

nerhet Anders Chydenius, principiellt uppfattade och motiverade tryckfriheten. Idag föreställer man sig lätt, och kanske oreflekterat, att tryckfriheten är en fråga om censur eller icke-censur, och att det för en tidigare epok gällde att inse och genomföra något som gäller universellt.

Det radikala och nya hos Chydenius är att han föreställer sig sin samtid som ett medborgarsamhälle där alla har del i en skriftlig gemenskap, och där sanningar och samförstånd utkristalliseras i ett offentligt samtal,

ett samhälle där jämlika medborgare i fri och oövervakad skriftväxling har möjlighet att ta del av varandras utsagor, kritisera och korrigera dem. Medborgarna kontrollerar sig själva och en av överheten tillsatt kontrollinstans är överflödig, ja skadlig: «saken controllerar sig sielf», lyder memorialets främsta argument mot förhandscensur av en granskare.⁶ Offentligheten fungerar alltså självkorrigering. Här påträffar man följaktligen en grundsten inom liberalismen, självregleringen.

För att citera Anders Chydenius eget utkast till memorialet – återgivet i den nya utgåvan av Anders Chydenius samlade skrifter:

Avsnitt ur Chydenius tryckfrihetsmemorial

Tryk är ju intet annat än et sätt at frånwarande sprida mina tanckar til flera. at af menniskior wänta ett så fulkomligt ytrande at det ei tål motsä-jelse och ändring är ju dårachtigt. är ytrandet orimligt så finnas de snart som wederlägga det. är det bygd på sanning så står det oöfwerwin-neligt. och ingen fästning kan prisas högre än den som uthärdat de swå-raste belägringar. Är målet twetydigt, så måste sanningen utletas genom skrift wäxlingar. Nekas det, så kan det ei flyta af annan källa än rådåga för sanningens dag.⁷

Chydenius fortsätter, om fördelarna med skrift framför muntligt tal: «I samtal med en munwig kan man snart sättas utur stånd at i hastig[he]t förswara sig. Men ingenting kan hedra osku[l]den mera än då hon får lägga sina skäl för en almånhe[t]s ögo[n.]» (Chydenius 2012, s. 362).

På ett principiellt plan utgår Chydenius argumentation i memorialet alltså, utan att det särskilt understryks, från ett jämlikt samhälle: information av skilda slag är inte farlig för någon, då jämbördiga och fritt resonierande medborgare korrigerar varandras villfarelser.

Det ovan citerade och refererade visar Anders Chydenius som mest ideologisk. Här framstår hans resonemang som tacksamt att jämföra med Jürgen Habermas sociologiska modell av en självreglerande offentlighet.⁸

Metaforer som innehåller motsatserna ljus och mörker är frekvent förekommande i den retorik som Chydenius använder. Det gäller att motarbeta mörkret, okunskapen och vanföreställningarnas och släppa in ljuset: kunskaper, klarsyn, välgrundade uppfattningar i religion, politik och vetenskaper.

Här ansluter sig Chydenius till ett större upplysningsprojekt (som saken numera brukar formuleras) om den fria diskussionen som det ljus som lyser upp mänsklighetens väg. Ett brokigt bakgrundsmaterial för sin argumentation torde Chydenius ha fått i synnerhet genom läsning av Anders Nordencrantz, äldre riksdagsman och frihetsivrare publicist.⁹ Tänkbart är att frihetsargumentationen i landsmannen och Linnélärjungen Peter Forsskåls radikala pamflett inspirerat honom.¹⁰

Dessa frihetsuppfattningar formulerades rätt långt efter Chydenius framträdande som mänskliga rättigheter – efter mönster av de amerikanska och franska revolutionernas frihetsförklaringar.¹¹ Det var en lång,

och icke någon självklar process med bakgrund i naturrätten. Den legala ordningen i började tolkas mindre utgående från en auktoritet uppenbarad i den egna religionen, och mera utifrån tanken att enskilda människor av olika bekännelser kunde sägas ha naturliga rättigheter. En toleransdiskurs som ligger bakom upplysningstänkandet hade börjat framträda under 1600-talet när vittnesmålen om en vidgad värld fick genomslag hos europeiska tänkare.

Till skillnad från det ovan refererade framtidsdräktiga tankegodset framlägger Chydenius å andra sidan – trots sin annars så ideologiska hållning – en del pragmatiska synpunkter som ligger nära samtidens, 1760-talets, mentala horisont med ett ståndssamhälle och en överhet som vakar över och beskyddar ett omyndigt folk. Alltså ett slags patriarkaliskt vertikal syn på samhället, där de fåkunniga måste tillrättas överheten. Så motiverade till exempel censor librorum, Niclas von Oelreich som uppträdde vid samma riksdag som Chydenius, sin granskar gärning bland annat med att han rensade de skrifter han censurerade från elak svenska, alltså från mindre skickliga författares dåliga språk.¹²

En del pragmatiska resonemang återfinns i Chydenius tryckfrihetsmemorial. Med utgångspunkt i det de facto existerande hierarkiska samhället återger han uppfattningen att folk utan omdöme bör skyddas för falska påståenden och villfarelser i viktiga frågor om samhällsskick och religion, om personlig heder och ära. Detta är för tiden vanliga invändningar mot tryckfriheten som upprepas av Chydenius, men som slutligen till viss del tillbakavisas: utspridare av lögnen och nidskrifter kommer inte i längden att lyckas i sina illasinnade föresatser. Tryckfriheten hotar inte samhällsfreden.

Vidare överväger Chydenius i memorialet hur kontrollen av trycksaker kunde skötas genom olika former av förhandsgranskning, och vilka censurinstanser som kunde tänkas utföra en förhandskontroll. Han argumenterar inte bara för tryckfriheten i princip, om det våldiga i att en censor blir enväldshärskare, utan påpekar också att systemet blir dyrt, för både författarna och statskassan, och besvärligt, med långa väntetider och »allmän ledsnad» som följd. Resonemanget flyttas alltså till en pragmatisk nivå och handlar om det praktiska: det är besvärligt att organisera förhandscensur, och det vore därför en lösning att avskaffa den en gång för alla.

Chydenius är även pragmatisk på vad som för honom var den högsta nivån. Han föreslår nämligen en del viktiga undantag från vad som fritt får tryckas: allt som rör grunderna i religionen och «gudaläran» skall underställas censur av en teologisk fakultet eller en lärd teolog. De teologiska fakulteterna förutsätts fortsättningsvis trygga religionssanningarna. Den rena lutherska läran stod alltså även för prästeståndet höjd över diskussion (Chydenius 2012, s. 363).

När fokus ligger på det pragmatiska ska det framhållas att sanningen på intet vis inte är relativ i Anders Chydenius föreställning. Att sanningen kunde tänkas ligga mitt emellan ståndpunkter som bryter sig mot varandra är också främmande för hans föreställning. Sanningen är för honom entydig, och detta understryks alldeles särskilt beträffande den kristna religionens sanningar – jämför hans uppfattning om «sanningens dag» (i citatet ovan) då allt skall stå i ett förklarat ljus.

Strykningar och nedtoningar

I den nya utgåvan av Anders Chydenius samlade skrifter ingår tryckfrihetsmemorialet i två versioner, dels som ett utkast av Chydenius, och då ursprungligen inte avsett som en riksdagshandling att inlämnas till ständerna, dels i den form som memorialet inlämnades på riksdagen. En jämförelse är alltså möjlig. Skillnaderna är relativt få, eller som det heter i utgåvan: «Konceptet och det inlämnade memorialet är ställvis helt likalydande, vilket starkt stöder antagandet att det är Chydenius som är tryckfrihetsmemorialets författare» (Chydenius 2012, s. 364).

Men det finns alltså avvikelser mellan utkastet och det inlämnade memorialet. Ett par strykningar i den senare och vid riksdagen inlämnade versionen är väsentliga. Chydenius säger ursprungligen: «Friheten i en nation består intet deruti Ständers Fulmächtige få handla efter godtycko utan deruti at Nations lius binder händerna på dem at de ei får sielfs waldas.» (Chydenius 2012, s. 358). Detta yttrande, struket i den slutliga versionen, förefaller stå i strid med den under frihetstidens riksdagar så viktiga principalats-läran om ständernas suveränitet, att ingen annan utanför riksdagen kunde ställa riksdagsledamöterna till svars. Strykningen är således inte överraskande.

Ett annat uttryck av vådlig karaktär, om «at trampa på et fint så[tt] Medborgares rättigheter under magnaternas fötter» (Chydenius 2012, s. 360) – ett perspektiv nedifrån som betonar allmänhetens rätt och värdighet – har även strukits i memorialet innan det lämnades till riksdagens ständer.

Motståndare och inspiratörer

Det är skäl att lägga märke till att det centrala i utskottets förhandlingar var frågan om offentligheten för olika riksdagshandlingar. Detta var för riksdagsmännen tryckfrihetsfrågans kärna: att upphäva eller inte upphäva den tidigare sekretessen kring den politiska beslutsgången. Frågor om censurfri utgivning av böcker och tidningar förblev här sekundära.

Hattpartiet kom till makten 1738 och mössorna tvingades i opposition. Sekretessen var en kärna i hattarnas politik och en ständig stötesten för mösspartiet. Mössorna hade svårt att få full insyn i utrikespolitiska och ekonomiska frågor och nästan alla viktiga beslut fattades i sekreta utskottet där oppositionen hölls i schack. Ur detta långa perspektiv är det fullt förståeligt att offentligheten blir en absolut första rangens fråga, medlet att en gång för alla göra slut på en förhatlig politisk praxis, och att göra tryckfriheten till en rikets fundamentallag, en grundlag.

Pläderingarna för offentlighet fick inte stå oemotsagda vid riksdagen 1765–1766. Som en sekretessens förnämste kämpe försvarade lantmarskalken och adelns ledande företrädare Axel von Fersen hattarnas finanspolitik. Han protesterade bland annat mot beslutet att låta bankodeputationens betänkande gå till riksdagens fyra stånd efter att ha föredragits i sekreta utskottet. Men detta vållade stor upphetsning. Särskilt upprördes de ofrälse inom mösspartiet.

Sekretessen hade över lag varit så självskriven, att den inte behövde motiveras som ett fundament i politiken – vilket historiker med fokus på den tidigmoderna epokens politiska praxis inte har varit sena att lägga märke till. Rådande skick och bruk i Europa under *l'ancien regime* styrdes av ett slags hemlighetens princip: sekretess var regeln för hur politik skulle bedrivas. Politik, och i synnerhet utrikespolitik, bedrevs i riksstyrelsens högsta kretsar, och vägen dit var lång och svår, öppen endast för samhällets elit. Relationer och en lyckad karriär fordrades innan det blev

möjligt att öppna den sista dörren till politikens *arcana* och få tillgång till de fakta och insikter som var viktiga för den politiska eliten.

Skulle nu dessa statssaker ställas ut till allmänhetens beskådande, missbrukas och profaneras? Skulle de viktigaste statssakerna som finanser och utrikesärenden ventileras på källare och i kaffehus? Skulle makten glida de regerande ur händerna, skulle förfall och anarki uppstå? Så här kunde den etablerade politiska elitens farhågor formuleras.

Denna inställning hör inte enbart en förgången tid till. Samarbetet i EU av idag har bjudit många exempel på hur radikalt synen på handlingars offentlighet skiljer sig i olika länders politiska tradition. Till det intressantaste med Chydenius hör – inte minst mot bakgrunden av en nutida samarbetsproblematik – att han starkt betonar den politiska beslutsgångens genomskinlighet, att politiska handlingar inte får hållas hemliga för undersåtarna, utan att alla skall ha rätt att ta del av och publicera sådana handlingar. Idé- och lärdomshistorikern Juha Manninen har, framom andra som intresserat sig för Chydenius, lyft fram denna offentlighetsaspekt.¹³

Det har frågats och spekulerats en del om hur opåverkad av andra författare Anders Chydenius var när han utformade sina tankar – inte minst i samband med uttalanden av honom som kan räknas till den ekonomiska liberalismen, uttalanden som fick sin form innan Adam Smiths *Wealth of Nations* hunnit komma ut.

I nordiskt sammanhang torde det vara på sin plats att framhålla en påvisbar inspirationsriktning. Det är de danska bröderna Frederik Lütken och Otto Diedrich Lütken, marinofficer respektive präst, och biskopen i Bergen Erik Pontoppidan med sitt *Økonomiske Magasin*. Gemensamt för Chydenius och de danska skriftställarna var ett intresse för ekonomiska frågeställningar i vidaste mening och därtill en mer eller mindre pietistisk bakgrund. I Chydenius uppväxtmiljö var hans far känd för pietistiska ståndpunkter. Danskarna kan ha påverkat Anders Chydenius främst i fråga om ekonomi, befolkningsfrågor och resursfördelning.

Chydenius anses ha översatt *Berättelse Om Chinesiska Skrif-friheten* (1766). Texten uppges vara «Öfversatt af Danskän». Den hör ursprungligen hemma i en fransk reseskildring som Friedrich Lütken till vissa delar återgivit i sin *Oeconomiske Tanker til høiere Efter-Tanke* (1759). Den svenska översättningen har formen av en pamflett och är utgiven med

uppenbar avsikt att främja tryckfrihetens sak under pågående riksdagsförhandlingar. Den är tryckt hos Chydenius närmaste vän bland boktryckarna, Lars Salvius, som i sin egen publikation *Lärda Tidningar* i positiva ordalag anmälde den – liksom han tidigare lovordat Chydenius skriftställer. ¹⁴

Fundamentallag

För att återgå till den inledande frågeställningen och summera: de argument som Anders Chydenius förde fram i sin kamp för tryckfriheten vid riksdagen 1765–1766 har anknytning till två synsätt, eller två olika uppfattningar om det samhälle där principerna skulle tillämpas: å ena sidan finns en långt utvecklad radikal uppfattning om medborgarstaten och hur den reglerar sig själv genom upplysta och aktiva medborgare. Detta var ett nytt sätt att föreställa sig samhället och offentligheten – och uppenbarligen för Chydenius själv inte alla gånger helt tydligt avgränsat i förhållande till äldre föreställningar. Det förekommer nämligen å andra sidan att han anknyter till patriarkaliska föreställningar om överhet och undersåtar; föreställningar som torde ha sammanfallit med tänkesätten hos de flesta som var samlade till riksdag på 1760-talet.

Resultatet var hur som helst att tryckfriheten gjordes till en rikets fundamentallag i Sverige i och med *Förordning angående skrif- och tryckfrihet* av den 2 december 1766. Detta var unikt. En sådan lagstadgad tryckfrihet existerade ingen annanstans i världen. Eller, som Anders Chydenius uttryckte det i sin självbiografiska skrift från 1780: «Således seggade äntel:n friheten, och Swänska snillet undslap lyckeligen ett tryckande Förmynderskap [...]» (Chydenius 2015, s. 300)

Det svenska snillets frihet i tryck inskränktes dock få år senare. Efter Gustav III:s statskupp 1772 kringskars tryckfriheten stegvis. Efter den franska revolutionens utbrott 1789 och mordet på den svenska kungen 1792 blev tryckfriheten stegvis allt mer begränsad i Sverige. Den nya regeringsformen 1809 befäste hur som helst tryckfriheten på nytt och den reglerades i en tryckfrihetsförordning följande år. ¹⁵

Anders Chydenius samlade skrifter

Arbetet med *Anders Chydenius samlade skrifter* inleddes 2006 av utgivarna Maren Jonasson (huvudredaktör) och Pertti Hyttinen. Skrifterna publiceras i bokform. Anders Chydenius bevarade *œuvre* rymt i fem volymer, sammanlagt ca 2 500 s. *Anders Chydenius samlade skrifter* ges ut på Svenska litteratursällskapets förlag i Helsingfors och Atlantis förlag i Stockholm. En översättning till finska utkommer på Helsingforsförlaget Edita, även den i fem band, parallellt med originalspråksutgåvan på svenska.¹⁶ De mest uppmärksammade texterna av Chydenius har samlats i en envolymutgåva på engelska, som 2011 kom ut hos Routledge i London med titeln *Anticipating the Wealth of Nations*.¹⁷

Med en totalbudget som uppskattas gå på 1,5 miljon euro eller något mer är Chydeniusutgivningen en förhållandevis liten satsning i jämförelse med pågående eller nyss avslutade utgåvor i Norden.¹⁸ För finansieringen står främst undervisnings- och kulturministeriet i Finland följt av Karleby stad och flera fonder och stiftelser. Det praktiska arbetet är förankrat vid Chydenius-institutet i Karleby och administrativt vid Jyväskylä universitet.

Ett redaktionsråd sammanträder under ordförandeskap av professor Gustav Björkstrand. Finansiärerna företräds av en styrgrupp. Det är alltså ett relativt småskaligt projekt där de endast två heltidsanställda redaktörerna biträds av ett varierande antal textkommentatorer och översättare.

Utgåvan är kronologiskt disponerad. Detta sagt med undantag för det religiösa materialet som presenteras i utgåvans två avslutande volymer. En stor del av textmaterialet är förknippat med riksdagen i Stockholm 1765–1766: protokoll, utkast och avskrifter i form av handskrifter (någon gång med hela textvarianter). Till sin natur var Chydenius en «lobbyist», som man skulle säga idag. Till stor del skrev han för att väcka opinion och driva på frågor under behandling. Hans inlägg var dagsaktuella, eller rörde frågor som avgjordes i samtiden. Han engagerade sig till exempel på en senare riksdag för religionsfrihetens införande i Sverige.

Annat för Anders Chydenius typiskt material är tävlingsskrifter, uppsatser och liknande material inlämnade till lärda samfund. Hela två volymer upptas av Chydenius religiösa skriftställarskap, huvudsakligen

predikningar. Det är ett material som hittills förblivit ganska styvmoderligt behandlat av Chydeniusforskningen, men som med denna utgåva får sin tillbörliga plats.

Kommentarerna har formen av introducerande och kontextualiserande inledningar, punktkommentarer och förklaringar av olika textställen, samt textkritiska kommentarer med varianter. Även en del register har utarbetats, såsom förteckningar över de många mått- och myntenheter som förekommer i Chydenius texter.

Trots att utgivningen av Anders Chydenius texter planerats som en tryckt utgåva och inte med tanke på elektronisk publicering, har tillkomstprocessen skapat en stor textbank i digitalt format. Här finns texterna i olika stadier och versioner, som faksimil, som kontrollerad och ederad text, tillsammans med kommentarer och variantförteckningar i olika stadier. Om en nätutgåva i någon form framöver blir verklighet kan denna textbank kan tänkas få ett eget extra värde.

Efter Anders Chydenius död 1803 levde minnet av hans mångsidiga verksamhet kvar nästan enbart i hans hemtrakter. När han på nationell nivå drogs fram ur glömskan på 1850-talet var det som pionjär för smittkoppsvaccineringen.¹⁹ Men kort därpå började hans rykte som föregångare i egenskap av fritänkare och liberal på det ekonomiska området växa. Finland fick sina politiskt aktiva liberaler först på 1860-talet och det dröjde inte länge förrän de upptäckte Chydenius.

Ungefär samtidigt började journalister och publicister, som i Finland tidvis blev hårt åtgångna av en förhandsgranskande censur, hylla honom som det fria ordets förkämpe. I slutet av 1800-talet fick liberalismen, inspirerad av evolutionistiska tankeströmningar, en social dimension och man började på sina hålla talade om socialliberalism. Då upptäcktes och framhävdes en demokratisk sida hos Chydenius, hans ihärdiga försvar av de egendomslösa rättigheter. Det växande intresset för hans skriftställarskap ledde till två textutgåvor och till flera vetenskapliga publikationer.

Beträffande hans ekonomiska skrifter var det särskilt tanken på Anders Chydenius som en Adam Smith före Adam Smith som väckte intresse.²⁰ Denna tanke fortsatte sedan att inspirera akademisk forskning på det nationalekonomiska området under 1900-talet. Möjligen kan en omvärdering skönjas, liksom ett forskningsintresse som inte ser en lika

skarp gräns mellan ekonomiskt och religiöst tänkande som tidigare varit fallet.²¹ Helt klart är det företrädare för ekonomiska discipliner som ägnat Chydenius det största intresset.

Till sist, med tanke på den tidigare Chydenius-receptionen, varför kom man nu, en bit in på 2000-talet, till skott med en fullständig utgåva? Det saknade knappast sin betydelse att man på många håll i slutet av 1900-talet sjöng den fria marknadens lov med ny övertygelse. I dessa tider fick intresset för Chydenius ett storslaget uttryck när hans porträtt 1986 pryddes den finska tusenmarkssedeln, den högsta valören (2002 ersattes den av andra sedlar då euron blev landets valuta). Ett annat utslag av den här typen av intresse är att Sveriges långvariga finansminister (2006–2014), Anders Borg, sägs ha haft Chydenius porträtt i sitt arbetsrum.

Anders Chydenius porträtt på finska tusenmarkssedeln (1986)

Således förefaller det ha varit Chydenius argument för fri handel som verkat pådrivande för att en uppbackning från offentligt politiskt håll då kunde uppammas. Efter ett initiativ av Anders Chydenius stiftelse gavs utgivningsprojektet sina former 2005. Utgåvans redaktion inledde sitt arbete följande år.

Noter

- 1 Om Chydenius uppväxt och övriga förhållanden, se Pentti Virrankoski, *Anders Chydenius. Demokratisk politiker i upplysningens tid*, Stockholm 1995, s. 35–48 och passim.
- 2 Nedervetil kapellförsamling var underställd moderförsamlingen i Gamlakarelby, där Anders far Jacob Chydenius var kyrkoherde till sin död 1766.
- 3 Om vistelsen vid riksdagen i Stockholm och Chydenius erfarenheter av staden, se Henrik Knif, «Den farliga staden. Anders Chydenius och Stockholm», *Riksdagshus, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772*, red. Marie-Christine Skuncke och Henrika Tandefelt, Helsingfors & Stockholm 2003, s. 155–169.
- 4 «Självbiografi», Anders Chydenius, *Samlade skrifter*, Band 3, 1777–1803, utg. Maren Jonasson och Pertti Hyttinen, Helsingfors & Stockholm 2015, s. 279.
- 5 Utöver Chydenius memorial hade två andra memorial om tryckfrihetsfrågan lämnats till riksdagen 1765–1766, dock av mindre radikalitet och av mindre genomslagskraft vad beträffar tryckfrihetens fortsatta öden i de olika riksdagsorganen (det ena hade författats av rikshistoriografen Anders Schönberg redan för 1761 års riksdag, det andra inlämnades av kaptenen, friherre Gustaf Cederström).
- 6 «Memorial om tryckfriheten» i Anders Chydenius, *Samlade skrifter*, Band 1, 1765–1776, utg. Maren Jonasson och Pertti Hyttinen, Helsingfors & Stockholm 2012, s. 366.
- 7 «Koncept till tryckfrihetsmemorialet» i Chydenius 2012, s. 362. I det renskrivna memorial som lämnades in vid riksdagen är denna passage i stort sett identisk med den citerade (skillnaderna i ordval är understrukna): «Tryck är ju intet annat, än ett sätt, att frånvarande sprida sina tankar til flere. Att af menniskior wänta ett så fullkomligt yttrande, att det ej tål motsäijelse och ändring, är aldeles fåfångt. Är yttrandet orimeligit, så finnas de snart, som wederlägga det. Är det byggt på sanning, så står det oöfwerwinnerligit, och ingen fästning kan prisas högre, än den, som uthärdat de swäraste belägringar. Är målet twetydigt, så måste sanningen utletas igenom skriftwäxlingar. Nekas det, så kan det ej flyta af annan källa, än räddhoga för sanningens dag.» «Memorial om tryckfriheten» i Chydenius 2012, s. 369–370.
- 8 Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Darmstadt 1962; senare översatt till flera språk.
- 9 I Nordencrantz rätt omfattande skriftställarskap, se framför allt [Anders Nordencrantz], *Oförgripelige tankar, om frihet i bruk aff förnuft, pennor och tryck, samt huru långt friheten derutinnan i et fritt samhälle sig sträcka bör, tillika med påföljden deraf*, Stockholm 1756.
- 10 Peter Forsskål, *Tankar om borgerliga friheten* [1759], Stockholm 2009.
- 11 Rätten att fritt hysa en åsikt och att uttrycka den i tal, skrift eller bild slås sedan fast i FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna 1948, artikel 19.
- 12 Jfr referat i textkommentar av tryckfrihetsfrågans behandling på riksdagen, Anders Chydenius, *Samlade skrifter*, Band 2, 1765–1776, utg. Maren Jonasson och Pertti Hyttinen, Helsingfors & Stockholm 2013, s. 297.

- 13 Juha Manninen, *The World's First Freedom of Information Act, Anders Chydenius' Legacy Today*, ed. Juha Mustonen, Anders Chydenius Foundation's Publications 2, Kokkola 2006.
- 14 «Berättelse om chinesiska skrif-friheten», Chydenius 2013, s. 272–282; Fr. Lütken, *Oeconomiske Tanker til høiere Efter-Tanke*, vol. IV, København 1759. Anmälan av *Berättelse Om Chinesiska Skrif-friheten* ingick i *Lärda tidningar* 17.4. Stockholm 1766.
- 15 I storfurstendömet Finland, som 1809 anslöts till Ryssland, blev de gustavianska lagarna i kraft. Förhandscensur utövades i varierande grad under 1800-talet, med ett kort frihetligt undantag på 1860-talet, tills den upphävdes 1905.
- 16 *Anders Chydenius kootut teaokset*, 1, 1751–1765; 2, 1765–1776, toim. Maren Jonasson ja Pertti Hyttinen, Helsinki 2012, 2013.
- 17 *Anticipating the Wealth of Nations. The Selected Works of Anders Chydenius, 1729–1803*, eds. Maren Jonasson and Pertti Hyttinen, London & New York 2012.
- 18 Jfr Johnny Kondrup, «Store tekstkritiske udgaver i Norden. Et overblik», *Digitala och tryckta utgåvor. Erfarenheter, planering och teknik i förändring*, red. Pia Forssell och Carola Herberts, Nordiskt Nätverk för Editionsfilologer, Skrifter 9, Helsingfors 2011, s. 12–25.
- 19 F. J. Rabbe, «Om kopporna och koppymningen i Finland», *Finska läkaresällskapets handlingar*, 4:6, Helsingfors 1852.
- 20 Den första samlingen av Chydenius tryckta skrifter utgavs av professor E. G. Palmén 1880. Den följdes en generation senare av bibliotekarien Georg Schauman's manuskriftutgåva i anslutning till hans Chydeniusbiografi 1908: *Politiska skrifter af Anders Chydenius, med en historisk inledning*, utg. E. G. Palmén, Helsingfors 1880, samt Georg Schauman, *Biografisk undersökningar om Anders Chydenius jämte otryckta skrifter af Chydenius*, Helsingfors 1908.
- 21 Jfr Carola Nordbäck's avhandling *Lycksalighetens källa. Kontextuella närläsningar av Anders Chydenius budordspredikningar, 1781–82*, Åbo 2009. Nordbäck kommenterar Chydenius religiösa skrifter för utgåvan.

Litteratur

- Chydenius, Anders, *Samlade skrifter*, Band 1, 1751–1765, utg. Maren Jonasson och Pertti Hyttinen, Helsingfors & Stockholm 2012
- Chydenius, Anders, *Samlade skrifter*, Band 2, 1765–1776, utg. Maren Jonasson och Pertti Hyttinen, Helsingfors & Stockholm 2013
- Chydenius, Anders, *Samlade skrifter*, Band 3, 1777–1803, utg. Maren Jonasson och Pertti Hyttinen, Helsingfors & Stockholm 2015
- Chydenius, Anders, *Kootut teaokset*, 1, 1751–1765; 2, 1765–1776, toim. Maren Jonasson ja Pertti Hyttinen, Helsinki 2012, 2013
- Chydenius, Anders, *Anticipating the Wealth of Nations. The Selected Works of Anders Chydenius, 1729–1803*, eds. Maren Jonasson and Pertti Hyttinen, London & New York 2012
- Chydenius, Anders, *Politiska skrifter af Anders Chydenius, med en historisk inledning*, utg. E. G. Palmén, Helsingfors 1880
- Forsskål, Peter, *Tankar om borgerliga friheten* [1759], Stockholm 2009

- Habermas, Jürgen, *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Darmstadt 1962
- Knif, Henrik, «Den farliga staden. Anders Chydenius och Stockholm», *Riksdagshus, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772*, red. Marie-Christine Skuncke och Henrika Tandefelt, Helsingfors & Stockholm 2003, s. 155–169
- Kondrup, Johnny, «Store tekstkritiske udgaver i Norden. Et overblik», *Digitala och tryckta utgåvor. Erfarenheter, planering och teknik i förändring*, red. Pia Forssell och Carola Herberts, Nordiskt Nätverk för Editionsfilologer, Skrifter 9, Helsingfors 2011, s. 11–40
- Lütken Fr., *Oeconomiske Tanker til høiere Efter-Tanke*, vol. IV, København 1759 *Lärda tidningar*, Stockholm 1766
- Manninen, Juha, *The World's First Freedom of Information Act, Anders Chydenius' Legacy Today*, ed. Juha Mustonen, Anders Chydenius Foundation's Publications 2, Kokkola 2006 (www.chydenius.net)
- Nordbäck, Carola, *Lycksalighetens källa. Kontextuella närläsningar av Anders Chydenius budordspredikningar, 1781–82*, Åbo 2009
- [Nordencrantz, Anders], *Oförgripelige tankar, om frihet i bruk af förnuft, pennor och tryck, samt huru långt friheten derutinnan i et fritt samhälle sig sträcka bör, tillika med påföljden deraf*, Stockholm 1756
- Rabbe, F. J., «Om kopporne och koppypningen i Finland», *Finska läkaresällskapets handlingar*, 4:6, Helsingfors 1852
- Schauman, Georg, *Biografisk undersökningar om Anders Chydenius jämte otryckta skrifter af Chydenius*, Helsingfors 1908
- Virrankoski, Pentti, *Anders Chydenius. Demokratisk politiker i upplysningens tid*, Stockholm 1995

Kirkesalmens versjoner. Mellom kirkepolitisk og litterær sensur

Hva er sensur? En mulig og vanlig innsnevring er å legge sensurjuristikkens praksis til grunn for en avgrensning av begrepet.¹ Det som avgjør om de tekstlige inngrepene eller forbudene kan karakteriseres som sensur, er *hvorvidt sensuren håndheves med hjemmel i forvaltnings- eller strafferettslig lovgivning*. Resultatet av trykkesensur manifesterer seg da i ulike former for trykkelisenser eller forbud, i beslagleggelse av trykte tekster, i begrensninger på opplag, i offentlige lister over forbudte bøker, i strafferettslig forfølgelse av forfatteren, eller i at bøker fjernes fra bokhandler og biblioteker – det vil si prosesser som er et resultat av at det blir utøvd en eksplisitt *myndighetskontroll* (Plachta 2006, s. 18–19). Men også i samfunn som ikke er underlagt eksplisitt sensurlovgivning, finnes det gråsoner hvor grensene for hva som kan publiseres, havner i konflikt med moralske og etiske normer. Med jevne mellomrom oppstår det diskusjoner om hvorvidt forbud og sanksjoner mot publikasjoner med sjikanøst, rasistisk eller kjønnsdiskriminerende innhold skal tolkes som sensur. I senere tid har blant annet benevnelsen ‘neger’ i barnelitterære tekster av Astrid Lindgren og Torbjørn Egner vært gjenstand for diskusjon.² Skal oppvoksende generasjoner møte denne potensielt støtende og diskriminerende betegnelsen i skjønnlitteraturen? Skal de læres opp i en norm som tilsier at det er helt greit å kalle mennesker med afrikansk opprinnelse for negre? I slike tilfeller veier som regel det moralsk-didaktiske hensynet tyngst. Sensuren eller tilpasningen griper så å si

veiledende inn når den intenderte lesergruppen skal læres opp i samfunnets normsystem, og slik opprettholde en etisk standard.

Som normgivende tekster i den religiøse dannelsen har kirkesalmebøkene i historiens løp vært sentrale kanaler for formidling av den rette tro og lære, og er naturlig nok redigert og revidert for å utøve en type myndighetskontroll. Utgivelsene har siden 1569 vært underlagt et omfattende apparat av vurderings- og voteringsprosesser før autorisasjon og publikasjon. I Norge holdt en statlig vurderingspraksis, dog i et demokratisk snitt, stand fram til stat og kirke formelt skilte lag i 2012.³ Fram til og med 1985 ble kirkesalmebøkene autorisert ved kongelig resolusjon – det vil si forhåndsgodkjent av statens øverste myndighetsorgan – før de ble sendt i trykken og distribuert til menigheter rundt i landet. I nyere tid kan dette knapt kalles sensur; om en tekst eller tekstversjon ikke tas opp i kirkesalmeverket, kan den fritt trykkes og spres i andre publikasjonskanaler. Teksten er ikke sensurert bort fra et bokmarked, men ekskludert fra et enkelt publikasjonsmedium med bestemte formål og funksjoner. Om tiden skrus et par hundreår bakover må derimot kirkesalmebøkernes teksthistorier forstås som kirkens gjentatte forsøk på å holde herredømme over det trykte salmerepertoaret – både hva angikk tekstutvalg og tekstversjoner. Fram til 1814 var dessuten alle trykte publikasjoner underlagt sensur. Men skal man forstå sensurens reguleringsmekanismer i sin fulle bredde, er det ikke tilstrekkelig å undersøke hvilke og hvordan tekstlige ytringer ble sensurert bort. Sensuren bør også forstås i lys av de trykksakene som rikets undersåtter var lovpålagt å kjøpe og bruke – enten for å utføre embetsplikter eller for å etterleve bestemmelser som vedkom den private sfæren.⁴ I denne sammenhengen stiller kirkesalmebøker i en særstilling som det eneste verket alle borgere – uavhengig av stilling og stand – med en viss inntjening var pålagt å anskaffe til religiøs oppbyggelse i det private så vel som det offentlige rom. De kom dermed både til å utgjøre den allment mest utbredte litteraturen og på mange måter danne et forskriftsmessig motstykke til de tekstene som ble sensurert bort.

I denne artikkelen er det særlig to forhold som vil bli belyst. For det første vil jeg undersøke hvorvidt sensurens ytre vilkår setter rammebetingelsene for kirkesalmebøkene? Hvordan ble den normgivende tro og lære artikulert? Hvordan foregikk dialogen mellom redaktøren(e) og

myndighetene? Hvordan var forholdet mellom kirkesalmebøker og andre salmebøker? Og bidro den endelige opphevingen av sensur i 1814 til å skape nye redaksjonelle strategier og metoder i kirkesalmeverk-revisjonen? Det andre spørsmålet jeg vil belyse, er av en mer edisjons-filologisk art. Hvordan har kirkesalmen – i kraft av å være en tilpasset tekst – blitt behandlet i den litterære resepsjonen? Har revisjons- og kontrollprosessene forsegleet kirkesalmens skjebne og plassert den i samme tvilsomme bås som tekster som er blitt tilpasset gjennom sensur?

I

Kirkesalmebøkene i et diakront sensurhistorisk lys

Etter reformasjonen og sammenslutningen med Danmark i 1536 ble sensur av trykksaker hjemlet i Kirkeordinansen av 1537. Ordinansen nedlegger forbud mot innføring av bøker som ikke er gjennomsett «udi den høje Skole», det vil si universitetet i København,⁵ og pålegger videre alle prester å anskaffe fire obligatoriske titler.⁶ Bemidlede prester som unnlot å kjøpe de foreskrevne bøkene, skulle avsettes og straffes (Winge 1988, s. 54). Innføringen av lovfestet trykkesensur i Danmark-Norge var i første rekke motivert av kirken, som et strategisk vern mot religiøs vranglære i konsolideringen av Luthers lære. Også overgangen til ny gudstjenesteordning hjemles i ordinansen, og det største liturgiske tilskuddet var salmesang. Dermed meldte det seg et behov for en institusjonalisert kirkesalmebok med et ensartet og passende utvalg kirkesalmer for hele kongeriket.

Dette er opptakten til den rekken av autoriserte kirkesalmebøker som fram til i dag teller elleve. Den første kirkesalmeboka ble autorisert i 1569 (*Thomissøn*).⁷ Deretter fulgte det en periode på 130 år før *Thomissøn* ble erstattet av *Kingo*⁸ i 1699. I siste del av 1700-tallet ble *Kingo* supplert med to nye autoriserte kirkesangverk, først *Guldberg*⁹ i 1778, deretter *Evangelisk-kristelig Psalmebog*¹⁰ i 1798. Den første autoriserte kirkesalmeboka etter adskillelsen fra Danmark kom i 1869 med *Landstad*.¹¹ Knappe fire år senere fikk ytterligere en kirkesalmebok autorisasjon med Andreas Hauges salmebok (*Hauge*).¹² I 1892 ble samlingen *Nokre Salmar* på landsmål autorisert til kirkelig bruk.¹³ På 1900-tallet ble kirkesalmebokverket

revidert ved to anledninger, *Landstads reviderte*¹⁴ i 1924 og *Norsk salmebok*¹⁵ i 1984. I tillegg ble en egen salmebok med nynorske salmer autorisert i *Nynorsk salmebok*¹⁶ i 1925. Den hittil siste revisjonen kom med *Norsk salmebok 2013*.¹⁷ Salmeutvalget er justert for hvert nye kirkesalmeverk – nye salmer legges til og gamle trekkes fra, men utgåtte salmer kan også komme inn i igjen, og eldre salmer kan innlemmes for første gang flere hundre år etter at de ble forfattet. Enkelte salmer har fulgt kirkesalmerepertoaret fra *Thomissøn* til *Norsk salmebok 2013*, men i ulike versjoner. Kirkesalmen er i aller høyeste grad det John Bryant har kalt *The Fluid Text*.¹⁸ Salmen eksisterer som en rekke synkrone versjoner, under stadig endring i takt med sin respektive kulturelle kontekst. Dette vil være et underliggende perspektiv når jeg i det følgende skal se nærmere på *Thomissøn*, *Kingo*, *Evangelisk-kristelig Psalmebog* og *Landstad* i et diakront sensurhistorisk lys.

Thomissøn (1569)

Da *Den danske Psalmebog* ble autorisert som den første offisielle kirkesalmeboka for den reformerte dansk-norske kirke i 1569, var utgivelsen ledsaget av en bestemmelse om at alle kirker var pålagt å anskaffe boka og at kongerikets biskoper fikk forbud mot å tilstede eller legge ut noen annen salmebok for salg enn denne, som fra nå av skulle være den *eneste* godkjente salmebok til messebruk.¹⁹ I brevet fra kongens kanselli til alle rikets biskoper datert 5. november 1569 heter det at bokas redaktør, Hans Thomissøn:

til religionens bedste har ladet udgaa en salmebog, som er gennemset og approberet af de højlærde ved universitet i Købnehavn [sic]. Vi vil, at den skal bruges over alt i riget. Derfor beder vi eder om, at I befaler alle herredsprovster i eders stift [...] om at købe et eksemplar av denne salmebog til kirkens brug.²⁰

Denne første autoriserte salmeboka markerer dermed starten på en kirkesalmeboktradisjon, hvis oppgave ikke utelukkende var å forsyne menighetene med salmer til gudstjenesten, men også med en omhyggelig tekstbearbeiding som skulle garantere for at innholdet var forsvarlig i

henhold til evangelisk-luthersk kristendom. I redaktørens forord, stilet til «Alle gode Gudfryctige Christne i Danmarckis oc Norgis Riger» (Thomissøn 1569, s. as) understreker Thomissøn at hensikten med salmeboka er at menigheten fordyper seg i *ordet* og med *sangen* forkyunner det for andre. I det lydlige og muntlige ordet får menigheten del i Guds ånd, skriver Thomissøn, som med det slutter seg til Luthers funksjonelle perspektiv på salmesangen. I følge Luther var salmens fremste oppgave å parafrasere det bibelske innholdet i en lett sangbar tekst på morsmålet for derved å gjøre det lettere tilgjengelig og forståelig for allmuen.²¹ Som Luther framhever Thomissøn kirkesalmebokas didaktiske funksjon ved å vise til Pauli ord om at vi alle, mann og kvinne, gammel og ung, skal bevare Guds ord, ikke alene i kirkene, men også i våre hus «dagligen øffue / høre / læse / tencke oc tale Guds Ord / at det io kunde vel rodfæstis i vore hierter.» (Thomissøn 1569, s. as).

På tross av ambisjonen om en bred brukerkontekst i både kirke og hjem ble *Thomissøn* trykt i et begrenset opplag, ikke stort større enn at hver menighet fikk ett eksemplar hver. Dette ene eksemplaret skulle, etter pålegg fra Fredrik II, «anbringes i kirkerne og med smedede jernkæder hæftes til degnestolen» så de alltid blir der og aldri lånes ut eller på noen annen måte forsvinner.²² Det var altså de færreste sognebarn forunt å holde denne boka mellom hendene, og enda mindre å ta den med seg hjem, til salmesang «i Huse» som Thomissøn anmoder om i forordet. Salmesang fra salmebok ble i første rekke praktisert i kirken, og salmene nådde først hjemmet når de var innsunget i menighetens hukommelse (Appel 2001, s. 392).

I etterkant av *Thomissøn* ble det innført trykkeforbud mot alle andre salmebøker (Malling 1978, s. 59). Dette forsøket på å holde monopol og derigjennom kontroll over hvilke salmer som sirkulerte på trykk, ble imidlertid vanskelig å opprettholde. Det unge og beskjedne dansk-norske bokmarkedet skulle vise seg å være svært mottakelig for salmebøker i små og rimelige formater. Allerede i 1575 måtte Fredrik II løse på forbudet og tilkjenne trykkeprivilegier til en håndbok med salmer for reisende. Det skyldes formodentlig at det likevel ble trykt andre salmebøker ad omveier i Tyskland. Ønsket om full kontroll måtte vike for ønsket om å holde trykkevirksomheten innenfor kongerikes grenser. Utover 1600-tallet ble etterspørselen etter salmebøker i små formater imøtesett av

danske boktrykkere og bokhandlere. Det ble trykt en rekke uautoriserte salmebøker med salmene fra *Thomissøn*, men som i tillegg ble supplert med nye salmer fra tidens repertoar. Disse utvidede salmebøkene benevnes under fellesbetegnelsen bokhandlersalmebøkene. Fra 1640 dukker ordet «fuldkommen» opp i titlene, men listen over salmetitler ekspanderte fortløpende. Mot slutten av 1600-tallet nådde den tusen salmer, på folkemunne ble bøkene kalt «Tusind Bog».²³ Samtidig ble det trykt et økende antall paratekster i bokhandlersalmebøkene. Kalender²⁴ og bønnbok blir bundet sammen med salmeblokken, og til denne ble det videre falset inn trykk av skriftstedene som lå til grunn for kirkeårets gudstjenester. I 1636 introduserer den danske bokhandleren Joachim Moltke prinsippet om å ordne salmene etter perikopen, det vil si i samsvar med kirkeårets fastsatte tekststrekke for hver enkelt søn- og helligdag (Holter 2008, s. 317). Dermed ble bokhandlersalmebøkene utbygd til komplette religiøse håndbøker med integrert manual både for gudstjenesten og andakt i hjemmet.²⁵ Det siste hadde fått et oppsving etter at Christian IV i 1630 sendte ut flere reskripter som innstendig oppfordret husfedrene til daglig å holde en huslig bønnestund. Bønnestundene – eller husandaktene – bestod i tillegg til bønn av salmesang og høytlesing av bibelske tekster. Bønnen var ikke forordnet, det vi si pålagt, siden bønn i sin natur måtte være frivillig, slik at «Gud ikke bare ble påkalt med munnen, men også med hjertet».²⁶ I bokhandlervarianten vokste kirkesalmeboka til en folkesalmebok. Salmeinnholdet var derimot alt annet enn konsistent. Salmebøkene utgikk fra flere ulike trykkerier med salmer av ymse slag i ymse versjoner. Verselinjer og strofer ble lagt til eller tatt bort, og salmene hadde blitt omplassert fra en tematisk til en kronologisk disposisjon. Strukturen i *Thomissøn* var sprengt, både med hensyn til oppbygning og tekstgjengivelse. Med innføringen av eneveldet 1660 ble båndet mellom kirke- og kongemakt strammet ytterligere og behovet for en ny kirkesalmebok skjerpet. Gjennom sterkere forvaltning skulle salmerepertoaret atter forankres i et læregrunnlag som reflekterte kongestatens fortolkningsparadigme – av teksten, av ordet og av den kristne tro. Dessuten skulle herredømmet over trykkevirksomheten og distribusjonsnettverket gjenerobres.

Kingo (1699)

Dette var bakgrunnen for at Thomas Kingo i et kongelig brev av 27. mars 1683 fikk i oppgave å sette sammen en salmebok med et enhetlig innhold. Christian V beklager det «udøgtige og ubequemme» salmetilfanget som har utgått fra ulike boktrykkere «fordi at saadanne Psalmebøger ey av Theologis ere giennemseet og rettede».²⁷ Han oppfordrer Kingo til å sette sammen en ny salmebok med de gamle, sedvanlige og beste kirkesalmer og en del av Kingos egne, for å etablere et sett gudelige salmer til Guds ære og menighetens oppbyggelse.²⁸ I kongebrevets instruks het det for det første at de eldre etablerte salmene ikke skulle gjennomgå noen større forandring, for det andre at alle Luthers egne salmer skulle inkluderes og for det tredje at salmeboka skulle starte ved kirkeårets begynnelse og ende ved kirkeårets slutt, slik at «hver Søndag faaer sine Sange ordentlig sammenføyede».²⁹ Når så boka er kommet ut av trykkpressen, forsikrer Christian V om at «ingen anden Psalmbog efter den dag i Kirkerne schall brugis, men at hver Kircke og skole udi begge Vore Riger skall tillkiøbe sig et exemplar».³⁰

Den første halvdelen av salmeboka *Vinter-Parten* forelå i 1689, og den 25. januar 1690 ble den godkjent av kongen. Autorisasjonen ble imidlertid inndratt etter en knapp måned, uten noen videre begrunnelse. Det kan ha flere forklaringer. For det første inneholdt boka for mange av Kingos egne salmer. Dessuten fulgte Kingo trykkepraksisen for forfattersalmebøker i opptrykket av egne salmer, mens de øvrige eldre salmene ble trykt etter normen for bokhandlersalmebøker. Det innebar at Kingos salmer ble satt i relieff – med større trykktyper og i verselinjer – mot de øvrige salmenes løpende prosatekst i mindre typer. Men den største innvendingen var trolig rettet mot salmene i seg selv. Kingos poetiske billedspråk og mange nye ordsammensetninger ville forkludre allmuens forståelse av det religiøse innholdet som i verste fall kunne framstå tvetydig og bli en potensiell kilde til vranglære. Det kunne man ikke risikere. Likevel drøydde det seks år før det ble nedsatt en ny salmebokkommisjon på 11 sogneprester og professorer fra den før nevnte høye skole i København. Instruksen lød nå at salmeutvalget skulle gjenspeile den «effter dend Aussburgiske Confessions reene oc eenfoldige Lærdom».³¹ Videre het det at kommisjonen skulle utelukke alle nylig inn-

førte salmer som enten av innhold eller stil synes upassende til å vekke enfoldige kristnes andakt, et utsagn som formodentlig var indirekte myntet på Kingos egne salmeinnførsler. Nye poetiske unoter i kirkesalmesjangeren måtte redigeres – eller sensureres – bort og de eldre etablerte kirkesalmene skulle som nevnt ikke redigeres mer enn strengt tatt nødvendig (Malling 1978, s. 207). I neste henstilling fra kongen, datert 13. juni 1696, anmodes kommisjonen til å følge kirkeårets disposisjonsprinsipp. Dermed ble det lagt til rette for at en bearbeiding av *Vinter-Parten* kunne danne grunnlag for den kommende kirkesalmebokas første halvdel.

Alt i april 1697 var trykkmanuskriptet til det kommende kirkesalmeverket klart. Det skulle ikke til forhåndssensur, sensorene satt jo allerede i kommisjonen. Sammen med en redegjørelse over arbeidet ble kirkesalmebokmanuskriptet sendt direkte til kongen for autorisasjon. Et ord som går igjen i redegjørelsen er «enfoldig». Salmebokkommisjonen har tatt sikte på å foreta lempelige endringer på tekststeder som kunne virke forvirrende og misvisende i de enfoldiges øyne. Av Kingos salmer er kun de opptatt som er egnet til hellig oppbyggelse for de enfoldige, og endelig har kommisjonen besinnet seg på at den jevne mann og de enfoldige – som i parentes bemerket utgjør de fleste i hver menighet – ikke skal belastes med et for stort salmeutvalg eller for dypsindige salmer (Malling 1978, s. 211). I grove trekk innebar revisjonen forenkling mot mer konservative og ortodokse trekk enn i *Vinter-Parten*.

Den Forordnede Nye Kirke-Psalme-Boog ble innført i kongeriket Danmark-Norge i 1699. Boka fikk kallenavn etter sin første redaktør, Kingo, som også fikk en slags oppreisning gjennom retten til å forlegge boka de ti påfølgende åra. Det kan nok også ha forhindret trykking og spredning av den uautoriserte *Vinter-parten*, siden Kingo ikke selv hadde økonomiske interesser i videre trykking og distribusjon av denne. *Kingo* utkom fra begynnelsen av i tre ulike format: en folioutgave med noter (Gradualet), en oktav- og en duodesutgave.³² Boka var dermed tilpasset flere markedssystemer: de store folioutgavene var obligatoriske i alle kirker, mens de minste duodesutgavene ble lemmet inn i markedet for oppbyggelseslitteratur i samme segment som bokhandlersalmebøkene (Horstbøll 1999, s. 381). I bokhandlersalmebøkene hadde (kirke)salmeboksjangeren blitt tilpasset brukergruppens behov for en

bredere brukerkontekst og en strammere disposisjon. *Kingo* er tillempet denne brukslitterære funksjonen etter den håndboksmalen som ble etablert med bokhandlersalmebøkene. Det var trolig også i myndighetenes interesse at det nye autoriserte kirkesalmeverket ble brukt i den hjemlige religionsutøvelsen, her var jo både salme- og supplementstekster avpasset kirkens teologiske normer. Prosessene rundt *Kingo* indikerer likevel at kirkesalmebøkene tilblivelseshistorier ikke utelukkende kan betraktes fra et isolert myndighetsperspektiv. Kirkesalmeboksjangeren ble til innenfor kirkens institusjonelle ramme, men den ble videreutviklet av aktører utenfor kirkeinstitusjonen, og det er disse utvidede variantene som danner utgangspunkt for kirkens neste autoriserte salmebok.

Etter det kongelige reskript av 21. juli 1699 ble alle menigheter i Danmark-Norge pålagt å ta i bruk *Kingo*. Kirkene hadde ikke egne brukseksemplarer som i dag, derfor var det kirkegjengernes ansvar å skaffe egne eksemplarer så fremt inntektene tillot det. Forordningen legger et avgjørende premiss for både utbredelsen av *Kingo* og innskrenkningen av bokhandlersalmebøkene. Bokhandlerne fortsatte å trykke fullstendige salmebøker, den siste og største i rekken kom i 1709 under tittelen *En Ny og Fuldkommen Dansk Psalme-Boog: inneholdenes 1010. Psalmer* (Fet 1995, s. 228). Jostein Fets registrant over boktitler i allmuens eie viser at *Kingo* dominerer stort. Kirkesalmeboka fikk trolig en utbredelse uten sidestykke i noe annet bokverk.³³

Evangelisk-kristelig Psalmebog (1798)

Drøyt hundre år senere hadde ytterligere to nye salmebøker blitt autorisert til bruk i dansk-norsk menighetssang.³⁴ Den siste av disse var *Evangelisk-kristelig Psalmebog* (1798) som ble til i en periode med mindre sensur og større trykkefrihet. Likevel er dette kanskje den mest kontroversielle kirkesalmeboken i dansk-norsk salmehistorie. Kirkesalmerepertoaret ble gjort til gjenstand for en systematisk og gjennomgripende revisjon, initiert og ledet av biskop Nicolai Edinger Balle med bistand fra en kommisjon med frie hender til å foreta de endringer de måtte finne nødvendig. Gjennom Balles protokollføring får man et visst inntrykk av den redaksjonelle arbeidsmetoden. Den foregikk

som et slags dugnadsarbeid; sammen etablerer kommisjonen en fast portefølje av salmer som sirkulerer blant kommisjonsmedlemmene. Hvert medlem fører inn sine forslag til forbedringer. Denne prosessen fortsettes inntil salmen er rettet og forbedret til ingen av medlemmene har noe å innvende. Om det endelige resultatet av revisjonen bemerker den danske salmehistorikeren Anders Malling at: «næsten alt særpreg [var] forsvundet, og kommissionens fællesaaend stod som den endelige forfatter» (Malling 1978, s. 286–290).

Blant *Evangelisk-kristelig Psalmebogs* 560 salmer er grensen mellom nyskrevet og tilpasset – eller også gjendiktet – salme til tider svært vanskelig å trekke. Det er flere eksempler på salmer som henter en og annen strofe eller verselinje fra kjente salmetekster, men satt inn i nye rekkefølger og sammenhenger. Lengden på salmen ble også kortet ned, i tråd med den nye normen som tilsa et tak på åtte strofer. Teologisk var salmetilfanget etablert og revidert for å passe inn i det nye tolkningsapparatet til den teologiske rasjonalismen. Det gjaldt å finne et dekkende uttrykk for en moderne religiøsitet. Kirkens gamle oppfatning av djevelen, synden og helvete ble sett på som både anstøtelig og fornuftsstridig. Gjennom reform av kirkens liturgi og salmepertoar skulle et nytt register av religiøse følelser settes i omløp med vekt på trøst og støtte, og på oppmuntring til å etterleve dyder som ærlighet, trofasthet, måtehold og flid.³⁵

Revisjonen innebar flere gjennomgripende retoriske og stilistiske endringer. Et overordnet redigeringsprinsipp er at konkrete erstattes av abstrakte. Ord som djevel og satan byttes ut med abstrakte størrelser som «det onde». I julesalmene nevnes ingen av de faste rekvisittene som stallen, krybben eller hyrdene. Josef og Maria er heller ikke med. Jesus fødes ikke, han kommer til jord. Det kan henge sammen med at ord og uttrykk knyttet til kroppsåpninger gjennomgående redigeres bort. Hensikten med denne språklig-litterære omskrivningen var å lede fortolkningen – og dermed trosinnholdet – inn på det rette sømmelige og samfunnsgagnlige sporet. Både i protokollen over kommisjonsarbeidet, i Balles refleksjoner og ikke minst gjennom salmeboka selv, er bokas didaktiske målsetning tydeligere artikulert enn i noen av de tidligere kirkesalmebøkene. I et bredere perspektiv var *Evangelisk-kristelig Psalmebog* et ledd i et større didaktisk opplysningsprosjekt med ambisjon

om å føre allmuen ut av en bokstavtro og over i en mer rasjonell forståelse av Gud og verden og mennesket selv.

Blant allmuen skal begeistringen ikke ha vært fullt så stor. Fra 1780-årene hadde menighetene fått større selvbestemmelsesrett i valg av kirkesalmebok.³⁶ Det ble i økende grad foretatt høringer innad i menigheten om det var rom for, og ønske om, å skifte ut *Kingo*. I Nordlandene og Finmarken stift ivret biskop Mathias Krogh for å innføre *Evangelisk-kristelig Psalmebog*. I det første hyrdebrevet til stiftets prester etter innsettelsen i bispestolen gjør Krogh det til sitt overordnede mål å påse at den sanne religion og opplysning skulle utbres i bispedømmet. Ett av midlene for å nå målet var «vore gamle Kirkesanges Ombytting med de nyere, hvilke den evangelisk-kristelige Salmebog indeholder».³⁷ Her mente Krogh de gudelige sangene formidlet religiøse sannheter som både vekker dydens gavnlige følelser i sjelen og utbrer varme for religionen i hjertet. Både språket og uttrykket harmonerer med innholdet – edelt og rent, ikke urovekkende, overtroisk og overdrevent som i *Kingo*. Denne var på sin side skjemmet av platt hverdagsspråk og sanselige forestillinger der blant annet «Djævelens Vælde, List og Efterstræbelser males med gyselige Farver» (Skaar 1891, s. 6).

Ironisk nok kan det virke som den religiøse forestillingsverdenen *Evangelisk-kristelig Psalmebog* var et forsøk på å fordrive, bare ble forsterket, særlig ute i distriktene. Ifølge den sønderjyske tjenestegutten og den gryende predikanten Jens Andersen var tilhengerne av *Evangelisk-kristelig Psalmebog* intet annet enn brukbare redskaper i satans hånd; de fordømte verken synd, kortspill eller dans (Malling 1978, s. 310). Med salmebokrevisjonen mente man essensen i den gjengse kristne tro og lære var fjernet, sensurert bort fra kirkesangen. Fra flere av de menigheter hvor sogneprest og kapellan hadde bestemt å bytte *Kingo* ut med *Evangelisk-kristelig Psalmebog* ble det meldt om salmeboknekt. Da boka ble forsøkt innført i Ibestad prestegjeld i Troms på 1830-tallet, gikk en gruppe fiskere til sivil ulydighet. Mens klokker og forsanger sang de nye salmevariantene, sang gruppen med Peder Jennsen Liden og Johannes Kristenssen Rød i spissen sin gamle *Kingo*, høyt og overdøvende. For øvrig hadde *Kingo*-leiren det fortrinn at salmene i *Kingo* gjennomgående var lenger; de kunne derfor fortsette å synge etter at *Evangelisk-kristelig Psalmebog*-versjonene var avsluttet. Da presten fort-

satte å sette opp salmer fra den nye kirkesalmeboka, bar protestgruppa salmetavlene ut av kirken. Konflikten endte i rettsalen og den 10. september 1835 ble Liden, Rød og deres medsamsvorne idømt bøter for å ha forstyrret den offentlige gudstjeneste. Det gikk prestisje i saken, og selv om flere stemmer fra både allmue og presteskap ytret et sterkt ønske om å beholde *Kingo*, besluttet biskopen at *Evangelisk-kristelig Psalmebog* skulle være den eneste tillatte salmebok til kirkebruk i Ibestad sogn. Den ble ikke avløst før *Landstad* ble innført i 1871 (Skaar 1891, s. 20–33).

Landstad (1869)

Utover 1800-tallet passet imidlertid den rasjonalistiske teologien ikke inn i kirkens lære. Dermed ble revisjonen, også nokså unisont blant kirkens menn, i retrospekt oppfattet som sensur i verste forstand, som en tekstlig korrumpert av både salmenes åndelige budskap og poetiske kvaliteter. Det ble, i det store og hele, satt en parentes rundt *Evangelisk-kristelig Psalmebog*, både hva angikk poetisk verdi og religiøs påvirkningskraft. Da Magnus Brostrup Landstad i 1852 fikk oppgaven å etablere et nytt salmeverk for den norske kirke, var ett av hovedargumentene nettopp at den nye salmeboka skulle drive *Evangelisk-kristelig Psalmebog* – som da ble brukt av en tredel av menighetene i den norske kirke – ut av kirken og ut av de norske hjem.

Landstad betraktes ofte som et brudd med det danske og en etablering av en norsk salmetradisjon. Den er den første autoriserte kirkesalmeboka etter dansketiden, og en nasjonal profil kan spores i salmer om fjord og fjell og ett og annet ord fra norske dialekter mellom permene. Bruddet kan like gjerne plasseres i en ytre strukturell endring i betingelsene for trykkefrihet. *Landstad* er den første kirkesalmeboka som ble autorisert etter opphevelsen av sensurjuristikken i 1814. Dette historiske faktum plasserer *Landstad* inn i en annen offentlighet med andre rom for diskusjon og meningsutveksling.

Som vi har sett stod redaktørene av tidligere kirkesalmeverk i et asymmetrisk forhold til den store intenderte brukergruppa. Dialogen foregikk utelukkende mellom redaksjon og konge. Både i kongens ønsker og redaktørenes innberetninger framstilles allmuen som en i seg selv

umyndig gruppe og kirkesalmebøkene som instrumentelle og didaktiske verk som skal sørge for at det rette budskapet innprentes i denne brukergruppen.

Rent formelt forholder Landstad seg til de offentlige instansene på noenlunde samme måte som tidligere. Planen for arbeidet presenteres i *Norsk Kirketidende*, under arbeidsprosessen fører han en fortløpende korrespondanse med Kirkedepartementet, og verket blir autorisert ved kongelig resolusjon etter bedømmelse av en nedsatt kommisjon.

Men parallelt deltar Landstad i et pågående ordskifte i den offentlige debatten. Hans egen søknad til redaktør oppgaven lanseres indirekte i et åpent leserbrev med en krass kritikk av en salmebok som stod på tampen til å bli godkjent for bruk i Vår Frelses kirke i Christiania.³⁸ Etter hans eget ønske ble et utkast til kirkesalmeboka³⁹ trykt og distribuert til menighetene for prøvesang før det samme utkastet ble vurdert av en kommisjon. Landstad ville ha allmenhetens mening om verket før den sakkyndige vurderingen. Da kritikken av utkastet først kom på trykk – og den var nokså forsiktig – rykket han med brask og bram ut med en svarkritikk over en rekke numre i *Morgenbladet*. Innleggene ble senere publisert som bok,⁴⁰ og denne bør forstås og leses både som en redegjørelse for hvilke prinsipper og metoder som lå til grunn for etableringen av salmeverket.

I alle ledd er det altså tydelig at Landstads argumentasjon er rettet mot en større offentlighet. Mens arbeids- og revisjonsprosessene tidligere hadde vært skjult for allmenheten, blir den med Landstad mer gjenomsiktig. Bestemmelsene som vedkom hvilket autoriserte kirkesalmeverk den enkelte menighet skulle bruke, var også gradvis blitt mer demokratiske. Fra og med *Guldberg* (1798) ble det som nevnt delvis åpnet for at menighetene fikk et ord med i laget når beslutningen om hvorvidt det skulle innføres et nytt autorisert kirkesalmeverk skulle tas.⁴¹ Den demokratiske utviklingen forsterkes ytterligere av at Hans Nielsen Hauges eneste sønn, Andreas Hauge, hakk i hæl bak Landstad var i gang med å utarbeide en konkurrerende kirkesalmebok. Redegjørelsens funksjon er dermed i større grad å overbevise en stor og sammensatt mottakergruppe enn å innynne seg hos en eneveldig konge. Det var ikke kongen som skulle bestemme hvilke kirkesalmeverk menighetene til en hver tid skulle bruke, det skulle menighetene selv avgjøre.

I debatten som fulgte kom stemmene i ordskiftet hovedsakelig fra en salmekyndig og lærd krets, med et og annet innspill fra sidelinjen. Det siste indikerer at debatten ble fulgt av et større avislesende publikum. Diskusjonens kjerne stod ikke om hvorvidt utkastet formidlet den rette tro eller ikke – det var det bred enighet om at det gjorde – men sirklet rundt emner av mer prinsipiell språklig og litterær karakter, om tekstutvalg og tekstendring. Hvilke salmer fra repertoaret burde innlemmes? I hvilken grad skulle eldre salmer tillempes en moderne tid? Hvilke språkformer kunne forekomme i et kirkesalmeverk?

Landstad selv argumenterer for restaurasjon, både i filologisk og teologisk forstand. Filologisk mener han det finnes kvaliteter ved de originale salmeversjonene som må hentes fram og ivaretas i nye kirkesalmeverk. Argumentet underbygges teologisk med at tekstversjoner som ikke var blitt endret i historiens løp skulle sikre at det kommende kirkesalmeverket stod på fast evangelisk-luthersk grunn. Både teksten og trosinnholdet skulle bringes tilbake til en mer opprinnelig støpning. Vevd inn i dette går tanken om det nasjonale. Salmene skulle ha et preg av folkespråk og folkestemning. Landstad utvider kirkesalmebokas didaktiske rammer; den skulle ikke bare bidra til at den enkelte kirkegjenger utviklet respekt og ærefrykt for Gud, men også for det nasjonale språket som Landstad mente var manifestert i dialektale ord og uttrykk.

Landstads prinsipper for salmeredaksjon har paralleller i tekstkritikken, både hva angår mål og metode. Det etablerte kirkesalme-repertoaret plasseres inn i en historisk arv, en felles nasjonal hukommelse, og denne tekstlige historisiteten skal ikke revideres bort slik *Evangelisk-kristelig Psalmebog* tidligere hadde gjort. Landstads arbeidsmetode er filologisk i den forstand at han følger tekstveven genealogisk bakover i tid, tekstversjon for tekstversjon, før han etablerer en egen versjon. Det betyr imidlertid ikke at de tidligste versjonene følges til punkt og prikke.⁴² Landstads artikulerte målsetning er å oversette eller overføre en eldre forestillingsverden til en moderne tid, ikke å gjenetablere en historisk korrekt versjon. I de tidligste og beste salmeversjonene ligger det en ånd eller en intensjon, skriver han, som delvis er tapt i løpet av kirkesalmenes vandring gjennom historien (Landstad 1862, s. 1–28). Denne ånden er det hans ambisjon å vekke til liv igjen. Ideen om en slumrende litterær ånd, klart influert av Johan Sebastians Welhavens tanker om

salmelitteraturen i *Antydninger til et forbedret Psalmeverk* (1838),⁴³ reflekterer en overgang til en ny diskurs i synet på kirkesalmen som både er sensurhistorisk og tekstkritisk interessant. Salmene, også kirkesalmene, formidler noe i seg selv, både historisk og litterært. Dette noe kan ikke revideres bort uten at salmen korrumpes. Landstad mente mange og kraftige revisjoner hadde ført til at de eldre kirkesalmenes autentisitet var blitt borte. Tekstgenealogien leses delvis som en forfalls-historie, enkelte kirkesalmer hadde forvitret gjennom lag på lag av bearbejdelser. En grundig opprydning måtte til⁴⁴ for å avdekke en historisk kontinuitet i kirkesangen hvor «Alle Kirkens Tidsaldere skulle synge med os og vi med dem» (Landstad 1862, s. 4).

Fra *Evangelisk-kristelig Psalmebog* henter Landstad imidlertid bare fire nye salmer, utelukkende på grunn av det historiske prinsipp. En av disse er Johan Nordahl Bruns «JEsus lever, Graven brast». Salmen ble første gang utgitt i Bruns samling *Evangeliske Sange*, publisert i 1786. Tolv år senere ble den trykt som kirkesalme i *Evangelisk-kristelig Psalmebog*, dog i revidert versjon.

Johan Nordahl Brun <i>Evangeliske Sange</i> 1786, nr. 32 ⁴⁵	<i>Evangelisk-kristelig Psalmebog</i> 1798, nr. 168 ⁴⁶	<i>Landstad</i> 1869, nr. 351 ⁴⁷
JEsus lever, Graven brast, Han stod op med Gudoms Vælde, Trøsten staaer som Klippen fast: At hans Død og Blod skal gielde. Lynet blinker, Jorden bæver, Graven brast og JEsus lever.	Jesus lever. Graven brast. Han stod op med Guddoms Vælde, Nu mit Haab staaer evig fast; Tvivl og Frygt skal det ei fælde. Lynet blinker, Jorden bæver, Graven brast og Jesus lever	Jesus lever, Graven brast! Han stod op med Guddoms Velde, Trøsten staaer som Klippen fast, At hans Død og Blod skal gielde. Lynet blinker, Jorden bæver, Graven brast, og Jesus lever!
Jeg har vundet, JEsus vandt; Død opsluget er i Seyer, JEsus Mørkheds Fyrste bandt, Jeg min kjøbte Frihed eyer, Aaben har jeg Himlen fundet, JEsus vandt og jeg har vundet.	Jeg har vundet, Jesus vandt; Døden viger for hans Seier. Nu jeg ved hans Ord er sandt. Haab om evigt Liv jeg eier Vei til Himlen har jeg fundet: Jesus vandt, og jeg har vundet!	Jeg har vundet, Jesus vandt; Døden opslugt er til Seier, JEsus Mørkets Fyrste bandt, Jeg den kjøbte Frihed eier; Aaben har jeg Himlen fundet, Jesus vandt, og jeg har vundet!
Graven smiler, Døden leer, Venlig den sig mod mig nærmer, Træt og glad mit Øye seer Stædet, som mit Støv beskiermer, Søde Fred! hvor Møye hviiler! Døden leer og Graven smiiler.		

En sammenligning av de tre versjonene viser at restaurasjonslinjen er delvis gjennomført i praksis i *Landstad*. Bortsett fra enkelte endringer i

ortografi og tegnsetting følger de to første strofene Bruns originale tekst. I den andre strofens andre verselinje er substantivet 'død' endret fra ubestemt til bestemt form og preposisjonen 'i' endret til 'til'. Den første omskrivningen er trolig lagt til av metriske hensyn,⁴⁸ den andre bidrar derimot til at det dramatiske scenariet tones noe ned, døden forsvinner ikke i en altoppslukende seier, men omdannes til seier.⁴⁹ Den siste strofen er – som i *Evangelisk-kristelig Psalmebog* – i sin helhet utelatt. Hovedinntrykket er dermed at den versjonen av kirkesalmen som ble etablert her, videreføres. Det konkrete og ekstatiske møtet med en smilende grav og en leende død er rett og slett for sterk kost i en kirkesalmebok, også i *Landstad*. Rent normativt føyer denne versjonen seg inn som en moderat forlengelse av den borgerlige moralen som ble etablert i *Evangelisk-kristelig Psalmebog*. Til en viss grad følger Landstad samme linje i redaksjonen av Hans Adolph Brorsons salme «MIIt Hierte altid vancker».⁵⁰ I *Landstad* (*Landstad* 1869 [1870], nr. 143, s. 117–118) er 10 av totalt 11 strofer med. I de opptatte strofene er det kun foretatt få endringer, hovedsakelig mindre ortografiske endringer uten signifikant betydning, fram mot siste strofe. Her er «Min Brudgom» i tredje verselinje endret til «Min Jesus», og deretter er de to siste verselinjene «At kysse tusind gange / Din søde Rosen-Mund» endret til «At du er fød herinde / I Hjertets dybe Grund!». Omskrivningen innebærer at møtet mellom den troendes sjel og Kristus, allegorisk framstilt som et erotisk møte mellom henholdsvis brud og brudgom, redigeres bort. Mens forløsningen i Brorsons originale tekst er ekstatisk koblet til forening i bryllupsallegorien, har Landstads valgt å avslutte salmen med å gjenoppta salmens innledende hjertemotiv. I innledningsstrofen vanker hjertet i Jesu føderom, i avslutningsstrofen er Jesu føderom plassert i hjertets dype grunn. Føderommet og hjerterommet bytter plass og føyer seg inn i en elegant kiastisk struktur. Den retoriske effekten av krysskoblingen mellom hjerterommet og føderommet forsterkes i kontrasten mellom den troendes rastløse hjerte i første strofe og det kontemplativt hvilende hjerte i siste strofe. På den måten ivaretas salmens gang mot forløsning, men uten den originale versjonens kjødelige og erotiserte henspeilinger. I Landstads versjon antar troserfaringen en mer sømmelig form og retorikk, som en slags videreføring av normene som ble knesatt i *Evangelisk-kristelig Psalmebog*.

II

Kirkesalmen som sensurert tekst?

Er det rimelig å betrakte *Thomissøn, Kingo, Evangelisk-kristelig Psalmebog* og *Landstad* for verk som har gjennomgått sensur? Autorisasjonen signaliserer at salmeutvalg og redaksjon er gjennomsett og funnet skikket til å representere kirkens offisielle sangverk. Det innebærer i praksis at salmene er tilpasset en norm, og denne tilpasningen har i enkelte tilfeller betydd en nokså kraftig beskjæring og tillemping av tekstene.⁵¹ Det tydeligste eksemplet er *Evangelisk-kristelig Psalmebog*, og i dette tilfellet ble det jo også ropt nokså høyt om sensur.

På den annen side er inngrepene gjort for å tilpasse tekstene en bestemt utgivelse med bestemte funksjoner. Salmene har fortsatt å eksistere i andre utgaver og andre versjoner. Middelet har ikke vært å fjerne alternative versjoner, for eksempel gjennom forbud mot trykking av andre salmebøker. En slik bestemmelse finner vi riktignok umiddelbart i etterkant av *Thomissøn*, men den ble som vi har sett raskt forlatt. Innarbeidet bruk av kirkesalmebøkene sikres ikke gjennom *forbud* mot andre verk, men gjennom *påbud*. Til gudstjenesten, som var obligatorisk, måtte sognebarna medbringe et autorisert kirkesalmeverk. Kirkesalmeboka kom dermed til å bli ett av få – i mange tilfeller det eneste – bokverket som fantes i allmuens bokhyller. Eilert Sundts registrant over bokinventar i 228 husstander i Piperviken og Ruseløkkens arbeiderklasse i Christiania på 1850-tallet viser at foruten aviser, som ikke fantes hos de dårligst stilte, bestod utvalget nesten utelukkende av kristen, oppbyggelig litteratur. Blant registrantens 288 familier fantes det totalt 558 bøker, av disse var hele 265 uspesifiserte salmebøker, det vil i praksis si kirkesalmebøker.⁵² Så sent som begynnelsen av 1900-tallet skal *Landstad* ha vært Norges mest utbredte boktittel. Kirkesalmene utgjorde samlet sett trolig den mest leste og sungne litterære sjangeren i Norge over en periode på 300 år.

Innover mot vår sekulariserte tid har kirkesalmen naturlig nok tapt terreng. En form for pålagt salmesang ble på sett og vis ivaretatt og videreført et godt stykke inn i det 20. århundre, blant annet i skolen, hvor kirkesalmen lenge var en del av den religiøse og litterære arven.

Kirkesalmen inngikk i et tekstrepertoar elevene både skulle lære utenat og praktisere, ofte ved å starte dagen med en salme. Kirkesalmebøker ble brukt i kristendomsundervisningen og kirkesalmer forekom i lesebøker til inn på 1900-tallet, og da i den aktuelle kirkesalmebokas versjon. Denne innlæringen – som man kanskje kan kalle et forsøk på å innforlive et kristent budskap – har selvsagt et religiøst-didaktisk formål som vanskelig lar seg forsvare i dagens sekulære skolesystem. Sangtekster som er tilklippet for å uttrykke kirkens normsystem kan ikke tres over hodet på elever i et skolesystem som både er sekulært og multireligiøst. Det kan være noe av forklaringen på at kirkesalmer i dag er utelatt fra den utvalgte (kanoniserte) litteraturen som sirkulerer i lærebøker og antologier. Riktignok kan man finne en og annen salme her og der, men ikke i kirkesalmeversjonen, verken den nyeste eller en av de eldre, og ikke i undervisningsmaterieell for de yngste elevene. I Norge dreier det seg i hovedsak om salmer fra litterære epoker før romantikken, representert i versjoner fra trykte verk med forfatternavn på tittelsiden. Det vil med andre ord si salmen i en mest mulig original støpning, uten tekstlige moderniseringer og tilpasninger med ambisjon om å bringe teksten i samsvar med nye tider, nye teologiske preferanser eller oppdra den oppvoksende generasjon i eller til den kristne lære. I kraft av å representere et stykke skjønnlitteratur av sin respektive forfatter og i sin respektive litterære kontekst er salmen avvæpnet – det er ingen fare for indoktrinering.

Også på hjemmebane betraktes og vurderes kirkesalmen i økende grad med et estetisk-litterært blikk, ispedd en blanding universelle og tidløse litterære og åndelige kvaliteter. Høyest rangeres (kirke)salmer av forfattere som også har tatt plass i den kanoniserte litteraturen og på toppen troner forfattere i den nasjonale kanon. Forfatterbiografi og tekstenes tilblivelseshistorie kobles i økende grad inn som referansepunkt, både i teologiske og litterære utlegninger.⁵³ Dette gjelder både salmer av eldre og nyere dato. Salmer av Dorothe Engelbretsdatter, av Brorson, av Kingo, av Grundtvig eller av Landstad ble (og blir fortsatt) tolket i lys av en historisk og biografisk kontekst. Dette fortolkningsparadigmet rammer salmene inn i en hermeneutikk som ligger et godt stykke utenfor Luthers didaktiske og brukslitterære tanker om kirkesalmer som lett-fattelige melodiske parafraser over tekststeder i Bibelen. At kirkesalmen

i større grad blir oppfattet som et estetisk objekt har konsekvenser for revisjonen. Prinsippet er i økende grad å minimere tekstlige justeringer. Den danske salmebok er et tydelig eksempel på dette, der de salmene som er skrevet av forfattere som også har en plass i den skjønnlitterære kanon i stor grad trykkes i versjoner som ligger tett opp til den opprinnelige teksten. Tilløp til en lignende redaksjonell linje finnes også i de seneste norske kirkesalmebøkene, blant annet i redaksjonen av Dass-salmene som både blir flere og beveger seg nærmere en original versjon for hver nye kirkesalmebokrevisjon. I *Salmebok 2013* er «Herre Gud dit dyre navn og ære» sågar trykt i to versjoner; den innsungne varianten i Gustav Jensens tre-strofersredaksjon får pryde som salme nummer én. Senere, som nummer 278, er salmen trykt i ytterligere to versjoner, hvor den siste er en lett tilpasning av de ni første strofene i Dass' katekismesang til den første bønne i Fadervår. Men klarest er nok dette etos formulert i etterordet til den katolske kirkes salmebok *Lov Herren*, som riktignok befinner seg utenfor den protestantiske kirkesalmetradisjonen. I etterordet bemerker salmebokkomiteen at «De gode salmer er først og fremst poesi [...] Det er en arv som må holdes levende, i respekt for dikterens åndelige særpreg, billedbruk og språk.»⁵⁴

Post *Landstad* er kirkesalmen blitt stående i spennet mellom brukslitterære og skjønnlitterære hensyn, i en krevende spagat mellom modernisering og autonomi. Tilpasses den for mye, svekkes litterære tekstkvaliteter, tilpasses den for lite, blir den en anakronisme som enten forsvinner ut av bruksrepertoaret eller feiltolkes.⁵⁵

Et annet og vel så relevant spørsmål i denne sammenhengen er om kirkesalmene blir behandlet (og oppfattet) som sensurerte tekster i det litterære feltet – sensurerte i den forstand at de er tilklippet og tilrettelagt for å opprettholde bestemte normsystem? I skjønnlitterær gestalt vurderes kirkesalmes etter parametere hvor tekstversjoner som på ulike måter er omarbeidet (eller sensurert) for å passe inn i nye kontekster betraktes kritisk. Mange og gjennomgripende tekstendringer av et verk kan være et insitament for å etablere vitenskapelige utgaver. Målet vil være å opprette en tekstversjon som så langt det lar seg gjøre gjenspeiler den originale teksten fra forfatterens hånd, det være seg trykkmanuskript eller en av de trykte versjonene som ble utgitt med forfatterens viten og samtykke. Eventuelle avvik som følge av sensur, bearbeiding eller andre

mer tilfeldige prosesser lukes bort. De sensurerte versjonene forsvinner ned i historiens mørke med mindre de trekkes fram som kuriosa over hvor galt det kan gå når man undertrykker den litterære tekstens autonomi, enten ved å pynte på, fjerne, eller på andre måter omarbeide den opprinnelige teksten fordi den ikke korrelerte med gitte ideer og forestillinger. Sensurerte tekster er kun interessante fra et historisk perspektiv, som eksempler på hva som representerte en stor nok trussel til at det ikke kunne trykkes.

Har kirkesalmen havnet i denne båsen? De blir sjelden gjort til gjenstand for analyser og de blir sjelden viet et etterliv i nye utgaver. Blant utgivelsene i regi av Det danske Sprog- og Litteraturselskab finnes tekstkritiske utgaver av blant annet Kingo, Brorson og Grundtvigs verker. Man finner riktignok én kirkesalmebok i denne assorterte samlingen, nemlig *Thomissøn*, noe som muligens kan ha en forklaring i at dette var den første kirkesalmeboka. Utvalget antyder at andre – om enn mindre eksplisitte – sensurerings og/eller ekskluderingsmekanismer trer i kraft når tekstversjoner til ettertidens litterære kanon skal velges ut. Tendensen er at de mange historiske tekstversjonene raderes ut til fordel for den (mest mulig) originale som både er i takt med tiden den ble til i og med forfatteren som skrev den.

Det tas i liten grad høyde for at (kirke)salmene ikke er tradert i én versjon, men i flere som samlet og hver for seg formidler en viktig tekst-historie, ikke bare om øvrighetens teologiske normer, men også om *hva* allmenheten i generasjoner har lest, brukt, innlemmet i et vokabular og i et tekstrepertoar. Kirkesalmebøkene teksthistorie formidler en sammensatt vev av dels motstridende forhold, både repressive og produktive. Den viser hvordan revisjon – eller for den saks skyld sensur – av salmer har vært ett av myndighetenes mest sentrale midler for å oppdra allmenheten til å bli gudfryktige og lojale samfunnsborgere. Den viser hvordan tekster som skulle virke disiplinerende, blir lest og tolket på andre måter enn de tiltenkte. Den viser hvor vanskelig det er å endre på tekster som er prentet inn i folks personlige repertoar uten at dette oppfattes som et overgrep. Den viser at kirkesalmebøkene ikke ble til i et isolert rom, men i interaksjon med markedskrefter og bruker-grupper. Den viser at revisjon kan tilføre teksten kvaliteter som gir den et videre liv. Et eksempel på det siste mener jeg finnes i Landstads

revisjon av avslutningsstrofen i Brorson-salmen «Mit Hjerte altid vanker». Med enkelte tilpasninger er *Landstad*-versjonen blitt stående i alle senere norske kirkesalmeverk. Kanskje er den et tekstuelt vilkår for at denne salmen per i dag er en av Norges mest brukte julesalmer? *Den Danske Salmebog*⁶ har trykt salmen i en versjon som er ligger tett opp Brorsons original, men her er den siste strofen i sin helhet fjernet. I Danmark har ikke salmen oppnådd samme posisjon som i Norge. Etter Landstads revisjon blir salmen noe mindre frodig og noe mer prektig, ja, men blir den en dårligere og mindre litterær – og det som verre er – en korrumpert tekst?

I denne sammenhengen er spørsmålet om hvorvidt kirkesalmenes revisjonsprosesser kan karakteriseres som tilpasninger, degenereringer eller sensur, mindre viktig. Det vesentlige er at salmenes virkningshistorier ligger gjemt i versjonene. Men kirkesalmebøkens salmeversjoner er utestengt fra en litterær kanon, de leses knapt utenfor spesialiserte teologiske kretser. Om de nevnes (for eksempel i litterære analyser), er det som eksempler på hvordan litterære tekster vingeklippes og taper sin poetiske verdi, eller også – som vi har sett i tilfellet *Evangelisk-kristelig Psalmebog* – hvordan salmene mister sitt guddommelige formidlingspotensiale. Historiens ulike kirkesalmeversjoner kunne i større grad blitt lest og tolket som forskjellige, sidestilte versjoner fra ulike tider, og på dette premisset. Som flytende tekster som stadig tilpasses nye sammenhenger og dermed ikke eksisterer som én versjon, men flere parallelle lag. Fra dette perspektivet er hver nye redaksjon en tekstuell betingelse for tekstenes videre liv og følgelig en viktig forutsetning for at (kirke)salmer som har sirkulert siden den trykte bokas spede barndom, stadig synges den dag i dag.

Noter

- 1 Bodo Plachta, *Zensur*, Reclams Universal-Bibliothek, Stuttgart 2006, s. 19.
- 2 Se blant annet Aasta Marie Bjorvand Bjørkøy, «Da Hoa og negermann forsvant – Om revisjonen av Egner og neger», *Nytt Norsk Tidsskrift*, 04/2011, s. 359–368 og Tonje Vold, «Egner og 'neger'. Et tilbakeblikk på debatten om 'Visen om Vesle Hoa'», foredrag publisert på barnebokinstituttet.no 2011.
- 3 Når det gjelder det siste skuddet på kirkesalmebokstammen, *Norsk salmebok 2013*, var det derimot kirkens interne organ, Kirkerådet, som garanterte for at den var gjennomsett og klarert for bruk.

- 4 Se blant annet Øystein Rian «Sensuren i Danmark-Norge 1536–1814» i denne antologien, s. 70.
- 5 Harald Tveterås, *Den norske bokhandels historie, bd 1: Forlag og bokhandel inntil 1850*, J.W. Cappelens forlag, Oslo 1950, s. 15.
- 6 Harald Winge red., *Lover og Forordninger 1537–1605 : Norsk lovstoff i sammen- drag*, Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo 1988, s. 20. De foreskrevne titlene kom i tillegg til Bibelen, Luthers postill og Melanchtons apologi for den augsburgske konfesjon og tros lære.
- 7 *Den danske Psalmebog / met mange Christelige Psalmer / Ordentlig tilsammenset / formeret oc forbedret. Aff Hans Thomisson. Prentet i Kiøbenhaffn / aff Laurentz Benedicht*, 1569.
- 8 *Dend forordnede ny Kirke-Psalme-Boog* 1699, anvendt utgave: *Den forordnede Nye Kirke-Psalme-Boog*, Sebastian Popp, København 1798.
- 9 *Psalme-Bog eller en Samling af gamle og nye Psalmer, Til Guds Ære og Hans Mee- nigheds Opbyggelse*, 1778. Anvendt utgave: *Psalme-Bog eller en Samling af gamle og nye Psalmer*, Det Kongelig Waysenhuuses Boktrykkerie, København 1783.
- 10 *Evangelisk-kristelig Psalmebog, til Brug ved Kirke- og Huus-Andagt*, 1798. Anvendt utgave: *Evangelisk-kristelig Psalmebog til Brug ved Kirke- og Huus-andagt*, Det Kongel. Vaisenhuuses Bogtrykkerie, København 1813.
- 11 *Kirkesalmebog efter offentlig Foranstaltning samlet og udarbejdet ved M.B. Land- stad*, J.W. Cappelens Forlag, Kristiania 1870 [autorisert i 1869].
- 12 *Psalmebog for Kirke og Hus*, Dybwad, Christiania 1874 [autorisert i 1873].
- 13 Elias Blix, *Nokre Salmar : 4de aukade Utgaava*, Samlaget, Kristiania 1891. Salmene ble utgitt suksessivt i hefter og nye utgaver fra 1869 til 1891, og den fjerde utgaven med 150 salmer ble autorisert til kirkebruk. Salmeboka ble også trykket som et tillegg til *Landstad*.
- 14 *M.B. Landstads kirkesalmebok. Revidert og forøket av stiftprost Gustav Jensen med bistand av en komité*, Selskapet til kristelige andaktsbøkers utgivelse, Oslo 1934 [autorisert i 1924/utgitt første gang i 1925].
- 15 *Norsk salmebok*, Verbum, Oslo 1985 [autorisert i 1984].
- 16 *Nynorsk salmebok : for kyrkja og heim og møte*, ved Bernt Støylen, Peter Hognestad og Anders Hovden, A/S Lunde og co forlag, Bjørgvin 1925.
- 17 *Norsk salmebok 2013 : For kirke og hjem / For kyrkje og heim*, Eide forlag, Stavanger 2013 [autorisert i 2012].
- 18 John Bryant, *The Fluid Text: A Theory of Revision and Editing for Book and Screen*, University of Michigan Press 2002.
- 19 Charlotte Appel, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, bd I. Museum Tusculanum, København 2001, s. 392.
- 20 Anders Malling, *Dansk Salmehistorie, bd. 8: Salmebøgerne*, Schultz, København 1978, s. 59. Kongebrevet er sitert etter Malling.
- 21 Stig Wernø Holter, *Kom, tilbe med fryd : Innføring i liturgikk og hymnologi*, Solum Forlag, Oslo 2008, s. 265.
- 22 Malling 1978, s. 59. Kongebrevet av 5. nov. 1569 er sitert etter Malling.
- 23 Jostein Fet, *Lesande Bønder : Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*, Uni- versitetsforlaget, Oslo 1995, s. 227–228.
- 24 Et omfattende kalenderverk fantes for øvrig også i *Thomisson*.
- 25 Henrik Horstbøll, *Menigmands medie : det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840 : en kulturhistorisk undersøgelse*, Museum Tusculanum, København 1999, s. 318.

- 26 Arne Bugge Amundsen, «Mellom bot og felleskap», *Norges religionshistorie*, red. Arne Bugge Amundsen, Universitetsforlaget, Oslo 2005a, s. 221–222. Den samme oppfordringen finnes i forordet til *Thomissøn* som nevnt over.
- 27 Malling 1978, s. 192. Kongebrevet er sitert etter Malling.
- 28 Malling 1978, s. 192. Kongebrevet er sitert etter Malling.
- 29 Malling 1978, s. 193. Kongebrevet er sitert etter Malling.
- 30 Malling 1978, s. 193. Kongebrevet er sitert etter Malling.
- 31 Malling 1978, s. 207. Kongebrev av 17. mars 1696 er sitert etter Malling.
- 32 Malling 1978, s. 217. I tillegg til kirkesalmeboka ble det utgitt en egen bok til bruk ved husandakt med tittelen *Den Forordnede HUUS-ANDAGTS PSALME-BOOG* (1703). I husandaktsboka finnes de salmer som ikke lot seg innordne etter kirkeårets gang, men som i følge tittelbladet egner seg til «dagelig Guds frygts Øvelse i allehaande Tilfælde inden og uten Huset til Lands og Vands».
- 33 Indikasjon i Josteins Fets registrant som tar utgangspunkt i skifteprotokoller og dødsboauksjoner for Sunnmøre, Romsdal, Nordmøre og Øvre Telemark for tidsrommet 1690–1839. Et usikkerhetsmoment her er imidlertid at kirkesalmebøkene som oftest ikke er registrert med tittel, men under fellesnevneren «Kircke Psalmebog» eller bare «Kircebog» eller lignende (Fet 1995, s. 76).
- 34 I Danmark-Norge var det en sensurfri glipe i tidsrommet mellom 1770–1772, da Johan Friedrich Struensee regjerte for den sinnssyke Christian VII. Trykkefriheten opphørte etter Struensees fall, men det ble likevel løst noe på sensuren i forhold til tidligere forordninger. Se: Rian 2015, «Sensuren i Danmark-Norge 1536–1814», denne antologien s. 69–85.
- 35 Arne Bugge Amundsen «Mellom inderlighet og fornuft». *Norsk religionshistorie*, red. Arne Bugge Amundsen, Universitetsforlaget, Oslo 2005b, s. 287–289.
- 36 Malling s. 273–275. Dette var delvis økonomisk motivert. Da *Guldborg* skulle innføres var bøndene inne i en økonomisk krise etter flere år med dårlige avlinger. Man kunne ikke pålegge allmuen den økonomiske belastningen det var å skaffe en ny salmebok.
- 37 J.N. Skaar, *Et Blad af den evangelisk-kristelige Salmebogs Historie*, H. Joh. Dyrings Forlag, Porsgrund 1891, s. 5. Hyrdebrevet er skrevet i 1806.
- 38 Magnus Brostrup Landstad, «Brev til en Ven angaaende Salmesagen», trykt over to numre i *Christianiaposten*, 1.5.1852 og 2.5.1852. Her kritiserer Landstad Wilhelm Andreas Wexels' *Psalmebog, samlet, ordnet, samt med et Tillæg af Betragtninger og Bønner ledsaget* (1849), for blant annet manglende nasjonal profil og overrepresentasjon av Grundtvigs salmer.
- 39 Magnus Brostrup Landstad, *Kirke-Salmebog : Et Udkast af M.B. Landstad*, Kristiania, 1861.
- 40 Magnus Brostrup Landstad, *Om Salmebogen, en Redegjørelse af M.B. Landstad*, i kommission hos Jac. Dybwad, Kristiania, 1862.
- 41 På midten av 1800-tallet var både *Kingo*, *Guldborg* og *Evangelisk-kirkelig Psalmebog* i bruk rundt omkring i landet.
- 42 Et godt eksempel på dette er Landstads behandling av salmer av Petter Dass, som for første gang ble trykt i et kirkesalmeverk med *Landstad*. I *Landstad* er enkelte Dass-salmer frittstående gjendiktninger over temaer eller forestillinger hos Dass.
- 43 Se for øvrig: Jan Schumacher, «Salmens 'Aand': Welhaven og 'Antydninger til et forbedret Psalmeverk for den norske Kirke'», *Gjenlyd af min Sang*, red. Liv Blikrud, Unipub, Oslo 2009.

- 44 Ambisjonen om å rydde opp framgår eksplisitt i Landstads forord til en nyoversettelse av Luthers salmer: «Luthers Salmer, som Stammen, hvoraf den evangeliske Kirkesang er udvoxet med mange deilige Blade, Blomster og Frugter, var saa naturlig. Men i Tidens Løb er Stammen blevet saa tilvoxet og overgroet, at den hartad er gaaen i Forglemmelse, og at der maatte en Oprydning til for atter at bringe den til Skue.» Se forordet til Magnus Brostrup Landstad, *Martins Luthers aandelige Sange oversatte og med Anmærkninger ledsagede af M.B. Landstad*, Fabritius, Kristiania 1855.
- 45 Johan Nordahl Brun, *Evangeliske Sange : ved Johan Nordahl Brun*, Rasmus H. Dahl, Bergen 1786, s. 45.
- 46 *Evangelisk-kristelig Psalmebog*, København 1813 [1798], nr. 168, s. 131.
- 47 *Landstad* 1869 [1870], nr. 351, s. 325.
- 48 Når 'opsluget' endres til det grammatisk korrekte 'opslugt' faller en stavelse bort. Landstad har trolig endret 'Død' til 'Døden' for å kompensere for den tapte stavelen.
- 49 Bruken av preposisjonen 'til' etter 'opslugt' er pussig, og kan vel i beste fall passere som en poetisk nyskapning!
- 50 Steffen Arndal, H.A. Brorson : *Udvalgte salmer og digte*, Danske Klassikere / Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, Borgen 1994, s. 18–19. Salmen ble første gang trykt i *Nogle Jule-Psalmer* 1732, nr. 7.
- 51 Ett av norsk litteraturhistorier få forsøk på å tolke en kirkesalme er Willy Dahls analyse av Nordahl Bruns salme «Jesús Lever, graven Brast». Om *Evangelisk-kristelig Psalmebogs* versjon av salmen bemerker han: «[I] dette tilfelle førte forandringen med seg en nedskrivning av salmens poetiske verdi: Bruns tekst er veldig og maktfull, omdiktningen er flat og tørr. Man behøver ikke være det minste engasjert i stridens trossmessige aspekter for å fornemme at det er slik, - at Bruns tekst er diktning, at den har poetiske kvaliteter som gjendikterne klarte å ødelegge i sin versjon. En sammenligning mellom de to tekstene kan altså si noe om poesis vesen.» Willy Dahl, *Perspektiver : Essays om norske klassikere*, J. W. Eides Boktrykkeri, Bergen 1968, s. 36.
- 52 Eilert Sundt, *Om Piperviken og Ruseløkbakken : Undersøkelser om Arbeiderklassens Kaar og Sæder i Christiania*, Selskabet for Folkeoplysningens Fremme, Christiania 1858, s. 107. I tillegg har Sundt registrert en forekomst av Brorsons *Svanesang*, to av Wexels' salmebok og en av Gustav Lammers *Salmeskat*. Se også Fet 1995, s. 20.
- 53 *Landstad* er for øvrig det første kirkesalmeverket med et forfatterregister (innlemmet i 1871). Landstad ønsket imidlertid ikke å trykke forfatternavn ved salmene. I *Om Salmebogen* skriver han «Man har klaged det som en Mangel ved Udkastet at der ingen Oplysning var om Salmernes Forfattere. Men jeg har med Flid ladet Forfatterenes Navne blive borte. [...] Deres Salme faar tale for sig selv, kan de ikke det, saa duge de ikke.» (*Landstad* 1862, s. 26). Forfatteroversikten ble utformet av Johannes Nilsson Skaar som for øvrig både var Landstads kritiker og ett av medlemmene i kommisjonen (sammen med sogneprest Jørgen Moe, professor i estetikk J.M. Monrad og biskop Andreas Grimelund) som ble satt til å vurdere *Landstad* i forkant av autorisasjonen. I kjølvannet av den nye interessen for salmenes opprinnelse utgir Skaar ti år senere en teksthistorisk oversikt over alle salmene i to bind, kronologisk sortert etter salmenummereringen i *Landstad*. Disse to bindene kan leses som et tekstkritisk supplement til *Landstad*. Skaar dokumenterer salmenes versjoner gjennom publiseringshistorien, og han in-

kluderer også forfatterbiografier. På mange måter trækker han Landstads gamle rute opp igjen, men denne gangen er formålet å gjøre allmenheten kjent med kirkesalmenes opprinnelse.

- 54 *Lov Herren : katolsk salmebok*, St. Olav Forlag, Oslo 2000, Etterord, s. 2–3.
- 55 Brorsons barnesalme «Her kommer dine arme små» er et godt eksempel på det siste. Arm i betydningen fattig finnes ikke i ordforrådet til norske barn, og salmen får et ufrivillig komisk skjær når 'arm' feiltolkes som en kroppsdel. *Salmebok 1985* endret førstelinjen til «Her kommer Jesus, dine små». Men denne er syntaktisk tvetydig: det er uklart hvorvidt det er 'Jesus' eller 'dine små' som kommer. Dessuten er julesalmen såpass innarbeidet at folk ville beholde den gamle versjonen, med sine pussigheter. I *Salmebok 2013* er førstelinjen tilbakeført.
- 56 Se nr. 125 «Mit hjerte altid vanker» i Den Danske Salmebog Online: www.dendanskesalmebogonline.dk.

Litteraturliste

Kirkesalmebøker, i kronologisk rekkefølge etter autorisasjonsår

- 1569 Thomissøn: *Den danske Psalmebog met mange Christelige Psalmer Ordentlig tilsammenset formeret oc forbedret. Aff Hans Thomissøn. Prentet i Kiøbenhaffn / aff Laurentz Benedicht*, 1569. Anvendt utgave: Faksimileutgave ved Arkiv for Dansk Litteratur. Se: http://adl.dk/adl_pub/vaerker/cv/ff_varker_menu.xsql?ff_id=78&bogstav=&nnoc=adl_pub
- 1699 Kingo: *Dend forordnede ny Kirke-Psalme-Boog* Anvendt utgave: *Den forordnede Nye Kirke-Psalme-Bog*, Sebastian Popp, Kiøbenhavn 1798
- 1778 Guldberg: *Psalm-Bog eller en Samling af gamle og nye Psalmer* Anvendt utgave: *Psalm-Bog eller en Samling af gamle og nye Psalmer*, Det Kongelig Waysenhuuses Boktrykkerie, Kiøbenhavn 1783
- 1798 *Evangelisk-kristelig Psalmebog: Evangelisk-kristelig Psalmebog til Brug ved Kirke- og Huus-andagt* Anvendt utgave: *Evangelisk-kristelig Psalmebog til Brug ved Kirke- og Huus-andagt*, Det Kongel. Vaisenhuuses Bogtrykkerie, Kiøbenhavn 1813
- 1869 Landstad: *Kirkesalmebog efter offentlig Foranstaltning samlet og udarbejdet ved M.B. Landstad*, J.W. Cappelens Forlag, Kristiania 1870
- 1873 Hauge: *Psalmebog for Kirke og Hus samlet af A. Hauge*, Dybwad, Christiania 1874
- 1892 *Nokre salmar*: Blix, Elias, *Nokre salmar : 4de aukade Utgaava*, Samlaget, Kristiania 1891
- 1925 Landstads reviderte: M.B. Landstads *kirkesalmebok : Revidert og forøket av stiftsprost Gustav Jensen med bistand av en komité*, Selskapet til kristelige andaktsbøkers utgivelse, Oslo 1934
- 1925 *Nynorsk salmebok: Nynorsk salmebok : for kyrkja og heim og møte*, ved Bernt Støylen, Peter Hognestad og Anders Hovden, A/S Lunde og co forlag, Bjørgvin 1925
- 1984 *Norsk salmebok: Norsk salmebok*, Verbum, Oslo 1985
- 2012 *Norsk salmebok 2013: Norsk salmebok 2013 : For kirke og hjem / For kyrkje og heim*, Eide forlag, Stavanger 2013

Sekundærlitteratur

- Amundsen, Arne Bugge, «Mellom bot og fellesskap», *Norges religionshistorie*, red. Arne Bugge Amundsen, Universitetsforlaget, Oslo 2005a
- Amundsen, Arne Bugge, «Mellom inderlighet og fornuft», *Norges religionshistorie*, red. Arne Bugge Amundsen, Universitetsforlaget, Oslo 2005b
- Appel, Charlotte, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, bd I. Museum Tusculanum, København 2001
- Arndal, Steffen, H.A. Brorson : *Udvalgte salmer og digte. Tekstudgivelse, efterskrift og noter ved Steffen Arndal*, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, Borgen 1994
- Bjørkøy, Aasta Marie Bjorvand, «Da Hoa og negermann forsvant – Om revisjonen av Egner og neger», *Nytt Norsk Tidsskrift*, 04/2011
- Bryant, John, *The Fluid Text : a theory of Revision and editing for book and screen*, University of Michigan Press 2002
- Brun, Johan Nordahl, *Evangeliske Sange : ved Johan Nordahl Brun*, Rasmus H. Dahl, Bergen 1786
- Dahl, Willy, *Perspektiver : Essays om norske klassikere*, J. W. Eides Boktrykkeri, Bergen 1968
- Fet, Jostein, *Lesande Bønder : Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*, Universitetsforlaget, Oslo 1995
- Holter, Stig Wernø, *Kom, tilbe med fryd : Innføring i liturgikk og hymnologi*, Solum Forlag, Oslo 2008
- Horstbøll, Henrik, *Menigmands medie : det folkelige bogtryk i Danmark 1500–1840 : en kulturhistorisk undersøgelse*, Museum Tusculanum, København 1999
- Landstad, Magnus Brostrup, *Martins Luthers aandelige Sange oversatte og med Anmærkninger ledsagede af M.B. Landstad*, Fabritius, Kristiania 1855
- Landstad, Magnus Brostrup, «Brev til en Ven angaaende Salmesagen», *Christiania-posten* 01.05.1852 og 02.05.1852
- Landstad, Magnus Brostrup, *Kirke-Salmebog : Et Udkast af M.B. Landstad*, Fabritius, Kristiania 1861
- Landstad, Magnus Brostrup, *Om Salmebogen : En Redegjørelse af M.B. Landstad*, i kommission hos Jac. Dybwad, Kristiania 1862
- Lov Herren : *den katolske kirkens salmebok*, St. Olav Forlag, Oslo 2000
- Malling, Anders, *Dansk Salmehistorie*, bd. 8: *Salmebøgerne*, Schultz, København 1978
- Plachta, Bodo, *Zensur*, Reclams Universal-Bibliothek, Stuttgart 2006
- Schumacher, Jan, «Salmens 'Aand': Welhaven og Antydninger til et forbedret Psalmeverk for den norske Kirke», *Gjenlyd af min Sang*, red. Liv Blikrud, Unipub, Oslo 2009
- Skaar, J.N., *Et Blad af den evangelisk-kristelige Salmebogs Historie*, H. Joh. Dyrings Forlag, Porsgrund 1891
- Sundt, Eilert, *Om Piperviken og Ruseløkkbakken. Undersøgelser om Arbeiderklassens Kaar og Sæder i Christiania*, Selskabet for Folkeoplysningens Fremme, Christiania 1858
- Tveterås, Harald, *Den norske bokhandels historie*, bd. 1: *Forlag og bokhandel inntil 1850*, J.W. Cappelens forlag, Oslo 1950
- Vold, Tonje, «Egner og 'neger'. Et tilbakeblikk på debatten om 'Visen om Vesle Hoa'», foredrag publisert på barnebokinstituttet.no 2011
- Winge, Harald red., *Lover og Forordninger 1537–1605 : Norsk lovstoff i sammendrag*, Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo 1988

Autor, nouvellist og pamfletist – Jakob Christian Bie og skrivefriheden 1765-1774

Jacob Christian Bie træder ud af overleveringen som en romanfigur fra 1700-tallet. Han var født i Trondhjem i 1738. I årene mellem 1765 og 1771 for han vild i København under byger af litterær kreativitet og skandaler, som bragte ham i fængsel. Fra tugthuset blev han seks år senere i 1777 sammen med sin familie forvist til det fjerne ostindiske Trankebar, hvor han døde i 1798.¹

Bies skribentvirksomhed var omfattende. Vi kender til skrifter fra Bies hånd mellem 1758 og 1774. Rammerne for det litterære samfund lå fast indtil september 1770 – derefter blev forhåndscensuren af skrifter til trykken ophævet og erstattet af de litterære eksperimenters uforudsigelighed.²

I *Bibliotheca Norvegica* opregnede Hjalmar Pettersen 21 titler fra tiden 1758-1765, hvor Bie var lejlighedsdigter i Trondhjem.³ Holger Ehrencron-Müller bibliograferede i sit *Forfatterlexikon* andre 40 titler fra tiden i København.⁴ Bie skrev lejlighedsdigte, salmer og journalistik – både prosa og lyrik. Sagprosa skrev han i pamfletform. Biografier, moralske fabler og moralske tanker skrev han i lyrisk form. Han fik trykt tre dramaer, og en prædiken er overleveret i en håndskreven kopi.

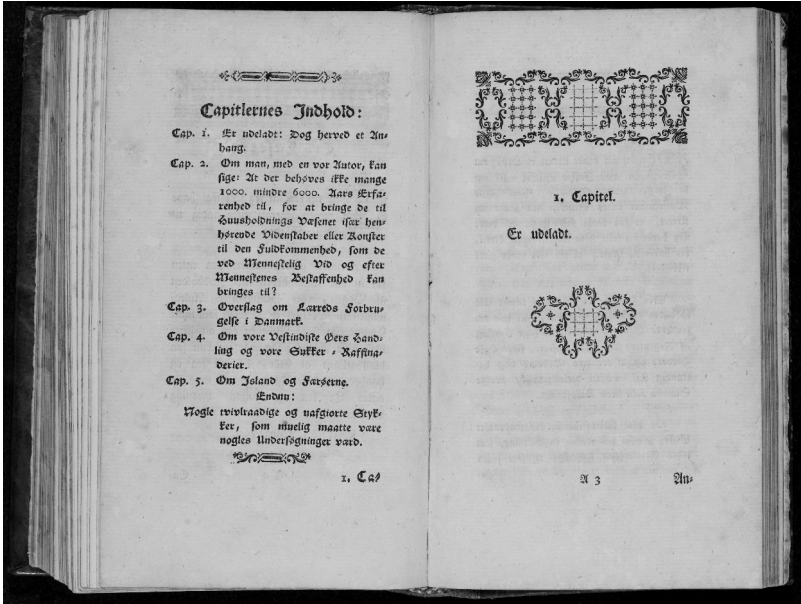
Mange litteraturhistoriske og boghistoriske spørgsmål kan rettes til Jacob Christian Bies forfatterskab. I det følgende fokuseres på to problemfelter: For det første belyser Jacob Christian Bies omfattende

produktion censur-institutionen og dens praksis i perioden før trykkefriheden, og Bies eksperimenter i censurens grænseland markerer samlet set vilkårene for skrivefrihed i hele perioden både før og efter trykkefriheden. For det andet bidrager Bies virksomhed som autor, nouvellist og pamfletist til en undersøgelse af trykkulturens karakter og forandring i perioden før og efter trykkefriheden. Det boghistoriske perspektiv betyder, at Bies bøger er i centrum. Udgangspunktet er tryksagerne og den historiske kontekst for deres produktion og reception.

Der var ingen ar efter censur i Bies skrifter, og ingen spor af, hvad censuren måtte have skåret ud af Bies tekster. Åben demonstration af censurens virkninger fandtes i perioden: således i Frederik Lützens *Oeconomiske Tanker til højere Efter-Tanke*, som udkom 1756-61. Økonomiske skrifter var moderne, efter at regeringen på kongens fødselsdag i 1755 inviterede til at skrive økonomiske forslag til forbedring og til det almindelige bedste og dermed åbnede for en ny offentlig debat, som synliggjorde censuren og grænserne for offentlighed.⁵ I det første hæfte af Lützens økonomiske tanker var kapitel 6 om toldforpagtning «fjernet efter en judicieux Vens amiable Raad», og det niende hæfte blev i 1761 indledt med en blank side bortset fra to vignetter og teksten: «I. Capitel. Er udeladt.» Det stod publikum klart, at ikke alle patriotiske tanker om statens økonomi kunne trykkes, men hvor gik grænsen?

Det er ikke muligt at se censurens betydning for Bies skrifter på samme måde som hos Lütken, men det er muligt at undersøge, hvorledes han trak grænserne for skrivefrihed før og efter censurens ophævelse, og hvor han krydsede dem.

I reskriptet, som ophævede censuren, tillod kongen «en uindskrænket Frihed for Bogtrykkerierne saaledes: at ingen efterdags skal være pligtig og forbunden til at lade sine Bøger og Skrivter, som han vil overgive til Trykken, underkaste den hidtil anordnede Censur og Approbation».⁶ Den nye frihed var i loven lokaliseret hos bogtrykkerierne, og betegnelsen 'trykkefrihed' dominerer den bibliografiske og historiske tradition,⁷ men i 1771 var 'skrivefrihed' til debat. Historikeren Peter Frederik Suhm var toneangivende med et essay om *Skrive-Frihed*: «Endelig er den forønskede Dag fremkommet, den Tid jeg saa meget haver længtes efter, at enhver kan skrive hvad han tænker, at Baand og Lænker ei meere ligge paa Forstanden, at enhver kan vise sig saadan som han er.»⁸ Set fra

Markering af censurens spor i niende bind af Frederik Lützens Oeconomiske Tanker til høiere Efter-Tanke, 1-9, København 1756-1761. (Foto: Det Kongelige Bibliotek)

skribenternes position i det litterære samfund var skrivefrihed blevet en realitet og en udfordring som følge af bogtrykkeriernes frihed for forhåndscensur.

Økonomen Frederik Lütken skrev i *Magazin for patriotiske Skribenter* den 3. januar 1771, at selv om de formørkede tider var forbi, hvor stykker og hele kapitler blev bortcensureret fra hans skrifter, så ville han ikke trykke det udstøgne nu. De censurede tekster ville være krafteløse uden deres kontekst, og selvom han blev tilbudt at genudgive hele værket med tilføjelse af alt det udeladte, ville det ikke længere være relevant, fordi værket havde haft sin virkning. Der var brug for nye skrifter.

Baggrunden for Lützens redegørelse til publikum var, at Peter Frederik Suhm i sit essay om *Skrive-Friheden* fremhævede Lütken blandt de forfattere, som havde været «det frie og tænkende Engelland værdige». Suhm fortsatte:

Disse ere os Borgen for, at den følgende Tid vil bære mange saadanne Frugter, dog med den Forskiæl, at man da ei haver nødig at undertrykke sine Tanker, oftest de beste, at udelade Capitler, saaledes som i Capitaine Lütkens oeconomiske Tanker, det om Forpagtninger, hvilket var at ønske, at denne retskafne Mand nu vilde give for Lyset. Dersom kun ei saadanne Mænd, som Forfatteren af *Philopatreias*, berøve os igien denne uskateerlige Frihed ved at ville blande Regieringen og det almindelige ind i private Folks Stridigheder og Tanker, thi eet eeneste saadant Eksempel var nok for at komme denne endnu spæde Plante til at visne. (Suhm 1771, s. 44-45)

Philopatreias var pseudonym for Jakob Christian Bie, og det skrift Suhm henviste til var *Philopatreias trende Anmærkninger*.⁹ Det var en økonomisk pamflet om frihandel, kornspekulanter, sagførere og præsters lønninger, som indledte trykkefrihedens skrifter i 1770 og medførte en storm af pamfletter.

Suhm satte Frederik Lütken over for Jakob Christian Bies *Philopatreias*: Bie repræsenterede skrivefrihedens knivsæg. Forbød man Bie, så forhindrede man en Lütken. Den juridiske professor Peder Kofod Ancher så anderledes på både Lütken, *Philopatreias* og skrivefriheden. I sit svar på Suhms essay skrev Kofod Ancher, at Lütken i sin tid havde skrevet offentligt om et regeringsanliggende som toldforpagtning, hvilket var forbudt – og derfor var Lütken venligt blevet bedt om at udelade det, mens: «[...] i vore Tider, da Ugudelighed og Frækhed har naaet den høyeste Spidse. Nu at give enhver Frihed til at skrive alt hvad han vil, det er at give en Rasende Sværdet i Haanden».¹⁰ Jacob Christian Bies pseudonyme anvendelse af skrivefriheden og trykkefriheden var helt central i debatten for og imod den nye frihed i 1771.

Da Bie kom til København i 1765, forsøgte han at leve som forfatter, og han præsenterede sig som *Autor* i sine digte, og som 'autor' skrev Bie normalt hverken pseudonymt eller anonymt før ophævelsen af censuren, selvom anonymitet var en udbredt litterær praksis. Han debuterede som salmedigter med *Tanker over Jule- og Nye-Aars-Dags Texter, under bekendte Kirke-Psalms Melodier i Sange udførte* hos brødrene Berling i 1765 med sit navn på titelbladet. Efter en række julesalmer og nytårsdigte, hvor han velsignede alle standspersoner fra konge til bonde, fulgte

PHILOPATRIA's REMARKS,

- I. On the dear Times, and Decay of Trade.
- II. On the Courts of Justice.
- III. On the Revenues of the Clergy.

Wrote in Copenhagen Nov. 23, 1770, and published at Request.

Namque fatebor enim, dum me Galathea tenebat
Nec spes libertatis erat, nec ulla cura peculi.

*I own, while Galatea held me in her chains
No hope of liberty there was, nor ought was worth my pains.*

Translated from the Original.

S T. C R O I X.

Printed and sold by DANIEL THIBOU,
MDCCLXXI.

Illustration 2: PhilopatRIA's Remarks. St Croix 1771. Printed and sold by Daniel Thibou. Titelblad. Bies 'anmærkninger' om frihandel, ulighed i retsvæsenet og præstestandens nytte fik et engelsksproget publikum i Vestindien med oversættelsen hos bogtrykker Daniel Thibou, som fra 1770 udgav The Royal Danish American Gazette i Christianstæd på St. Croix.

en passionshistorie, og til slut henvendte Bie sig direkte «til Læserne»: «Endskiønt jeg ey Fordeel af dette Værk kan vente, Skiønt det, saavidt jeg kan, med Flid er handlet af, Det dog uskyldigt er, og kun en liden Rente Udaf det ringe Pund min store Skaber gav.»¹¹

Bie markerede sig som en ny forfatter hos det velansete Berlingske trykkeri, og han kombinerede digtning med udgivelsen af ugeskriftet *Novitianus*, som udkom anonymt fra den 16. maj 1765 frem til og med nr. 20 den 26. september. I *Novitianus* optrådte Bie som 'nouvellist', som prosaskrivende nyhedsformidler, der ville overleve ved, som han skrev:

At deelagtig-giøre Publicum i alt det Nyt som gaaer for sig, baade i og uden for den Cirkel, i hvilken jeg opholder mig [...] Jeg underholder en utallig Hob som forsyne mit Magazin; thi, foruden mine fornemste Leverandeurs, som bestaaer i 10 af de mest snaksomme Jordemødre, der kan udspionere mere Nyt i en Uge end andre i et heelt Aar, haver jeg paa hvert Torv en Fuldmægtig, som indkøber for mig alt det Nyt, Tienestepiger i deres Discourser debitere; desuden har jeg smaae Oplage i en hver Gade og i et hvert Huus, fra hvilke man henbringer til mit Magazin hele Partier af Coffe-Discourser og smaae Historier, som passere i Husene og paa Gaderne; ligesaa har jeg mine Betientere ved gammel Strand, fra hvilke jeg med det første venter en heel Quantitet med rare og skønne Nyheder.¹²

Novitianus bestod af et halvt ark oktav dvs. otte sider ad gangen trykt uden sted, men efter al sandsynlighed havde *Novitianus* sit ophav på Adressekontoret, hvor Hans Holck siden 1759 udgav den populære avis *Adressekontorets Efterretninger*, eller Adresseavisen, til brødrene Berlings store forbitrelse, fordi de mente, at Adresseavisen var et angreb på det Berlingske trykkeris avisprivilegium.

Onsdag den 16. juli 1765 kunne man i *Adressekontorets Efterretninger* nr. 76 læse følgende notits: «Da en Ubekiendt har besluttet at aflegge Autor til Ugebladet *Novitianus* med en Præmie, saa ombedes han i en forseglede og til Adresse Contoiret indleveret Billet, at tilkiendegive, hvor han er at finde; da saadan Anstalt er føyet, at hans Billet aldrig skal komme i nogen Fremmedes Hænder, ligesom han og om den Stiltienhed, der kan fordres, maae være forsikret.»

Det gik åbenbart rigtig godt for Jakob Christian Bie i 1765. Han fik i juli måned som 'autor' trykt *Originale Danske Moralske Fabler i bunden Stiil* hos brødrene Berling, og han var en tilsyneladende populær, anonym 'nouvellist', indtil han blev ramt af eftercensurens jernnæve i oktober måned.

Hvorledes forholdt Bie sig som nouvellisten *Novitianus* til censur og skrivefrihed? Ugebladene bar hver især imprimatur fra universitetets professorer B. Möllmann, C.G. Kratzenstein eller C. Horrebow, og Bie causerede over censurens imprimatur:

Det Medicament *Imprimatur* synes vel at burde raade nogen Bod paa Skrivesyge, men det er ey tilstrækkelig nok; ja endeel holde fore, at det ofte gjør en forkiert Virkning. Enhver har nu sine Tanker; mine Tanker ere: at, endskiønt en uindskrænket Skrive-Frihed er ey just saa tienlig, saa skader det dog ikke, at der skrives meget, NB. naar det er i tilladelige Materier. Er ikke alt det der skrives saa vigtigt og fornuftigt, det ernærer dog Bogtrykkere, beriger Boghandlere og tiener Urtekræmmere, og det som endda mere er, foranlediger andre til at censurere det, [...] ¹³

Men hvor gik grænsen for det tilladte? Ifølge Bie var det «enhver tilladt at yttre sine Meninger og Indsigt i Oeconomie og Politique, [det] er ey bunden til nogen Character, dens Erlangelse staaer enhver aaben, og dens Brug paaligger enhver Retsindig. Et Ugeblad kan og indhegne alvorlige Betragtninger, og en Autor udelukker sig ey fra dem, omendskiønt han mellem hvert skriver nogen Skierts, hvorunder og Sandhed kan skrives.» ¹⁴ Muligheden for at diskutere økonomi og politik var ikke afhængig af personlig rang og stand («Character»), men enhver kunne få indsigt, og alle retsindige burde bruge den indsigt. I anonym skikkelse af *Novitianus* diskuterede Bie gradvist flere økonomiske og politiske emner blandet med skæmt og morskab («Skierts»).

I ugebladets nr. 16 tog han borgerskab, borgerret og borgerlig frihed under behandling i et antiaristokratisk perspektiv. Hvis eksempelvis en minister ikke af stand var borger, men adelig: «saa er han dog for saavidt, det Folkes Sælskab derved forstaaes, en Borgere, uagtet den Forskiæl, som er imellem adelige og uadelige, fornemme og gemeene Borgere.» ¹⁵ Hos Bie skiftede borgerbegrebet betydning fra at være et standsbegreb

til at være et politisk almenbegreb, og en monarkisk regering var et borgerligt anliggende, hvor de, som var betroet en andel i regeringen, var: «intet andet end Borgere, store og fornemme Borgere, som ere betroede en Myndighed over sine Medborgere, en Myndighed, for hvis Misbrug den Regierende i særdeles, og den hele Stat i Almindelighed er berettiget at fordre Regenskab.» (Ibid.). Med det almene borgerbegreb fulgte forestillingen om almene borgerrettigheder: «Hvor stor, ja! hvilken hellig Ting Borger-Retten haver været, kan allerbest erfares af de Romere, hvilke holdte sin Borger-Rettighed i saadan Hævd, at endog Fyrstelige Personer maatte regne det for en Ære, at blive Romersk Borger.» (op.cit., s. 125). I samtiden så Bie borgerretten bedst repræsenteret i England, og han citerede det engelske ordsprog både på engelsk og dansk: «Formedelt sin medfødde Frihed, er den alleruselt Engelskmand lyksaligere og større end den mægtigste Slave.» (op.cit., s. 126).

I det enevældige danske monarki var «den hele Stat i Almindelighed» ikke berettiget til at kræve regnskab for noget som helst i regeringsanliggender, men den antiaristokratiske tone, den latente kritik af enevælden og den romerske republikanisme blev ikke censureret bort af universitetets professorer. Det skete heller ikke, når Bie blæste til kamp mod egen nytte i regeringsforhold: «Høyhed, Magt og Myndighed bør ey gjøre Pennen stump, saasnart den almindelige Nytte byder at spidse den.»¹⁶

Den 3. oktober 1765 skrev chefen for danske kancelli, Bolle Willum Luxdorp i sin dagbog: «Bhie skulle for den 6te Fabel efter Kgl. Resolution sættes paa Christiansøe, men undvigede. Bogen blev confisqueret.»¹⁷ Det skrift, som bevirkede, at Bie blev ramt af eftercensurens statslige lynstråle, var ikke *Novitianus*, hvis anonyme nr. 21 netop var dateret 3. oktober, men derimod Bies under eget navn udgivne *Originale Danske Moralske Fabler i bunden Stiil* fra juli måned.

Hvilken grænse havde Bie overtrådt i sine fabler fra brødrene Berlings trykkeri? Bie havde krydset grænsen fra det civile samfund til kongens hof. Han havde i fabelgenrens forklædning behandlet årets store skandale ved hoffet. Lensgreve Christian Conrad Danneskiold-Laurvig havde i marts 1765 bortført Mette Marie Rose fra Det Kongelige Teater og holdt hende i sit hus nogle dage, før han af kongen blev tvunget til at sætte hende fri.¹⁸ I sin sjette fabel «Om Bæveren» anklagede Bie hoffet og

Frederik 5. for uretfærdighed og hykleri, og man kunne læse om kongen som: «selv er alle Lasters Speyl, Er altid færdig til at dømme Med Ivrighed om andres Feyl».¹⁹ I fortalen til fablerne havde han proklameret, at målet var at hyld sandhed i fablernes muntre dragt: «Sandhed kryddet og forsukret tidt ved Skiemt» (Bie 1765, s. 10).

Hvad der rent faktisk fandt sted ved hoffet, var mindre vigtigt end det, der blev læst og skrevet derom. Det gjaldt skandalelitteraturen om Ludvig 15.s hof i Frankrig, og det gjaldt Frederik 5.s hof. Bies fabel kolporterede rygterne om hykleri, umoral, favoritter og patronage ved hoffet, og derfor skulle han fængsles på Christiansø. Det var præcis fablen om hoffet, som fældede Bie og ikke de mere spektakulære fabler om statens økonomiske armod eller «Fabel om Frihed og Tanken», hvor den borgerlige frihed var så presset, at den alene overlevede hos tanken: «Jeg skal dog aldrig reent forgaae, Men i din skiulte Cirkel svæve, Og medens Tanker kan bestaae, Saa skal den ædle Frihed leve» (Bie 1765, s. 99).

Fablerne var blevet godkendt af universitetets censur, men lige meget hjalp det. Bie havde krydset grænsen mellem tænkefrihed og skrivefrihed. Bogen blev konfiskeret, og fablerne cirkulerede efterfølgende i håndskreven kopi.²⁰

Bie flygtede, men allerede tre måneder efter at han var dømt ved 'kongelig resolution' var han tilbage både på brødrene Berlings trykkeri og på Adressekontoret. Frederik 5.s død i januar 1766 var sandsynligvis baggrunden for, at Bie trådte frem igen i februar, hvor han hyldede den unge kong Christian 7. med digtet *Tanker om vor David og Ønsker for vor Salomon*, som blev udgivet samme sted som de konfiskerede fabler. I dedikationen bad han om nåde: «flye hen til Christian, Din Salomon og Nordens Ære, Fortæl ham, at en Konge kan Og bør Fortrængtes Redning være!»

Luxdorph noterede i sin dagbog den 19. august 1766: «Bhie bliver pardonneret»,²¹ men i mellemtiden havde Bie fra februar til og med maj forfattet *Kongelig allernaadigst privilegerede Danske maanedtlige Skjald-Tidender*, således som det fremgår af titelbladet «skrevne ved J. Chr. Bie». Siden 1761 var de poetiske *Skjald-Tidender* blevet sat på vers af Niels Prah på Adressekontoret. Bie indledte med en programerklæring i februar:

Novitianus.

No. I.

Torsdagen, den 16de May.

Beslømmende Publicum! Forundre
Dig ikke over at see et nyt Optrin
paa den lærde Skueplads af en Novi-
tiano. Jeg har længe gaaet frugtsom-
melig med at udfælle et Skrift, skiont
uvís om hvad Navn jeg skulde give mit
Foster. Endelig udfandt jeg et Navn,
men Madame Partiskhed, som skulde
være Jordemoder, var aldeles misfor-
noyet dermed, anseende det, som anstode-
ligt, og vilde ingenlunde hielse Fosteret
til Lyset, under det Navn, som efter
hendes Begreb var anstødeligt for en an-

A

den

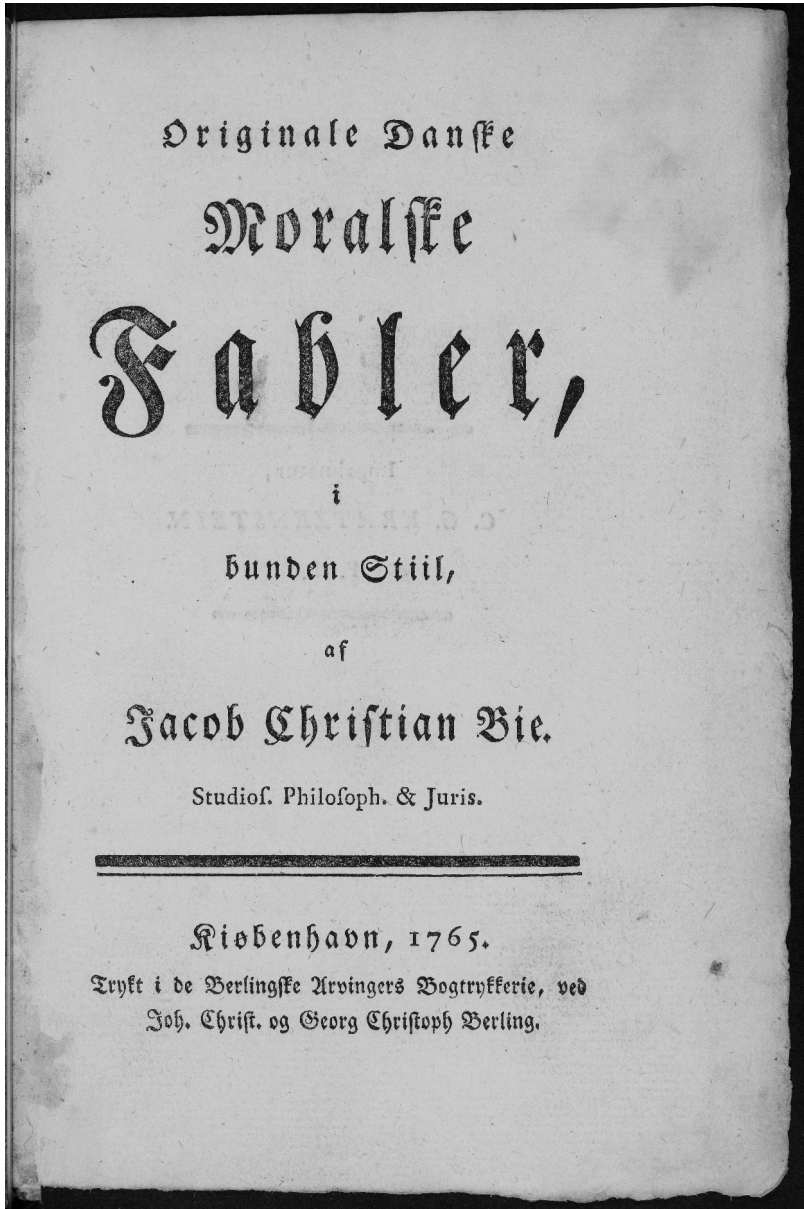

Illustration 3: Første side af det anonyme ugeskrift Novitianus 1765 modstillet titelblad til *Moralske Fabler* 1765.

Det er en afgjort Sag, naar Verden har eet Øre, Som for Alvorlighed og Sandhed aabnet staaer, Den tvertimod har ti, som kildres ved at høre Hvad Rygtets Mund i Digt, i Spøg, i Snak formaaer! Det være hvad det er; Jeg vil min Held forsøge Og skønt i bunden Stiil, med frie Uskyldighed, Alvorlig uden Tvang, og munter i at spøge, Fornøye Læserne, saa godt jeg kand, herved!²²

Konfiskationen af de moralske fabler havde ikke frataget Bie lysten til at kombinere rygter og sandhed, og han var tilbage med fuld styrke både som 'nouvellist' og 'autor'. I 1766 udgav han to selvstændige digte: *Jacobi Ilias. En Beskrivelse over den store Drikke-Helt Biberius, i Alexandrinske Vers med hosføjede mythologiske Anmærkninger* hos bogtrykkeren L.N. Svare samt *Moralske Tanker i bunden Stiil*, trykt og bekostet af A.F. Stein. Bie afsluttede sine moralske tanker med «Autors Tale til sin Sang-Gudinde», hvori han drømte om at slippe væk fra sin samtids fortræd, hvor hvert øjeblik var friheds længsel: «Min Muse kom og følg mig did, Her er ey Sted for dig og mig, Hvor Redeligheds sidste Flig Bliver puttet ned og skiult med Flid, Hvor Sandhed er landflygtig dømt, Og Dyden tidt bliver brugt paa Skrømt».²³

I december var Bie atter på vej ind over hoffets grænser med en kommentar til maskeradeerne i *Skjald-Tidender*: «Nu Masqverade er ved Kongens Hof begyndet, Og om dens Forhold er et Reglement forkyndet, [...] Selv den som ivrigest mod Masqverade er, Tidt et vellystigt Sind i ærbar Masqve bær. Nu er en Gyldencron, Haxthausen, Kammerherre, Den kloge Reverdil nu skal Etats-Raad være, Stig hver, som har fortient, til Ærens høye Top, Glid hver uværdig ned som sig vil liste op!»²⁴

Som 'nouvellist' afprøvede Bie grænserne for skrivefrihed med et nyt projekt på Adressekontoret, som afløste *Skjald-Tidender*. Igennem hele året 1767 udkom hver måned et nummer af *Den poetiske Nouvellist* med Bie på titelbladet. Han introducerede sin nye avis på forsiden af det første nummer:

Tag Pennen fat igien, min vanlig Sang-Gudinde! Udpynt det gamle Nyt i en poetisk Dragt! [...] Tael ey med Hykle-Røst til dem som bærer Krone, Et Purpur helligt er; men Mennesket har Feyl. Kald aldrig den en Muur, en Støtte for en Throne, Som er i alle Ting et Egennyttes Speyl. Lad Høy-

hed, Vælde, ey Fornuftens Syn forblinde, Og lad ey Magtens Arm tilspærre
Sandheds Mund, Ær Standens Herlighed, men vær Udydens Fiende, Viis
Slangen frygte maae for Myre-Thuens Bund!

Derefter tog han fat på «Indenlands Nyt» efterfulgt af «Udenlands Nyt» på otte sider i kvartformat måned efter måned, og ingen blev ladet i tvivl om, hvad Bie mente om trykkefrihed, religionsfrihed og frihandel. I marts måned indledte han sin dækning af det udenlandske stof med en hyldest til trykkefriheden i England: «Hvad har dig, Engelland! til saadan Høyde drevet? Hvad har opammet Kunst og Kundskab i dit Skiød? Hvorfore er hos dig saa meget nyttigt skrevet? Fordi man altid Skriv- og Trykke-Frihed nøed! O! gid for megen Tvang maae allesteds afskaffes, Saa blev ey Sandheds Gnist saa tidt i Asken qvalt, Gid Skrifter trykkes frit, og gid Skandskrifter straffes! Saa vaagner Læse-Lyst, og saa blir Flid betalt.»²⁵

Året før havde den svenske Rigsdag indført en begrænset trykkefrihed, men frihedstidens politiske forhold i Sverige var ikke til diskussion i Danmark. England var i højere grad et muligt politisk spejl, og Bie anvendte også det engelske eksempel som baggrund for at føre sine synspunkter på borgerret og aristokrati i trykken: «I London Borger-Ret blir holdet udi Ære, Prisiværdig Levning af din Tanke, stolte Rom! Hvor Borger-Retten var det som den burde være: Et prægtigt Æres-Tegn og Statens Helligdom. Nu blir fast Borgerskab foragtet allevegne, Og lutter Adelskab en oprakt Isse bær, Da man dog burde med Høragtelse beglegne Den Stand, som Staters Floer og Rigers Styrke er.» (op.cit., s. 31. «beglegne» må være satsfejl for begegne: møde).

Det var Bies talent, at han gav mange af sine nyheder en skarp, generel politisk kommentar med på vejen, således som ved omtalen af indvielsen af synagogen i København i marts måned: «Nu have Jøderne sin Synagoge bygget, Og den indviet er saaledes som den bør, En klog Regiering seer hver Undersaatt betrygget, Og spør ey hvad han troer, men ikkun hvad han gjør.» (op.cit., s. 20).

Spørgsmål om religion, fornuft og oplysning kom i fokus, når Bie fulgte Voltaires og Rousseaus rejser og aktiviteter, og han stillede spørgsmålet, hvorfor: «er det ey tilladt en Rousseaus Navn at nævne, Før strax Religion i Sagen mænges skal?» Religion var den dårlige tænkernes tilflugt,

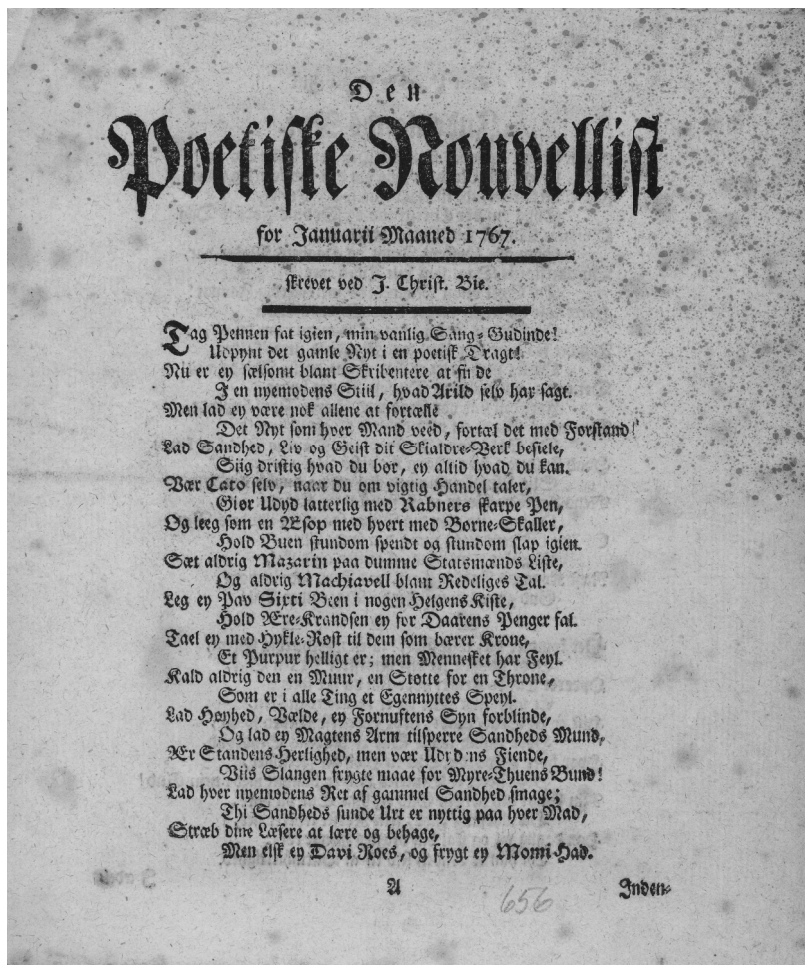

Illustration 4: Titelbladet på det første nummer af månedsskriftet Den poetiske Nouvellist, januar 1767. «Det Kongl. Adresse-Contoir i Kiøbenhavn».

når fornuften blev udfordret: «Naar Tanken studser og Fornuften er i Knibe, Saa blir Religion hver Vids Pygmæers Skiold.» (op.cit., s. 54).

Da Bie i august måned bragte den gode, glade nyhed om en tilstundende fin høst, gav han samtidig en prøve på sin rolle som politisk økonomisk kommentator:

Men hvoraf kommer det? Jeg Patrioter spørger, At Kornet dog er dyrt, skjønt ingen Misvext er, Skjønt Himlens milde Haand os rigeligt forsørger, Man dog ey stor Forskiel i Korn-Priser seer. Kan Overflødighed ey Vahres Priis forringe? Jo vist, den kan og bør, men det gaaer aldrig vel, Mens deres Gierrighed, som Priserne kan tvinge, Ey foreskrevet blir et billigt Grændseskiel. Der er et Udyr til, som kaldes Korn-Puger, I gode Aar heel ligt Egyptens mavre Kiør, Men i de onde Aar de Næstens Velstand sluger, Og mere Skade end en Sværm Græshopper giør. (op.cit., s. 58-59).

Nyheden gav således Bie anledning til at digte en lille økonomisk afhandling om monopol på kornhandel og det ønskelige i en politisk maksimalpris på korn, og til slut manede han kornspekulanten frem. Korn- og brødpriiser var et varmt politisk emne overalt i Europa, og Bie fulgte sin høsthistorie op med efterretninger fra Wien, hvor man angiveligt straffede bagere: «Som gir de Fattige for lidt og usselt Brød», og han kommenterede nyheden med ønsket om, at alle stater ville fastsætte grænser for brødpriiser (op.cit., s. 60).

Den poetiske nyhedsformidling adskilte sig markant fra samtidens avispresse, som stort set alene bragte meddelelser. Avispressen blev fra 1756 censureret uden for universitetet i et centralt samarbejde mellem politimyndigheden og Danske Kancelli. Aviscensorerne fik opgaven: «Udelukkes bør, hvad ingen synderlig Vished haves om og ej i fleere, end udi een Avis fremsættes, [...] I lige Maade kan og forbigaas Nouvellisternes Raisonnements eller andre Discourser over det, som passerer, [...]».²⁶ Bies nyheder og «raisonnements» kunne ikke trykkes i aviserne, men som digtning var de omfattet af universitetets imprimatur, og Bies virke demonstrerede, at poetisk, politisk nyhedsformidling var mulig.

Bie forsøgte at holde fast i dobbeltrollen 'autor' og 'nouvellist', og i 1767 udgav han ved siden af de poetiske nyheder en ny samling af *Originale Danske Moralske Fabler*, som blev trykt hos Paul Herman Høecke. Der var tale om en selvstændig fortsættelse af de forbudte fabler fra 1765, og han gav de nye fabler en dedikation til «Seigneur N.N. Mester Skoemager» med begrundelsen: «Vi leve nu i en Tid da lidet eller intet er at fortjene, men ofte meget at tabe ved Skrifter, da nu min Skrive Lyst ikke vil ophøre og jeg gierne vilde høste nogen Nytte af mit Arbeyde, saa har jeg foresadt mig Efterdags at dedicere mine Skrifter til mine Creditorer,

jeg gjør Begyndelsen med min Skoemager.»²⁷ I den første fabel anslog han sit oplysningstema: «Laed hver som har Fornuftens Gave Kun frit og roligt bruge den, Vær aldrig Avindsygheds Slave Og ey Ubillighedens Ven, Tænk altid selv og gjør det beste, Udrød Fordommes giftig Rod Og vid at hvo som selv er goed, Ey dømmer ilde om sin Næste!» (Bie 1767, s. 16). Fablerne lå i tråd med de konfiskerede fra 1765, men holdt sig fra hofkulturen og klarede sig med professor Kalls imprimatur gennem censuren.

Ved udgangen af 1767 ophørte Bies samarbejde med Adressekontoret, og det var hans plan at fortsætte udgivelsen af *Den poetiske Nouvellist* for egen regning, men det skete ikke. Han kunne hverken overleve som 'autor' eller som 'nouvellist' og måtte søge embede som sagfører. Fra 1768 til 1770 tav hans sang-gudinde.

Med trykkefriheden fik Jacob Christian Bie det redskab i hænde, som han havde savnet i fem år. Begrundelsen i reskriptet om trykkefrihed fra 14. september 1770 fremhævede nøgleord som: «Sandheds upartiske Undersøgning» af «Patrioter», som «angribe Misbrug og lægge Fordomme for Dagen». Det blev grundtemaer i Bies genkomst og nye gennembrud på bogmarkedet med *Philopatreias* i slutningen af 1770. Den bundne lyriske stil var erstattet af pamflettens ubundne prosa, udgivet af boghandler Rothes forretning på Børsen nr. 8, der blev en central adresse for trykkefrihedens mange skrifter.

I sine sidste moralske fabler fra 1767 havde Bie skrevet om statskundskab: «Man troer Statskyndighed i sær, Kun er til nogle Stænder bundet, Ney jeg har Sagen ret udgrundet, Den er jo medføed en og hver, Det blot ankommer paa en Prøve, Man af Naturen alting veed, Og naar man sig vil daglig øve Saa kommer man til Færdighed.» (Bie 1767, s. 49) Som *Philopatreias* kastede Bie sig nu over statskundskaben, og han havde øvet sig. Der var en kontinuitet fra 'nouvellisten' til 'Philopatreias', som debatterede emner, Bie havde introduceret i almen form i skrifter, der bar imprimatur. Nu kunne han pseudonymt slippe generaliseringen og den latente kritik og åbent adressere sin kritik af 'egennytt' i stat og kirke, ligesom han kunne forfølge kritikken af de høje kornpriser til regeringens top. I fortalen præsenterede han sig som: «en Autor, som offentlig og ubekiendt skal vedholde at elske sit Fædreland», og han bebudede: «Patriotisme og Sandhed skal lede min Pen» (Bie 1770, bl. A2-4).

Sammen med trykkefrihedens største producent af pamfletter og flyveblade, Johan Rudolph Thiele, gjorde Bie sit indtog på det litterære marked med flere projekter som *Den poetiske Gartner-Kniv*, hvor han fra januar 1771 kommenterede tidens skrifter. Men Bie havde svært ved at efterleve sine egne fablers morale, som eksempelvis fra fabeln om «Hunden og Faaret»: «Sagtmodighed er ey for Faaret nogen Ære, Thi det er skabt til Faar, og kan ej andet være Ney, den fortienet først at roses ved min Dom, Som af Naturen ond, men ved Fornuft er from, At fødes god, det er en blot naturlig Lykke, Men tvinge sin Natur, det er et Mesterstykke.» (Bie 1765, s. 30). Bie snød sin bogtrykker Johan Rudolph Thiele: Som en grov spøg solgte han ham et forfalsket privilegium på udgivelse af katekismer og salmebøger – genrer, som netop var frie på markedet ifølge forordning om eftertryk fra 1741. Samtidig blev Bie i 1771 dømt til tughus for at have forhånet kirken ved at holde en frivol prædiken i Hvidovre kirke i 1769. Prædikenen var og blev ikke trykt, men fandtes i håndskreven kopi.²⁸ Bie blev fjernet fra offentligheden af to sager, som umiddelbart ikke havde med bogcensur at gøre.

I fængslet forsøgte Bie at fortsætte sine forfatterroller. Som 'autor' skrev han en række digte om frihed og frihedstab, og de blev fortsat trykt hos bogtrykker Thiele. Samtidig skrev han skuespil, som blev dediceret til «Den danske Skueplads»: efter to års fængsel skrev han således *Irmene og Solyman eller den bestandige Grækerinde og retfærdige Tyrk*, i forlængelse af to skuespil fra 1771.²⁹ Som 'nouvellist' skrev han *Den ifra Maanen hjemkomne Politicus*, et ugeblad, hvis fem numre i 1772 blev udgivet af hans hustru hos Paul Herman Høecke. Bies fængselsskrifter vidner om trykkefrihedens realitet i perioden.

Bies forfatterroller som autor, nouvellist og pamfletist var de samme efter trykkefriheden som før, men trykkulturen var forandret. Bie debuterede i et stabilt kommunikationssystem med et hierarki af etablerede bogtrykkerier, og de litterære institutioner var indrammet af universitetets forhåndscensur.³⁰ Censurens ophævelse ændrede den stabile trykkultur med et slag: Reskriptets ordlyd af 14. september nævnte ikke blot censuren, men ophævede den «hidtil anordnede Censur og Approbation». At approbere betød at godkende, billige og måske endda bifalde. Traditionen fra 1600-tallet med censors anbefaling og offentlige autorisering af tryksagerne gik gradvis af mode i 1700-tallet. Den blev erstattet

af et simpelt «imprimatur», som stadig kunne have professorens autorisation, men ofte var anonymt.³¹ Med forhåndscensurens ophævelse forsvandt universitetets approbation også endegyldigt.

Bies skrifter havde universitetets imprimatur, og da han blev ramt af censur i 1765, var det ikke af den forordnede censur, men af statsmagtens eftercensur og konfiskation. Også efter trykkefriheden holdt kancelliet og politimyndigheden øje med potentielt farlige og «utilladelige» skrifter, som fortsat blev undertrykt.³² Men trykkefrihed handlede ikke alene om grænser for politik: Umiddelbart havde ophævelsen af det gamle censur-system store konsekvenser for bogproduktion og bogmarked og dermed for forfattere og læsere – konsekvenser for hele det litterære samfund. Vækst i produktionstempo og mængde af udgivelser var en vedvarende effekt af trykkefriheden såvel i hovedstaden som i provinserne. Den åbnede et litterært marked for en ny trykkultur, som umiddelbart var uden dørvogtere. Dermed opstod behov for nye former og normer for approbation, kritik og redaktion.

Identifikation af bogtrykkeri og forlagsbogtrykker er traditionelt en væsentlig del af historisk bibliografisk beskrivelse, og Bies anvendelse af bogtrykkere og boghandlere kan afslutningsvis perspektivere udviklingen og forandringen i konteksten for hans forfatterskab og virke.

Bogtrykkeriernes antal, status og funktion på bogmarkedet var under hastig forandring fra 1760'erne til 1770'erne. Fra 1765-67 dominerede to modpoler: den litterære trykkultur hos brødrene Berling og den populære trykkultur på Adressekontoret. Derefter skabte en yngre generation af bogtrykkere som J.R. Thiele, A.F. Stein og P.H. Høeche et litterært marked uden fortilfælde. Bies aktiviteter spændte på et årti over denne forandring. I bøgerne fra Berlingernes trykkeri forsøgte Bie med dedikationer at markere sig som autor i samtidens litterære kultur præget af stand og rang. Dedikationen fra 1767 til «Mester Skoemager» i den anden samling af *Originale Danske Moralske Fabler* fra P. H. Høeche, som havde oprettet et mindre trykkeri i 1765, satte et ironisk punktum for forsøget. Efter trykkefriheden greb trykkerierne markedets muligheder, og Bie var ikke alene om at kunne publicere i den nye trykkultur hos Thiele, Stein og Høeche uden censurens indgriben. Over for det voksende litterære marked måtte den litterære kultur reorganisere sin kritik: Imprimatur-systemet blev gradvist erstattet af forlagsredaktion. Perspekt-

tivet for den nye trykkultur var redaktion og kritik – den ansvarshavende forlagsredaktør og den litterære kritiker trådte i karakter i det litterære kommunikationssystem.

Noter

- 1 Lorenz Bie, «Forfatter-juristen Jacob Christian Bie 1738-1798 med særligt henblik på hans ophold i Ostindien», *Personalhistorisk Tidsskrift*, række 12:2, 1947, s. 31-41. L. Koch, «Arveprinsen og Jacob Christian Bie», *Historisk Tidsskrift*, række 4:8, 1912, s. 211-213.
- 2 Censuren blev ophævet af J.F. Struensees kabinetsordre den 4. september 1770, som blev offentlig lov med reskriptet d. 14. september 1770. Året efter blev den uindskrænkede trykkefrihed indskrænket den 7. oktober 1771: Bogtryk skulle have et ansvarligt ophav – enten forfatter eller bogtrykker – men censuren blev ikke genindført, og skribenters anonymitet var fortsat tilladt. Friheden for forhåndscensur overlevede også indskrænkningen den 20. oktober 1773, hvor politimyndigheden fik til opgave at straffe tryksager, som omtalte forhold vedrørende staten eller regeringen, eller angreb på personer og rygtedannelse med bøder fra 50-200 rigsdaler. Jf. Harald Jørgensen, *Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799-1848*, København 1944, s. 15-20.
- 3 Hjalmar Pettersen, *Bibliotheca Norvegica*, bd. 1, Christiania 1899-1908.
- 4 H. Ehrencron-Müller, *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814*, bd. 1, København 1924.
- 5 Jakob Maliks, *Vilkår for offentlighed. Censur, økonomi og transformasjonen av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730-1770*, Trondheim 2011, s. 206, 248.
- 6 «14. Sept. 1770: Rescript at Bøger maae trykkes uden Censur og Approbation», *Konglige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge*, udg. af L. Fogtman, 6. del, 1. bind, København 1786, s. 252-253.
- 7 Edvard Holm, *Nogle Hovedtræk af Trykkefrihedstidens Historie 1770-1773*, København 1885.
- 8 Peter Frederik Suhm, «Skrive-Frihed», *Samlinger udgivne af Peter Frederik Suhm*, 1. bind, 2. stykke, Brødrene Berling, 1771, s. 42.
- 9 [J.C. Bie], *Philopatris trede Anmærkninger 1. Om de dyre Tider og Handelens Svaghed. 2. Om Rettergang. 3. Om Geistlighedens Indkomster*, Trykt paa Johann Gottlob Rothes Bekostning, Trykt i Sorø hos Jonas Lindgren, det Ridderlige Academies Bogtrykker, 1770.
- 10 [Peder Kofod Ancher], *Et Brev til Forfatteren af de kiøbenhavnske Samlinger, angaaende Skrive-Friheden*, A.F. Stein, 1771, s. 3-4.
- 11 J. C. Bie, *Tanker over Jule- og Nye-Aars-Dags Texter*, J.C. & G.C. Berling, 1765, s. 80.
- 12 *Novitianus* 1, 16. maj 1765, s. 2-3.
- 13 *Novitianus* 4, 6. juni 1765, s. 29-30.
- 14 *Novitianus* 17, 5. september 1765, s. 136.
- 15 *Novitianus* 16, 29. august 1765, s. 122-123. *Novitianus* 16 havde censurens mærke: «Imprimatur C.G. Kratzenstein».
- 16 *Novitianus* 18, 12. september 1765, s. 141.

- 17 *Luxdorphs Dagbøger*, udg. af Eiler Nystrøm, bd. 1, København 1915, s. 257.
- 18 «Charlotte Dorothea Biehls Historiske Breve», udg. af J.H. Bang, *Historisk Tidsskrift*, række 3:4, 1865-66, s. 279-312. Edvard Holm, *Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse 1720-1814*, 3. bind, 2. afdeling, København 1898, s. 37-38.
- 19 J.C. Bie, *Originale Danske Moralske Fabler i bunden Stiil*, Brødrene Berling, 1765, s. 33.
- 20 En afskrift fra 1766 af den konfiskerede udgave findes på Det Kgl. Bibliotek: Ny Kgl. Saml. 1042, 8vo; og ligeledes Ny Kgl. Saml. 205 k, 8vo.
- 21 *Luxdorphs Dagbøger*, udg. af Eiler Nystrøm, bd. 1, København 1915-1930, s. 284.
- 22 *Skjald-Tidender*, Adressekontoret, 1766, s. 9.
- 23 J. C. Bie, *Moralske Tanker i bunden Stiil*, A.F. Stein, 1766, s. 77.
- 24 *Skjald-Tidender*, Adressekontoret, 1766, s. 90.
- 25 *Den poetiske Nouvellist*, Adressekontoret, 1767, s. 20.
- 26 «15. Oct. 1756: Rescript til Etatsraaderne Politimester Torm og Maitre des Requêtes B.W. Luxdorph ang. Avisernes Revision i København, samt hvad deri maa indføres, eller deraf bør udelukkes.» *Konglige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge*, udg. af L. Fogtman, 5. del, 2. bind, København 1787, s. 142-146. Aviserne skulle «førend de i Trykken maae udgaae, af begge Etatsraader revideres.» Jf. Edvard Holm, *Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse 1720-1814*, 3. bind, 2. afdeling, København 1898, s. 443.
- 27 J.C. Bie: *Originale Danske Moralske Fabler*, 1. Bind. Trykt hos Paul Herman Høecke, 1767, bl. A4-5.
- 28 Prædiken i Hvidovre Kirke den 6. juli 1769 af Jacob Christian Bie. Det Kgl. Bibliotek: Thott 410. 4to.
- 29 *Emilia eller Elskovs og Venskabs Virkninger. Et nyt Stykke i tre Acter*. Til den Danske Skueplads, J.R. Thiele, 1771. *Phyllis eller den belønnede Kierlighed, et Original-Hyrestykke i tvende Acter*. Dediceret til den danske Skueplads, [J.R. Thiele], 1771.
- 30 Om brødrene Berling og A.H. Godiches trykkerier som periodens bedste i København: Harald Ilsøe, *Bogtrykkerne i København og deres virksomhed ca. 1600-1810*, København 1992, s. 139-148.
- 31 Harald Ilsøe, «Censur og approbation. Lidt om bogcensurens administration i 16-1700tallet», John T. Lauridsen og Olaf Olsen (red.), *Umisteligt. Festskrift til Erland Kolding Nielsen*, København 2007, s. 119-135.
- 32 Jesper Jakobsen, «Christian Gottlob Proft og de utiladelige skrifter. Bogforbud i årene efter trykkefrihedsperioden» *Fund og forskning*, 51, 2012, s. 289-310.

Litteratur

- Adressekontorets Efterretninger [Adresseavisen]*, nr. 76, 16. juli 1765
 [Ancher, Peder Kofod], *Et Brev til Forfatteren af de kiøbenhavnske Samlinger, angaaende Skrive-Friheden*, A.F. Stein, 1771
 «Charlotte Dorothea Biehls Historiske Breve», udg. af J.H. Bang, *Historisk Tidsskrift*, række 3:4, 1865-66, s. 279-312
 Bie, J. C., *Moralske Tanker i bunden Stiil*, A.F. Stein, 1766
 [Bie, J.C.], *Novitianus*, 1765

- Bie, J. C., *Originale Danske Moralske Fabler i bunden Stiil*, Brødrene Berling, 1765
- Bie, J. C., *Originale Danske Moralske Fabler*, 1. Bind, Paul Herman Høecke, 1767
- [Bie, J.C.], *Philopatris's Remarks*, St Croix, 1771.
- [Bie, J.C.], *Philopatris's trende Anmærkninger* 1. *Om de dyre Tider og Handelens Svag-*
hed. 2. *Om Rettergang*. 3. *Om Geistlighedens Indkomster*, Trykt paa Johann
Gottlob Roth's Bekostning, Trykt i Sorø hos Jonas Lindgren, det Ridderlige
Academies Bogtrykker, 1770
- Bie, J. C., *Den poetiske Nouvellist*, Adressekontoret, 1767
- Bie, J. C., *Tanker over Jule- og Nye-Aars-Dags Texter*, J.C. & G.C. Berling, 1765
- Bie, Lorenz, «Forfatter-juristen Jacob Christian Bie 1738-1798 med særligt henblik
på hans ophold i Ostindien», *Personalhistorisk Tidsskrift*, række 12:2, 1947, s.
31-41
- Ehrencron-Müller, H., *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil*
1814, København 1924-1939
- Konglige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge 1660-1848*,
udg. af L. Fogtman, København 1786-1854
- Holm, Edvard, *Nogle Hovedtræk af Trykkefrihedstidens Historie 1770-1773*, København
1885
- Holm, Edvard, *Danmark-Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Ri-*
gernes Adskillelse 1720-1814, bd. 1-7, København 1891-1912
- Ilse, Harald, *Bogtrykkerne i København og deres virksomhed ca. 1600-1810*, Køben-
havn 1992
- Ilse, Harald, «Censur og approbation. Lidt om bogcensurens administration i 16-
1700tallet», John T. Lauridsen og Olaf Olsen (ed.), *Umisteligt. Festskrift til Er-*
land Kolding Nielsen, København 2007, s. 119-135
- Jakobsen, Jesper, «Christian Gottlob Proft og de utiladelige skrifter. Bogforbud i årene
efter trykkefrihedsperioden» *Fund og forskning*, 51, 2012, s. 289-310
- Jørgensen, Harald, *Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799-1848*, København 1944
- Koch, L., «Arveprinsen og Jacob Christian Bie», *Historisk Tidsskrift*, række 4:8, 1912,
s. 211-213
- Lütken, Frederik, *Oeconomiske Tanker til høiere Efter-Tanke*, København 1756-61
- Magazin for patriotiske Skribenter*, 1771
- Maliks, Jakob, *Vilkår for offentlighed. Sensur, økonomi og transformasjonen av det of-*
fentlige rom i Danmark-Norge 1730-1770, Trondheim 2011
- Nystrom, Eiler (ed.), *Luxdorphs Dagbøger*, København 1915-1930
- Pettersen, Hjalmar, *Bibliotheca Norvegica*, Christiania 1899-1908
- Skjald-Tidender*, Adressekontoret, 1766
- Suhm, Peter Frederik, «Skrive-Frihed», *Samlinger udgivne af Peter Frederik Suhm*, 1.
bind, 2. stykke, Brødrene Berling, 1771

Grundtvigs politiske selvcensur i *Til Nordmænd om en Norsk Høi-Skole* (1837)

N.F.S. Grundtvig (1783-1872) gjorde sig i sit lange liv gældende inden for mange felter og er i eftertiden kendt som præst, teolog, pædagogisk tænker, salmedigter, oversætter, mytolog, historiker og politiker m.m. Der er dog ét felt, hvor han aldrig gjorde sig gældende: som diplomat. Grundtvig sagde sine ofte uortodokse meninger om dette og hint meget højt, han skaffede sig i perioder nærmest systematisk magtfulde uvenner, og han lagde sig jævnligt ud med hele det københavnske intellektuelle kleresi fra universitetsverdenen til gejstligheden. Kun kongehuset søgte han altid at holde sig gode venner med, som regel med held.

Så meget mere bemærkelsesværdigt er det at træffe på et værk af Grundtvig, hvori han pålægger sig selv en betydelig politisk selvcensur og bevidst afstår fra at ytre sine meninger om centrale aspekter af det pågældende emne.

*Til Nordmænd om en Norsk Høi-Skole*¹ er Grundtvigs andet højskoleskrift og det eneste, der retter sig mod et udenlandsk publikum. I det følgende opridses de samtidshistoriske, parlamentariske og uddannelsespolitiske forhold i Norge 1837, der danner baggrund for værket, for Grundtvigs forsøg på at manøvrere politisk i Norge og for den norske reception af værket. Hans øvrige – i eftertiden berømte – højskoleskrifter vakte ved deres fremkomst i Danmark ingen eller ringe opmærksomhed,

hvorimod *Til Nordmænd om en Norsk Høi-Skole* – en pjece på 26 sider i oktavformat – straks afstedkom en heftig debat i Norge.

Artiklen bygger til dels på forfatterens indledning til *Til Nordmænd om en Norsk Høi-Skole* i *Grundtvigs Værker* [GV] (<http://www.grundtvigsvaerker.dk>). Her kan også værkets tekst, faksimiler af 1. udgave, en tekstredegørelse og punktkommentarer læses.

Et bestillingsarbejde

Den 11. juli 1837 skrev Grundtvig til sin ven Gunni Busck (1798-1869):

Bogtrykker *Grøndal* fra *Christiania* var hernede [forleden] og forespurgde, om jeg vilde lade ham udgive den tredie Deel af min historiske Haandbog hos ham. Det var nu Noget, hvorom det i alt Fald ei nyttede at tale, da den skal skrives først, hvad ei kan giøres enten paa en Eftermiddag eller i et heelt Kobbelt Hundedage, men da jeg hørde, det ikke var saameget Haandbogen i Historie som en Bog af mine, han var opsat paa, fandt jeg, at en lille Samling af mine adspredte Digte kunde vel nok komme ud i *Christiania*, hvor de vel var udsat for Trykfeil men i det mindste fri for Streger, og det blev da besluttet; men som den ene Tanke kalder ad den Anden, faldt det mig ind, at en lille bitte Bog til de dristige Nordmænd om en 'Norsk Høiskole' kunde dog vist aldrig skade og maaske, under nærværende Omstændigheder, giøre og gavne eller dog synes at giøre meer, end Man skulde troe, og den skrev jeg da, udmærket lille, saa jeg venter den med første Dampskib.²

Forbindelsen mellem Christopher Grøndahl (1784-1864) og Grundtvig går via den navnkundige norske pietistiske lægprædikant Hans Nielsen Hauge (1771-1824) og kredsen omkring ham. Grøndahl var fra sin ungdom stærkt præget af Hauge, og Grundtvig og Hauge selv havde indtil Hagues død i 1824 haft et hjerteligt forhold til hinanden.³

Den 'historiske håndbog', Grøndahl havde efterspurgt, var *Haandbog i Verdenshistorien*⁴, hvis tredje og sidste bind udkom i tre hæfter 1842, 1843 og 1856 i København. Den omtalte digtsamling blev derimod snart sat sammen og udkom som aftalt i *Christiania*, det nuværende Oslo, med Grøndahl som forlægger: *Nordiske Smaadigte* (1838)⁵. Og *Til Nordmænd*

om en Norsk Høi-Skole blev antagelig skrevet hastigt på nogle juldage i 1837 og trykt samme måned.

‘Trykfejl’ og smålighed

Grundtvig kunne i øvrigt have sparet sig sin nedladende bemærkning om faren for ‘trykfejl’. Grøndahls bogtrykkeri var Norges fineste, og blandt hans betroede opgaver var den prestigøse trykning af bibler og af Stortingets publikationer. Grøndahls sats af Grundtvigs lille værk er tværtimod bemærkelsesværdig derved, at den ikke rummer en eneste tekstfejl. Måske med undtagelse af én, som Grundtvig selv var årsag til.⁶

Grundtvigs nedladenhed er vel udtryk for en i datidens København typisk fordom mod de ‘primitive’, ‘provinsielle’ nordmænd. Han har tydeligvis ikke haft nogen særlig forestilling om, hvem eller hvad Grøndahl var ud over at være haugianer. Men at Grøndahl gennem årene desuden bestred talrige offentlige tillidshverv og politiske poster og var en højt anset mand både i og uden for sit fag, har næppe stået Grundtvig klart. Det fremgår af den følgende brevvæksling, at Grundtvig opretholdt en ganske ubegrundet mistillid til Grøndahls faglige kompetence: To tekstfejl (hvoraf den ene atter skyldtes Grundtvig selv) i et korrekturark til *Nordiske Smaadigte* påtaltes fornærmet.⁷ I betragtning af hvor mange tekstfejl, der kunne være og normalt var i Grundtvig-værker sat på velrenommerede københavnske bogtrykkerier, f.eks. C. Græbes, er hans nidkærhed overfor Grøndahl bemærkelsesværdig.

Hele dette banale forløb indicerer, at Grundtvig kunne være både usikker og fordomsfuld i sin bedømmelse af norske forhold. Usikkerheden kunne give sig udslag i uberettiget mistro – men, som vi skal se i det følgende, også i forsigtighed, tilbageholdenhed og selvcensur.

Norge 1837

Der skal her anføres nogle få træk af den samtidspolitiske situation i Norge – de «nærværende Omstændigheder», som Grundtvig nævner i sit brev til Gunni Busck (Busck 1878, s. 199).

Hvad angår Grundtvigs generelle forhold til Norge henvises læseren til faglitteraturen om de venskaber, han som alumne på Valkendorfs Kol-

legium 1808-1811 havde knyttet med derboende nordmænd, hans senere vidtforbredte norske vennekreds, udbredelsen af hans værker i Norge samt den særlige udformning, grundtvigianismen fik i Norge osv.⁸

Norge var som selvstændigt land i nyere tid en ung nation. I hele perioden 1380-1814 havde landet været underlagt Danmark, og først ved freden i Kiel efter Englandskrigene 1801-1814 havde Norge fået sin selvstændighed. Men allerede fra april 1813 havde prins Christian Frederik (1786-1848), den senere danske konge Christian 8., som ung statholder i Norge støttet de norske ønsker om selvstændighed. Den 17. maj 1814 underskrev han den meget liberale Eidsvoll-forfatning og blev herefter valgt til konstitutionel konge af Norge; efter samtidens europæiske målestok var Eidsvoll-forfatningen med sin inspiration fra oplysningstidens tanker om folkesuverænitæt, menneskerettigheder og magtdeling enestående fri. For at afværge en krig med Sverige måtte Christian Frederik imidlertid abdicere allerede fem måneder senere, hvorefter Norge indgik i en ufrivillig personalunion med Sverige og måtte underordne sig svensk udenrigspolitik. Den svenske kong Karl 13. (1748-1818) blev herefter også konge af Norge. Han efterfulgtes 1818 af Karl 14. Johan (1763-1844), i Norge kaldet Karl 3. Johan. Men Stortinget beholdt sin lovgivende magt under personalunionen, omend ikke uden sværds slag.

Grundtvig hævder, at han kun havde «en meget dunkel Forestilling om Sammensætningen af det *Norske Storting*» (Grundtvig 1837b, s. 17, GSKv 2, s. 74, GV 14. marts 2015). Han må dog højst sandsynligt have været orienteret om den generelle politiske situation i Norge og om ‘Bondestortinget’, den almindelige betegnelse for det Storting, som blev valgt i 1833, og som repræsenterede et politisk gennembrud for den norske bondebevægelse. Antallet af bonderepræsentanter gik ved dette valg brat frem fra 21 til 45, så de fik flertal over for embedsmændene, hvis antal faldt fra 43 til 35.

Han har sandsynligvis også været orienteret om udfaldet af Stortingsvalget februar-juli 1836 – dette Storting opløstes af kong Karl 3. Johan samme år, fordi tinget efter hans opfattelse arbejdede for langsomt – og om den nyligt afholdte ekstraordinære («overordentlige») Stortingssamling oktober 1836-januar 1837.

Med opløsningen af Stortinget i 1836 havde kongen søgt at markere sin magt overfor tinget. Men han sanktionerede i januar 1837 alligevel

Stortingets vedtagelse af et vidtgående kommunalt selvstyre, den såkaldte formandskabslov, som førtes ud i livet med en omfattende decentralisering af magten i det udstrakte land til følge, en reform som udgjorde et betydningsfuldt skridt mod demokrati.

Når Grundtvig påstod kun at have «en meget dunkel Forestilling» om norske parlamentariske forhold, skyldes det snarest, at han ikke ønskede at blive blandet ind i dem. Personligt var han tilhænger af enevælden som politisk styreform; men blandt hans norske præstevenner fandtes der både glødende demokrater og stive konservative (Skrondal 1929, s. 74 og 89). Og atter andre norske venner – især kredsen omkring Solemfamilien i Christiania – holdt ham pr. brev ganske godt underrettet om begivenhederne.⁹

Latinen

Også uddannelsespolitisk var Norge i gæring, ikke mindst hvad angik det klassiske dannelsessprog latin på universitetet i Christiania og i de lærde skoler.

På universitetet havde brugen af latin som eksaminationssprog længe været under angreb, og i nogen grad var skytset hertil hentet fra Grundtvig (Skrondal 1929, s. 81-83). Nogle ønskede af nationale årsager de klassiske sprog helt eller delvis erstattet af 'gammelnorsk' på universitetet. I den liberale oppositionsavis *Morgenbladet* krævede andre latinen helt afskaffet, ikke blot på universitetet, men også i de lærde skoler.

Latinskolerektor Fr.M. Bugge (1806-1853) anbefalede i en rapport bestilt af regeringen en latinundervisning til de lærde skoler, som i lighed med den preussiske og i modsætning til den hidtidige norske undgik mekanisk terperi og var «langt mere *praktisk*».¹⁰

Over for disse reformkræfter stod konservative klassicister og intellektuelle, heriblandt en del af Grundtvigs præstevenner, for hvem latin var og blev dannelsens sprog. De fandt det desuden vigtigt at fastholde det gamle kulturelle fællesskab med Danmark. På dette tidspunkt samledes de om bladet *Den Constitutionelle*.

I dette højspændingsfelt mellem norsk, dansk og latin landede nu Grundtvigs lille kampskrift.

Til Nordmænd om en Norsk Høi-Skole

Grundtvigs første (som bog trykte) højskoleskrift, *Det Danske Fiir-Kløver eller Danskheden partisk betragtet* (1836), var skrevet i glæde over, at man med de rådgivende stænderforsamlinger, der kom i funktion fra 1835, efter Grundtvigs opfattelse omsider havde genetableret Danmarks 'naturlige', 'ældgamle' forfatning. Det første skridt hertil var indførelsen af enevælden i 1660-1661, som gjorde kongen fri fra hensyn til adelens og gejstlighedens særinteresser; det andet og endelige skridt var oprettelsen af de rådgivende stænderforsamlinger – af Grundtvig kaldet 'folke-' eller 'statsrådet' – som et høringsorgan. Hermed kunne nu en 'fri folkestemme' rådgive en 'fri konge'. 'Det danske firkløver' – dvs. det lykkelige samspil mellem konge og folk, fædreland og modersmål – havde hermed efter Grundtvigs opfattelse fundet sin endelige og bedst tænkelige form.

Den skole, Grundtvig forestillede sig, var «en *Høi-Skole* for vor *borgerlige Ungdom*, hvorved den Dannelse og Oplysning, vi maae ønske baade hos *Stats-Raadet* og *Dets Vælgere*, omhyggelig fremmes»¹¹: En højere læreanstalt, et akademi uafhængigt af Københavns Universitet, som en forudsætning for, at folket virkelig også fremover ville komme til *orde* i 'folkerådet'.

Mere præcist skulle man på denne *danske* højskole – i modsætning til den latinske, dvs. universitetet – «være saa godt som mueligt oplyste om *Folke-Naturen, Stats-Forfatningen og Fæderne-Landet i alle Henseender*» (Grundtvig 1836, s. 57, GSkv 2, s. 40, GV 14. marts 2015). Den danske højskole skulle altså være en *statsborgerskole* – en medborgerskole ville man vel kalde den i dag.

Med *Til Nordmænd om en Norsk Høi-Skole* henvendte Grundtvig sig imidlertid til et folk, der ikke blot havde rådgivende organer over for en enevældig konge. Nordmændene havde et egentligt parlament med lovgivende myndighed, Stortinget, stærkt nok til at hævde sin magt overfor den udøvende myndighed, kongemagten. Det var måske derfor, Grundtvig i sit brev til Gunni Busck 11. juli 1837 havde kaldt nordmændene 'dristige'.

Grundtvig havde i 1832 generelt erklæret, at han ikke var «nogen Ven af Rigs-Dage, men da de høre til Dagens Orden, skulde man dog indsee,

at uden en hensigtsmæssig Dannelse af alle dem, der skal kunne være Medlemmer af Folke-Forsamlingen, maae de blive en Ulykke for Staten». ¹² Men om en hensigtsmæssig dannelse af Stortingets medlemmer indeholder *Til Nordmænd om en Norsk Høi-Skole* ikke et ord.

Også her må det være for at undgå beskyldninger om at blande sig i norske politiske anliggender, at han i stedet blot hævder sin generelle idé: en højere læreanstalt, hvor det hele skulle dreje sig «om *Folkets* og *Landets* og *Moders-Maalets* Natur og Beskaffenhed, nærværende Tilstand og *naturlige* Forbedring og Fremgang» (Grundtvig 1837b, s. 9, GSkv 2, s. 68, GV 14. marts 2015), altså «disse enhver Borger magtpaaliggende Ting» (sst.). Man skulle her beskæftige sig med almenvellet, «*hvad* der virkelig for *Nordmænd* er *fælles Bedste*» (Grundtvig 1837b, s. 11, GSkv 2, s. 70, GV 14. marts 2015).

Det er i det hele taget bemærkelsesværdigt, at Grundtvig kun i forbigående nævner det norske parlament (Grundtvig 1837b, s. 17, GSkv 2, s. 74, GV 14. marts 2015): Dels stiller han sig skeptisk overfor, om oprettelsen af en folkelig højskole i Norge burde være et statsanliggende, en sag for Stortinget, dels koketterer han som nævnt med kun at have en 'meget dunkel' forestilling om Stortingets sammensætning. Hvorpå han konstaterer det selvindlysende, at Stortinget ikke hidtil har taget initiativ til at oprette en folkelig højskole efter hans idé.

Dog vovede han året efter i fortalen til *Nordiske Smaadigte* at anføre dét argument for folkelig dannelse i Norge, at «*Folkestemmen* er *Landslov*», ¹³ altså at Stortinget havde den lovgivende magt og, underforstået, burde bruge sin magt til at fremme denne gode sag.

Grundtvigs politiske selvcensur

I omtalen af en kommende norsk højskole bevæger Grundtvig sig også uden om andre væsentlige temaer.

For det første nævner han ikke den regerende svensk-norske konge siden 1818 med et ord. Grundtvig anså Karl 3. Johan, født Jean Baptiste Bernadotte, franskmand og tidligere feltmarskal for Napoleon, for at være en opkomling, hvis person ikke kunne aftvinge nogen respekt sammenlignet med den, der måtte tilkomme en dansk konge fra et ældgamelt monarki.

For det andet betragtede Grundtvig generelt personalunionen med Sverige som en unaturlig og uhistorisk alliance – i modsætning til det hjerteligt forbundne ‘dobbeltmonarki’ Danmark-Norge. Og at appellere til svenskekongen om støtte til en norsk-national højskole er i hvert fald ikke faldet Grundtvig ind.

Blandt Grundtvigs norske tilhængere var meningene om personalunionen og om Karl 3. Johan imidlertid delte. Nogle mente at skyldte Sverige tak for at have befriet Norge fra dansk overherredømme, andre ville som nævnt gerne fastholde i hvert fald de kulturelle bånd til Danmark.

Derfor nævner Grundtvig ikke svenskekongen. Af et teoretisk ‘norsk firkløver’ mellem Karl 3. Johan og det norske folk, Norge og det norske sprog bliver der derfor kun folket, landet og modersmålet tilbage. Og hvad det sidste angik, kunne man – i disse år inden den norske sprogstrid brød ud – fra dansk side tro, at norsk talesprog var en dansk dialekt. Hvad angik det norske skriftsprog, så *var* det dengang dansk.

Bemærkelsesværdigt er det endelig, at Grundtvig i en temmelig anstrengt, ikke særlig logisk argumentation når frem til, at den norske højskole – i modsætning til den danske – burde rejses på privat initiativ og for private midler, uden om staten. Men det var jo netop et hovedpunkt i hans tanker om den *danske* højskole, at den skulle være ‘kongelig’, dvs. statslig, og styrke hjertebåndene i ‘det danske firkløver’ mellem konge og folk, fædreland og modersmål. Den mistanke rejser sig derfor, om ikke en statsuafhængig *norsk* højskole efter Grundtvigs udtalte mening blandt andet skulle udgøre et center for norsk selvbesindelse under eller ligefrem *imod* personalunionen med Sverige. Men tanken ytres ikke.

Således balancerede Grundtvig forsigtigt uden om en række sprængfarlige emner, hvorom meningene var delte i Norge, også blandt Grundtvigs venner og tilhængere. Til disse emner havde Grundtvig selv stærke holdninger, som gemmer sig bag hans forblommede ord til Gunni Busck om, «at en lille bitte Bog til de dristige Nordmænd om en ‘Norsk Høiskole’ kunde dog vist aldrig skade og maaske, under nærværende Omstændigheder, gjøre og gavne eller dog synes at gjøre meer, end Man skulde troe» (Busck 1878, s. 199 f.). Men udadtil indskrænkede han sig omhyggeligt til *kun* at tale om et tilsyneladende ukontroversielt og upolitisk spørgsmål: en folkelig oplysning om, «*hvad* der virkelig for *Nord-*

mænd er fælles Bedste» (Grundtvig 1837b, s. 11, GSkv 2, s. 70, GV 14. marts 2015).

Hvordan blev det nu opfattet i Norge?

Den Constitutionelle

Allerede før sin officielle udgivelse vakte Grundtvigs lille pjece opsigt i Norge.

Mandag den 29. juli 1837 kunne *Morgenbladet* oplyse, at værket nu var udkommet og solgtes hos udgiveren, bogtrykker Grøndahl. Men så længe kunne ikke alle blade vente.

Den 20. juli – ikke 20. august som anført i Skrondal 1929, s. 86 – reagerede *Den Constitutionelle* med en anonym omtale (anonymitet var almindelig), opsat som ugens sensation: Artiklen fyldte hele forsiden og et stykke af side 2. *Den Constitutionelle* var som nævnt talerør for den klassicistisk orienterede norske intelligentsia og embedsmandsstand, et konservativt dagblad.

Til Nordmænd om en Norsk Høi-Skole; fra Nik. Fred. Sev. Grundtvig.

Denne Overskrift er Titlen paa en Brochure paa 24 Sider, der i disse Dage er udkommet hos Grøndahl i Christiania. Skriftet selv er ligesaa gaadefuldt som Titlen, det har kun Interesse som Bidrag til Characteristiken af den mærkværdige Forfatters Personlighed og Omveltningerne i hans gjærende og hvileløse Aand. Den hele Udvikling i Skriftet hviler paa og bæres af hans noksom bekjendte fanatiske Had til det romerske Folk, det romerske Sprog og den romerske Literatur og deres Indflydelse paa den europæiske Cultur og Dannelsesanstalternes Tilstand og Retning, og forsaavidt stemmer Skriftets Tendents som negativ og polemisk ganske med Forfatterens ældre Anskuelser. Men Skriftets positive Side, det som han vil have sat i Stedet, staaer i en saadan Strid med hans ældre dogmatisk-spiritualistiske System, at man snarere maatte antage en Saint-Simonist¹⁴ end en orthodox Theolog som Forfatter. Forsaavidt som det kan sluttes af nogle forblommede Ytringer i Skriftets Begyndelse synes han at erkjende at han indtager et andet Standpunct end i sit Livs yngre Perioder.

Herefter bringes et længere citat fra værkets første sider, og artiklen slutter med at «anføre nogle Brudstykker af dette lille Skrift, hvoraf man omtrent kan danne sig en ligesaa god Forestilling om den Høiskole, som Hr. Grundtvig vil have oprettet i Norge, som af Bogen selv».

Ved med det første citat at rive Grundtvig hans ungdoms bibelfundamentalisme og tilbageskuende sværmeri for nordisk oldtid – «Forfatterens ældre Anskuelse» – i øjnene, søgte bladet at fremstille hans idé om en folkelig højskole for det *nutidige* samfundsliv som letbenet og konsekvent.

Men hvad der faldt dette blad for brystet var vel egentlig, at Grundtvig foreslog videregående undervisning af bønder – uden om latinskolerne og universitetet.

Morgenbladet

I det liberale dagblad *Morgenbladet* hed det anderledes velvilligt og i udtalt opposition til *Den Constitutionelle* i et indlæg 31. juli 1837, ligeledes anonymt:

Indsendt.

Et saare mærkeligt [dvs. bemærkelsesværdigt] lidet Skrift er udkommet i disse Dage fra Pastor Grundtvig i Kjøbenhavn med Titel: 'Til Nordmænd om en norsk Høiskole.' Vel har jeg hørt, at 'Den Constitutionelle' skal have udtalt om dette Skrift en, som den sædvanligt, imperativisk Kjendelse, men jeg haaber, at ingen Upartisk og for Fædrelandets stigende Vel Følende vil lade sig forblinde af en Dom, der oftere er befundet ugrundet. Vel er der Adskilligt i Skriftet, som er dunkelt, og Meget, som kunde tiltrænge en nøiere Udvikling, men det Hele viser en Sands for Folkeoplysning, der just er Norges store Trang, og en Liberalitet, der er undfanget i dens europæiske Hjem, England, og stunder efter en kraftfuld Bevægelse.

Vor nuværende Forfatning kræver en stigende Oplysning i *Folket*, ei blot hos Embedsmændene. Saaledes, som vort Universitet nu er, aldeles dannet efter det danske, optager det ingen Anden, end den, som er dimitteret fra Latinskoler, og der har opofret sin bedste Dannelsesetid til at skrive og læse Latin. Lad det nu end staae uafgjort, om Classikernes Studium er det bedste Dannelsesmiddel for Lærde, eller som Hr. G. siger

Pag. 13, 'for Præster, Amtmænd, Fogder eller andre Embedsmænd', kan der dog ikke være Tvivl underkastet, at det aldrig kan blive det for Folket, hvis Børn ikke kunne tilbringe deres bedste Barndoms- og første Ungdomstid i de lærde Skoler, uden at 'hele Folket maatte sulte ihjel, hvis ikke et andet Folk var ædelmodigt nok til at give dem et vist Levebrød', som havde udholdt den møisommelige Skolegang og glimrende Examen.

Dersom nu Folket skal kunne sende fuldkommen uafhængige Mænd til Stortinget, behøves jo dog sandelig en nærmere Vei til den Dannelse, som hører hjemme der, end den, som nu kjendes, og en saadan er jo den 'folkelige Høiskole', som Pastor G. omhandler. En Høiskole, hvor hver ung Mand, der medbragte de nødvendige Forkundskaber, kunde erholde den borgerlige Dannelse, som var ham i en borgerlig Stilling, som Folkets Mand – ikke Embedsmand – nødvendig. At Fædrelandets Sprog, Historie og Forhold paa en saadan Høiskole maat[t]e blive de vigtigste Læregjenstande, følger af sig selv. En saadan Idee af et Genie som Pastor G. kunde vel fortjene en alvorlig Prøvelse og en grundig Bedømmelse. For ham staaer den saa lys og klar, at han troer med faa Ord at kunne meddele det fulde Lys, som den har for ham selv. Dette er ikke vel muligt, og saaledes bliver der megen Dunkelhed i hans Skrift, som blot ved en tydeligere og klarere Udvikling kan adspredes. Naar hans Tale fandt den Modtagelighed og hans Tillid den Agtelse, de begge ere værd, vilde han vel ikke undlade at gaae et offentligt Ønske i den Henseende venligt imøde. Jeg erkjender Storheden i hans Idee og dens Velgjørenhed for Folket. Laugsaaenden vilde derved faae et vældigt Stød tilbage og Folkedannelsen et ligesaa vældigt fremad. Latinen vil vel endnu længe beholde sit Herredom i det lærde Skolevæsen; men en saadan fri Høiskole, stillet den anden ved Siden, var en Prøve, som kunde gøres uden Fare for Barbarie. Lykkedes det ikke med den frie, blev jo Dannelsen og Lærdommen bevaret ved den gamle Skole.

Disse Linier have ingen anden Hensigt, end at gjøre Folket og dets ærlige Venner opmærksomme paa Pastor G.s Skrift og dets liberale Formaal. Han er vist en ærlig Folkeven og en oprigtig Christen, saa at jeg med Sandhed tør erklære, at den, som øiner i ham en St. Simonist, seer Feil.

Her udtales – langt klarere end i *Til Nordmænd om en Norsk Høi-Skole* selv! – at hensigten med den folkelige højskole ikke mindst var dannelsen

og den folkelige oplysning af Stortingets medlemmer. En sådan indforståethed med Grundtvigs højskoletanker gør det nærliggende at antage, at den anonyme forfatter har kendt også Grundtvigs første højskoleskrift, *Det Danske Fiir-Kløver* (1836), og generelt har været godt inde i hans nyere forfatterskab om samfundsforhold.

Statsborgeren

Ét bestemt blad reagerede mærkeligt nok slet ikke: det radikalt norsk-nationale organ *Statsborgeren*, redigeret af digteren Henrik Wergeland (1808-1845). Bladet henvendte sig ikke mindst til et bondepublikum. Og man skulle tro, at et forslag til fremme af norsk folkelig dannelse ville blive budt særligt velkommen netop her.

Som Grundtvig knyttede også Wergeland nation og kristendom sammen; som Grundtvig var også Wergeland præget af klassisk-patriotiske ideer såvel som af moderne nationalromantik. Begge havde desuden suget til sig af indtryk fra rejser i England omkring 1830. Og begge var de stærkt engagerede i folkelig oplysning.

Men i modsætning til Grundtvig hyldede Wergeland liberale friheds-ideer og betragtede Julirevolutionen i Paris 1830 med begejstring. Hjemmefra havde han medbragt en grundfæstet tillid til fornuften. Faderen, præsten Nicolai Wergeland (1780-1848), var en af hovedforfatterne til Eidsvoll-forfatningen, der som nævnt var præget af idealerne fra Den Franske Revolution. Med hjemmefra havde Henrik Wergeland desuden en grundfæstet national anti-danskhed og i forlængelse heraf: anti-grundtvigianisme. Et hvilket som helst skrift af Grundtvig – og vel ikke mindst et skrift om Norge – udløste derfor visse automatiske reaktioner.¹⁵

Men først efter, at *Morgenbladet* den 28. august havde ladet Grundtvigs 19 strofer lange frådende nidvise mod latinen og al dens væsen, *Romer-Vise*, optrykke, reagerede *Statsborgeren* den 14. september 1837 med et generelt angreb på både Grundtvig og hans norske tilhængere:

Forbausende Yttringer af Grundtvig.

Kan noget forbause af denne Mand af hvad der er paradox og fanatisk?
Det Urimelige, ja Vanvittige strømmer jo af ham, saasart han kommer i
mindste Berørelse med Religionen. Altsaa er Overskrivten mindre pas-

sende. Men det er Forbausende, at denne Mand netop i det, hvori en partiel monomanisk Galskab synes at rive ham hen, har Indflydelse paa og Anseelse som en Slags Profet hos ikke saa Faae hos Os, der lide af noget lignende, og ere forsaavidt hans Aandsbeslægtede. Just i denne Tid har man hos os hørt denne Profetrøst fremkaldt i den videnskabelige Strid mellem de klassiske Sprogs og de praktiske, saakaldte humanistiske, Videnskabers fortrinsvise Studium; og derimellem har man da i Morgenbladet – man veed ikke ret om fra Grundtvig selv, der vel neppe trives uden nogen Trætte eller 'aandelig Kamp' – for nylig seet et Angrebsdigt paa de gamle Sprogs Studium. At Grundtvig er vaklende i sine verdslige Anskuelser, er nu vel saa; men alligevel vil det, med Hensyn til omtalte senere Retning af hans Anskuelser, ikke være uden Interesse, om vi hidføre følgende Yttringer af ham fremsatte i hans 'Korte Begreb af Verdens Krøniken.' (s. 279-281)

Der anføres nu fra sidstnævnte værk citater, af *Statsborgeren* redaktionelt forsynede med flere udråbstegn, hvori Grundtvig havde opstillet skarpe modsætninger mellem naturvidenskaberne på den ene side og åndsliv på den anden.¹⁶

I striden mellem klassisk og moderne dannelse og mellem de klassiske sprog og de 'reale' fag fremstiller dette angreb Grundtvig som en megaloman kværlulant. Og ved at fastholde Grundtvig på hans synspunkter fra 1812 lykkes det desuden at fremstille ham som videnskabelig ignorant – og dermed uskikket til at udtale sig om moderne folkelig oplysning. At holde Grundtvigs tidligere synspunkter op imod hans aktuelle var således en velegnet metode til – fra både højre (*Den Constitutionelle*) og venstre (*Statsborgeren*) – at reducere ham *ad absurdum*.

Også denne artikel var anonym, men forfatteren er Henrik Wergeland selv.¹⁷

Efterspil

Til Nordmænd om en Norsk Høi-Skole vakte således en del postyr i Norge, men generelt blev værket ikke forstået på dets egne præmisser. Det betragtedes først og fremmest som et partsindlæg i den standende strid mellem 'klassicisme' og 'realisme', herunder striden om latin kontra norsk

som undervisnings- og eksaminationssprog. Kun *Morgenbladets* velvil- lige, men dog ikke ukritiske omtale viste en større forståelse; endog større end det var muligt ud fra en isoleret læsning af værket selv.

Grundtvigs vel nærmeste norske kirkelige tilhænger, som dog ikke delte hans had til latinen, kateket ved domkirken i Christiania W.A. Wex- els (1797-1866), søgte at dæmpe Grundtvigs forventninger – og måske også at advare ham imod omklamring fra det liberale *Morgenbladet*. I brev af 13. august 1837 skrev han:

Tak for Deres Ord om den norske Højskole. [...] Jeg har des værre derom kun lidet Haab. Man forstaa'r Dem næppe her. [...] En Del her vil glæde sig i de 'Friheds-Ideer', i den 'Liberalisme', de mene at finde udtalt i Deres Ord, vil ogsaa i dette Stykke forstaa Dem maadelig nok og for Resten give Højskolen en god Dag (Grundtvig 1926, s. 273).

I sin fortale til *Nordiske Smaaadigte* indrømmede Grundtvig da også, at *Til Nordmænd om en Norsk Høi-Skole* «havde mødt endeel Misforstand» i Norge (Grundtvig 1838, s. XVI, US 8, s. 175). Alligevel var han ved godt mod.

I et brev til B.S. Ingemann (1789-1862) skriver han 22. september 1837, at værket har vakt «nogen Eftertanke om den folkelige Højskoles Nødvendighed [...] i Norge, hvad saa end Følgen deraf kan blive» (Grundtvig 1882, s. 199). Samme dag skriver han til Gunni Busck:

Fra Norge har jeg hørt, at min lille Bog har gjort endeel Opsigt, og at der virkelig tænkes paa privat at oprette en folkelig Høiskole, men om Tanken bærer Frugt, er et andet Spørgsmaal, som kun Tiden kan vise (Busck 1878, s. 206).

Det var den resolute Randi Solem, der fra august 1837 på eget initiativ gav sig i kast med at realisere de grundtvigske højskoletanker i Norge, og hun skrev flere gange til Grundtvig herom. Juli 1838 var planerne blevet så konkrete, at hun tænkte sig at lade købe en bestemt gård til formålet. Nu bad hun Grundtvig komme op og bese den.¹⁸

Planerne løb dog af forskellige årsager ud i sandet. De dybere forudsætninger for en folkelig højskole var dengang hverken til stede i Dan-

mark eller i Norge, og den første norske højskole, Sagatun, åbnede først i 1864 (Thorkildsen 1996, s. 129-142.)

Noter

- 1 N.F.S. Grundtvig, *Til Nordmænd om en Norsk Høi-Skole*, Christiania 1837b.
- 2 Gunni Busck, *Gunni Busck, et Levnedsløb i en Præstegaard. Anden, forøgede Udgave*, udg. af Henrik Bech, København 1878, s. 199 f.
Datoen for Grøndahls besøg kendes ikke; ordet «forleden» kunne både betyde 'for få dage siden' og, mere ubestemt, 'for nogen tid siden'.
Grundtvig undgik ganske rigtigt i første omgang den danske censurs «Streger», men da nogle eksemplarer af *Til Nordmænd om en Norsk Høi-Skole* blev udbudt til salg i København, slap han ikke for besværligheder med den censur, han havde været underkastet siden 1826. Se herom Busck 1878, s. 203 f., N.F.S. Grundtvig, *Grundtvig og Ingemann. Brevvexling 1821-1859*, udg. af Svend Grundtvig, København 1882, s. 198 f., N.F.S. Grundtvig, *Breve fra og til N.F.S. Grundtvig*, 1-2, udg. af Georg Christensen & Stener Grundtvig, København 1924-1926, s. 284-286, N.F.S. Grundtvig, *Grundtvigs skoleverden i tekster og udkast* [Gskv], 1-2, udg. af K.E. Bugge, København 1968, s. 299. Ud over politiet synes ingen i Danmark at have interesseret sig for værket; det blev ikke omtalt i den danske presse.
- 3 Hauge gengældte den unge Grøndahls hengivenhed, tog ham i 1800 med til København og fik ham sat i bogtrykkerlære – Hauge interesserede sig selv for faget og lærte sig, for at kunne trykke sine egne skrifter, bogtrykker- og bogbinderkunst som autodidakt. 1812 fik Grøndahl sit eget trykkeri i Christiania.
Om forholdet mellem Hauge og Grundtvig, se Anders Skrondal, *Grundtvig og Noreg. Kyrkje og skule 1812-1872*, Bergen 1929, s. 54 f. og Gustav Albeck, *Omkring Grundtvigs Digtsamlinger. Studier i Grundtvigs lyriske Forfatterskab 1808-16*, Aarhus & København 1955, s. 134 f.
- 4 Grundtvig, N.F.S., *Haandbog i Verdenshistorien*, 3, København 1843: 1842, 1843 og 1856.
- 5 Grundtvig, N.F.S., *Nordiske Smaadigte*, Christiania 1838.
- 6 Den 12. oktober 1837 svarer Grøndahl på et brev fra Grundtvig:

For nøiagtig Correctur [af *Nordiske Smaadigte*] skal jeg gjøre mig al mulig Umage. [...] Hvad den Side 23 i Deres Skrift om en Norsk Høiskole bemærkede Trykfeil angaaer, da er Skylden for Samme ikke min, men Manuscriptets, thi deri staaer tydelig afskæres (Grundtvig-arkivet, fasc. 443.19.a).

Striden synes at dreje sig om ordet 'afskæres' i følgende bisætning: «og om end alt Haab om videnskabelig Glands derved afskæres for Norden» (Grundtvig 1837b, s. 23, GSkv 2, s. 78, GV 14. marts 2015). Grundtvig har muligvis savnet et stumt i: 'afskiæres', eller han har villet have verbet i præterium: 'afskæres'. Men den stolte bogtrykker hævder altså at have sat og trykt, hvad manuskriptet, dvs. Grundtvig selv, har anført.

Hverken Grundtvigs brev til Grøndahl eller manuskriptet til *Til Nordmænd om en Norsk Høi-Skole* er bevaret.

- 7 Se brev fra Grøndahl til Grundtvig af 5. april 1838, *Grundtvig-Studier* 2012, s. 87.
- 8 Således Skrondahl 1929, Steen Johansen, «Hvor gammelt er ordet 'grundtvigianer'?», i *Højskolebladet* nr. 34, Kolding 1950, Albeck 1955, Dag Thorkildsen, *Grundtvigianisme og nasjonalisme i Norge i det 19. århundre*, Oslo 1996 og Olav Golf, *Norgesvennen Grundtvig*, Oslo 2001.
- 9 Ægteparret Randi (1775-1859) og Arent Solem (1777-1857) havde boet i Christiania siden 1824, og deres hjem udgjorde det gæstfrie centrum for den lokale haugianske bevægelse. Også bogtrykker Grøndahl hørte til denne inderkreds, som desuden nærede varm interesse for Grundtvigs værker. Fabrikant og købmand Arent Solem hørte til den oprindelige kreds omkring Hans Nielsen Hauge, men hustruen Randi var i åndelig henseende den ledende. 26 år gammel havde hun i 1802 af Hauge selv fået status som 'ældste', dvs. en ud af 30 ledere af det haugianske vennesamfund; Hauges positive syn på kvinders rolle i det religiøse liv var højst usædvanligt. Solem-parret havde stået i brevveksling med Grundtvig siden 1827 og samlede i deres hjem mange af dem, der senere skulle blive grundtvigianismens bannerførere i Norge. Generelt var der et vist personsammenfald mellem de større byers haugianere og tilhængerne af Grundtvig.
Brevene til Grundtvig fra Solems befinder sig i Grundtvig-arkivet, fasc. 443.39-41.
- 10 Frederik Moltke Bugge, *Det offentlige Skolevæsens Forfatning i adskillige tyske Stater tilligemed Ideer til en Reorganisation af det offentlige Skolevæsen i Kongeriget Norge*, 1-3, Christiania 1838, 2, s. 74.
- 11 N.F.S. Grundtvig, *Det Danske Fiir-Kløver eller Danskheden partisk betragtet*, København 1836, s. 40, GSKv 2, s. 31, GV 14, marts 2015.
- 12 N.F.S. Grundtvig, *Nordens Mythologi eller Sind-Billedsprog, historisk-poetisk udviklet og oplyst*, København 1832, s. 28.
- 13 Grundtvig 1838, s. XVI og N.F.S. Grundtvig, *Udvalgte Skrifter* [US], 8, udg. af Holger Begtrup, København 1909, s. XVI.
- 14 «Saint-Simonist»: egentlig tilhænger af den franske utopiske socialist Henri de Saint-Simon (1760-1825). Her i betydningen samfundsomstyrter, revolutionær.
- 15 Henrik Wergelands far, Nicolai, havde i 1811 skrevet den vindende prisopgave om begrundelser for et norsk universitet med sit store værk *Mnemosyne: et Forsøg paa at besvare den af Det kongl. Selskab for Norges Vel fremsatte Opgave om et Universitet i Norge: et Priisskrift*, 1-2, Christiania 1811. Værket gjorde ham uhyre populær i Norge.

Universitetet i Christiania oprettedes ifølge kgl. reskript af 2. december 1811, hvilket var et af tidens store samtaleemner, men det kom først i funktion fra 1813, under beskedne forhold og med få studenter.

Imidlertid følte Grundtvig sig stødt over Wergelands *begrundelser* for et norsk universitet, som han fandt både anti-danske og, hvad der efter Grundtvigs opfattelse var lige så slemt, rationalistiske.

Grundtvig reagerede i 1812 med det lange digt *Til Dannekongen Frederik hin Sjette paa Hans Fødselsdag den 28de Januarii 1812*. Digtet hyldede ikke mindst monarken for hans store og gode gerninger over for Norge, der skildredes i billedet af et hjælpeløst barn, opammet af den kærlige moder Danmark. Digtet var imidlertid ikke blot kongerøgtelse, men navnlig polemik imod Nicolai Wergeland, og det havde hensat denne i norsk-national vrede. Han svarede 1816 med et omfattende historisk angreb på Danmark i almindelighed og Grundtvig i særdeles-

hed: *En sandfærdig Beretning om Danmarks politiske Forbrydelser imod Kongeriget Norge fra Aar 955 indtil 1814, eller fra Hakon Adelsteens Krig med Harald Blaatand, indtil Fredsslutningen i Kiel*. Heri fremstillede Wergeland Danmark som den rå kolonimagt, der langtfra havde opammet Norge, men tværtimod udsuget landet igennem århundreder; Grundtvig selv fremstilles som denne udbyttnings apologet ([Wergeland] 1816, s. 115-121, se *Grundtvig-Studier* 2012, s. 78-79).

Værket udløste en pennefejde, hvor Grundtvig af andre nordmænd blev både forsvaret og udsat for nye angreb (Albeck 1955, s. 138-150). Et kort svar dateret 13. maj 1817 gav Grundtvig i fortalen til *Danne-Virke*, 2, s. III f. Et upubliceret udkast til svar, formentlig fra efteråret 1816, «Om mine politiske Forbrydelser mod Norge», findes i Grundtvig-arkivet, fasc. 246.9, og er trykt i *Grundtvig-Studier* 2012, s. 80-84.

- 16 Det lange citat fra N.F.S. Grundtvig, *Kort Begreb af Verdens Krønike i Sammenhæng* (Grundtvig 1812b, s. 279-281, GV 14. marts 2015) er Grundtvigs berømte / berygtede afregning med naturvidenskaberne og indledes således, her gengivet efter *Statsborgeren* med Wergelands indsatte udråbstegn: «Alt før Revolutionen [den franske] dyrkedes med Iver kun trende Kundsksbsgrene: Kemi, Astronomi og Mathematik, og hvor disse ret blomstre, behøves intet andet Vidnesbyrd om, at det aandelige Træ er sin Udgang nær. (!!)» osv.
- 17 Artiklen er optrykt i Henrik Wergeland, *Samlede Skrifter, trykt og utrykt*, 3:3, *Artikler og småstykker, polemiske og andre: 1836-1845*, Oslo 1934, s. 274.
- 18 Skrondal 1929, s. 88; brevene fra Randi Solem til Grundtvig i Grundtvig-arkivet, fasc. 443.41.a-k.

Litteraturliste

Værker af Grundtvig

Følgende forkortelser er anvendt ovenfor:

US = Grundtvig 1909, GSkv = Grundtvig 1968, GV = Grundtvig 2010-

Grundtvig, N.F.S., *Til Dannerkongen Frederik hin Sjettede paa Hans Fødselsdag den 28de Januarii* 1812, København 1812a

Grundtvig, N.F.S., *Kort Begreb af Verdens Krønike i Sammenhæng*, København 1812b, GV 14. marts 2015, <http://www.grundtvigsvaerker.dk> udg. af Holger Berg 2014

Grundtvig, N.F.S., *Danne-Virke*, 2, København 1817

Grundtvig, N.F.S., *Nordens Mythologi eller Sind-Billedsprog, historisk-poetisk udviklet og oplyst*, København 1832

Grundtvig, N.F.S., *Det Danske Fiir-Kløver eller Danskheden partisk betragtet*, København 1836, GV 14. marts 2015, <http://www.grundtvigsvaerker.dk> udg. af Henrik Yde 2013

Grundtvig, N.F.S., *Romer-Vise*, København 1837a, GV 14. marts 2015, <http://www.grundtvigsvaerker.dk> udg. af Henrik Yde 2014

Grundtvig, N.F.S., *Til Nordmænd om en Norsk Høi-Skole*, Christiania 1837b, GV 14. marts 2015 <http://www.grundtvigsvaerker.dk> udg. af Henrik Yde 2013

Grundtvig, N.F.S., *Nordiske Smaadigte*, Christiania 1838

- Grundtvig, N.F.S., *Haandbog i Verdenshistorien*, 3, København 1843: 1842, 1843 og 1856
- Grundtvig, N.F.S., *Grundtvig og Ingemann. Brevvexling 1821-1859*, udg. af Svend Grundtvig, København 1882
- Grundtvig, N.F.S., *Udvalgte Skrifter* [US], 8, udg. af Holger Begtrup, København 1909
- Grundtvig, N.F.S., *Breve fra og til N.F.S. Grundtvig*, 1-2, udg. af Georg Christensen & Stener Grundtvig, København 1924-1926
- Grundtvig, N.F.S., *Grundtvigs skoleverden i tekster og udkast* [Gskv], 1-2, udg. af K.E. Bugge, København 1968
- Grundtvig, N.F.S., *Grundtvigs Værker* [GV], <http://www.grundtvigsvaerker.dk>, 2010-

Værker af andre forfattere

- Albeck, Gustav, *Omkring Grundtvigs Digtsamlinger. Studier i Grundtvigs lyriske Forfatterskab 1808-16*, Aarhus & København 1955
- Bugge, Frederik Moltke, *Det offentlige Skolevæsens Forfatning i adskillige tyske Stater tilligemed Ideer til en Reorganisation af det offentlige Skolevæsen i Kongeriget Norge*, 1-3, Christiania 1838
- Busck, Gunni, *Gunni Busck, et Levnedsløb i en Præstegaard. Anden, forøgede Udgave*, [1. udg. 1869] udg. af Henrik Bech, København 1878
- Den Constitutionelle* 20. juli 1837, Christiania 1837
- Golf, Olav, *Haugianisme og folkeopplysning*, Oslo 1996
- Golf, Olav, *Norgesvennen Grundtvig*, Oslo 2001
- Grundtvig-Studier* 2012, København 2012
- Johansen, Steen, «Hvor gammelt er ordet 'grundtvigianer'?», i *Højskolebladet* nr. 34, 1950, Kolding 1950
- Morgenbladet* 29. juli, 31. juli og 28. august 1837, Christiania 1837
- Skrondal, Anders, *Grundtvig og Noreg. Kyrkje og skule 1812-1872*, Bergen 1929
- Statsborgeren* 14. september 1837, Christiania 1837
- Thorkildsen, Dag, *Grundtvigianisme og nasjonalisme i Norge i det 19. århundre*, Oslo 1996
- Wergeland, Henrik, *Samlede Skrifter, trykt og utrykt*, 3:3, Artikler og småstykker, polemiske og andre: 1836-1845, Oslo 1934
- Wergeland, Nicolai, *Mnemosyne: et Forsøg paa at besvare den af Det kongl. Selskab for Norges Vel fremsatte Opgave om et Universitet i Norge: et Priiisskrift*, 1-2, Christiania 1811
- [Wergeland, Nicolai,] *En sandfærdig Beretning om Danmarks politiske Forbrydelser imod Kongeriget Norge fra Aar 955 indtil 1814, eller fra Hakon Adelsteens Krig med Harald Blaatand, indtil Fredsslutningen i Kiel. En historisk Skisse*, Norge 1816

Arkivmateriale

- N.F.S. Grundtvig: «Om mine politiske Forbrydelser mod Norge» (1816), Grundtvig-arkivet, fasc. 246.9
- Brev af 12. oktober 1837 fra Christopher Grøndahl til Grundtvig, Grundtvig-arkivet, fasc. 443.19.a
- Breve fra familien Solem til Grundtvig, Grundtvig-arkivet, fasc. 443.39-41

Sensur eller politisk tilpasning? Om krigsutgaven og nyutgivelsen av Cora Sandels *Alberte*-trilogi

Mer enn femti år etter at andre verdenskrig var slutt, ble det avdekket at et sentralt verk i den norske kanon hadde blitt beskåret under krigen. Til da hadde det hverken vært kjent at det eksisterte ulike versjoner av denne teksten, eller at det var krigsversjonen som fortsatt var i handelen.

Det dreier seg om tredje bok i en trilogi av Cora Sandel, pseud. for Sara Fabricius (1880–1974). Trilogien om ungjenta *Alberte* er hovedverket i Sandels forfatterskap og består av romanene *Alberte og Jakob*, *Alberte og friheten* og *Bare Alberte*. Førsteutgavene kom ut henholdsvis i 1926, 1931 og 1939.¹ To år etter at trilogien var komplett, i 1941, ønsket man å gi den ut samlet fordi *Alberte og Jakob* var utsolgt fra forlaget. I mellomtiden var imidlertid det politiske klimaet i Norge dramatisk endret. Det var krig, og Norge var okkupert av Tyskland. Trilogien ble likevel utgitt høsten 1941,² men i en forkortet versjon; i *Bare Alberte* ble det fjernet til sammen nesten fire tekstsider i forhold til førsteutgaven.

De manglende avsnittene befinner seg på to ulike steder i teksten. Første sted er en samtale mellom en fransk kvinne og *Alberte*, der temaet er første verdenskrig og fredsslutningen i Versailles. Her erstattes to sider i førsteutgaven av tre tankestreker i 1941-utgaven, blant annet disse utsegnene fra den franske kvinnen:

For hårde vilkår for tyskerne? Ja, de er hårde, men når en gal mann kommer løs, må han overmannes, bastes og bindes, det er ikke annen råd. Det kan gjøre en ond, når han omsider ligger der, tilintetgjort og med alle mot sig, det er like fullt nødvendig for den almindelige sikkerhet. [...]

Tyskland republikk? En manøvre, intet annet. Tyskerne er et paradefolk, et militærfolk, er overspente, mangler måtehold i alt. De *vil* gå i geled. Dere skal snart få se, snart er alt som før. (Sandel 1939, s. 92–94)

Det neste stedet der tekst er fjernet, er i midten av romanen, der fem sekvenser – til sammen nesten to boksider – er tatt ut av en samtale mellom to franskmenn. Den omkringliggende teksten er slått sammen, uten noen form for markering av at noe mangler. Her er noen utdrag fra det som er fjernet:

Dere skal få se, dere skal få se. Den gamle rekvisitaen ligger i kulissen. Så snart de tør, blir det sceneforandring igjen, gåsemarsj og en kaiser og hele herligheten. [...] Det er krig jeg *ikke* vil. [...] Det er ikke soldatene, jeg tenker på, mennesker som dig og mig, det er politikerne. Hva har de gjort helt siden våbenstillstanden annet enn jamre sig og gå fra sitt ord? [...] Nei, vi skulde gått til Berlin. [...] De hater oss siden Napoleon og lenger tilbake, vi dem siden Bismarck. (Sandel 1939, s. 227–230)

Det som er felles for de tekstsekvensene som er fjernet, er at de har et mer eksplisitt politisk innhold enn den gjenværende teksten. I tillegg til negative utsagn om tyskere og Tyskland som nasjon inneholder de sterke skildringer av lidelsene blant flyktninger og soldater under første verdenskrig. Det nevnes også flere ganger at tyskerne vil starte en ny krig så snart de får sjansen til det.³

Ut fra innholdet er det åpenbart at det er snakk om en politisk redigering. Det er bare utsagn med politisk innhold som er fjernet, og det er ikke gjort omskrivninger eller tilføyelser av noe slag. Og det er forståelig at disse avsnittene vanskelig kunne utgis slik den politiske situasjonen var i Norge denne høsten. Det som imidlertid er problematisk, er at disse sekvensene også har manglet i utgavene etter krigen, og at ingen ser ut til å ha kjent til dette.

Det var først i 1997 det ble kjent at teksten var beskåret, da en årvåken svensk forfatter og oversetter, Gun-Britt Sundström, oppdaget at det var store forskjeller mellom den førsteutgaven hun brukte som forelegg for sin nyoversettelse og den siste norske utgaven av trilogien. Hun møtte liten interesse for sine funn hos Gyldendal Norsk Forlag, hvorpå hun

skrev en artikkel i Expressen om hvor dårlig Norge behandlet Cora Sandels verk.⁴ Denne artikkelen ble referert i en NTB-melding i norske aviser, noe som var den direkte foranledningen til at jeg begynte å undersøke denne saken. For å kunne fortsette min påbegynte hovedfagsavhandling om Alberte-trilogien måtte jeg få avklart hva forskjellene mellom versjonene besto i, og hvorfor teksten var blitt forkortet. Gjennom en kombinasjon av kollasjoning, arkivsøk og brevveksling med oversettere, forlagsfolk og Sandels gjenlevende familie, kunne jeg etter hvert prøve å danne meg et bilde av hva som hadde skjedd.⁵

Sensur, selvsensur eller politisk tilpasning?

I 1941 var Norge riktignok okkupert, men Gyldendal Norsk Forlag var fortsatt selvrevet. Forlagets direktør, Harald Grieg, ble sommeren 1941 arrestert av nazistene, og forlaget ble den påfølgende høsten drevet av et midlertidig råd som besto av fire forlagsansatte. De var under sterkt press. Bøker ble beslaglagt i bokhandlene, og det var grunn til å frykte at litterære provokasjoner kunne gi nazistene et påskudd for å overta forlagsdriften. Høsten 1941 omtales i boken om Gyldendals historie som «den vanskeligste av alle høstesonger i norsk forlagshistorie».⁶ Videre står det at den midlertidige ledelsen ved Gyldendal denne høsten fant det nødvendig å fravike rutinene for referat og protokollføring: «Slik forholdene var, fant rådet at ikke alle diskusjoner og vedtak kunne gjøres kjent for personalet og regnet med tillit og forståelse for nødvendigheten av hemmeligholdelser» (Evensmo 1974, s. 325).

I arkivene finnes brev som viser at forlaget tilpasset de planlagte utgivelsene til den politiske situasjonen denne høsten for å unngå å provosere okkupasjonsmakten. Ved et tilfelle skriver en av Gyldendals forleggere at forfatteren har påpekt at den planlagte utgivelsen inneholder kapitler som kanskje ikke egner seg særlig bra for norske forhold akkurat nå, og foreslår at teksten omarbeides ved at alle uheldige partier skjæres bort.⁷ Denne beskrivelsen passer godt på nettopp det som ble gjort med *Bare Alberte* i 1941, men det er ingen spor av bearbeidelsen i den bevarte korrespondansen mellom Sandel og forlaget. I den aktuelle perioden bodde Cora Sandel i Sverige, så all kommunikasjon i forkant av 1941-utgaven skjedde via brev. Korrespondansen viser at hun får tilsendt

bøkene for å rette opp trykk- og korrekturfeil i førsteutgavene, leser igjennom dem og sender dem tilbake med beskjed om hva hun ønsker å rette. Deretter er planen at hun skal få lese korrektur på den satte utgaven, men i neste brev skriver forlaget at postgangen over grensen er så vanskelig at de helst vil slippe å sende henne bøkene en gang til. Hun får dermed ikke lest korrektur på 1941-utgaven før den går i trykken, og det er forlaget som står for ferdigstillingen av utgaven.

Det er bevart en omfattende korrespondanse mellom forlaget og Cora Sandel frem til hennes død i 1974.⁸ I forbindelse med senere gjenutgivelser og oversettelser av trilogien blir hun spurt til råds, blant annet ved valg av omslag og innbinding, men hun overlater korrekturen til forlaget. Krigstilpasningen er aldri tema for diskusjon. Man skulle forvente at en forfatter ville kommentert en slik politisk tilpasning overfor sitt forlag og vurdert å få den opphevet under endrede politiske forhold – særlig en forfatter som Cora Sandel. Hun var kjent for å være svært nøye og kompromissløs når det gjaldt tekstene sine, noe også den tidlige korrespondansen med forlaget viser. Flere av korrekturrundene mellom henne og forlaget er preget av at hun er svært detaljorientert og nervøs for at ikke alt skal bli som hun ønsker. Forlaget visste med andre ord i 1941 at det var lite sannsynlig at hun ville gå med på en såpass omfattende politisk redigering som det her var snakk om. Dette bekreftes av flere av de som kjente henne som person og forfatter: «hon skulle för övrigt säkert ha sagt nej, det vågar jag säga, eftersom jag kände henne ganska väl.»⁹ Sandels sønn, Erik Jönsson, skriver følgende om sensuren: «Allra underligast är, att jag aldrig hört talas om det här vare sig av min mor, som var ytterst kritisk mot varje retuscheri i sina verk, eller av A-ML,¹⁰ som jag stod i tät och vänskapsfull kontakt med ända till hennes död. Jag tror att ingen av damerna har känt till det här, hade dom gjort det, borde jag rimligtvis fått höra det.»

Etter all sannsynlighet beskar Gyldendal *Bare Alberte* høsten 1941 uten at Cora Sandel ble informert. En tilpasning i det stille var trolig forlagets eneste mulighet til å få utgitt trilogien denne høsten. Krigstilpasningen var altså ikke et resultat av forfatterens revisjon eller bearbeidelse av teksten for å tilpasse den de aktuelle forholdene. Det var heller ikke snakk om noen eksplisitt pålagt sensur fra en ytre kontrollinstans. Snarere var dette en form for selvsensur fra forlagets side, i et forsøk på

å balansere mellom forfatterens motvilje mot tekstinngrep og nazistenes makt over forlagets videre skjebne. Begrepet selvnsensur er likevel problematisk, fordi det som regel er forbeholdt en forfatters inngrep overfor sin egen tekst. Det vil derfor trolig være riktigere å kalle dette en selvpålagt krigstilpasning fra forlagets side, eller en politisk sensur der forlaget selv opptrer som sensurerende instans.

Denne hemmeligholdelsen har i sin tur trolig bidratt til at krigstilpasningen aldri er blitt opphevet. Krigsversjonen var neppe ment å skulle være den endelige utgaven av trilogien, men de ansvarlige for 1941-utgaven av trilogien forlot forlaget etter krigen, og dermed var det ingen som kunne forhindre at krigsutgaven ble den offisielle versjonen av trilogien de neste 60 årene.

Senere utgaver

Trilogien ble utgitt ved to senere anledninger i forfatterens levetid; i forbindelse med utgivelsen av Sandels samlede verker i 1950¹¹ og som del av Lanterne-serien i 1965.¹² Etter at hun døde i 1974, kom trilogien ut som samleutgave i 1988¹³ og 1995.¹⁴ Ved alle disse gjenutgivelsene baserer teksten seg på siste utgave fra forfatterens hånd, noe som jo er vanlig forlagspraksis. Og dermed var det krigsutgaven fra 1941 som ble modernisert og gjenutgitt i 1950, og denne ble igjen brukt som forelegg for de senere utgavene. Resultatet er at alle norske utgaver fram til 2002 mangler de politiske passasjene som ble tatt ut i 1941.

Men interessant nok er forholdet et annet når det gjelder oversettelser. Det er mange av dem som inneholder de politiske avsnittene. For eksempel er den danske utgaven fra 1942¹⁵ komplett, mens den tyske fra 1963¹⁶ og den engelske fra 1965¹⁷ mangler de politiske delene. Hva de svenske oversettelsene angår, er utgavene fra 1940¹⁸ og 1948¹⁹ usensurerte, mens de politiske avsnittene merkelig nok blir tatt bort i utgaven fra 1970.²⁰

Danmark var i likhet med Norge under tysk okkupasjon i 1942, men likevel ble altså ikke den danske krigsutgaven sensurert. Dette underbygger antagelsen om at tekstinngrepet ikke ble utført på direkte ordre fra okkupasjonsmakten, men var forårsaket av den konkrete situasjonen ved Gyldendal Norsk Forlag høsten 1941. Årsaken til at de tyske og eng-

elske utgavene er beskåret, er etter all sannsynlighet at oversetterne har valgt siste utgave av trilogien som tekstgrunnlag for oversettelsen, nemlig *Samlede Verker* fra 1950. Dette ble også bekreftet av den engelske oversetteren på forespørsel.²¹ Hva de svenske utgavene angår, ble de oversatt av Ann-Mari Lindberger allerede i 1939–40 og baserte seg dermed på førsteutgavene, men i utgaven fra 1970 mangler altså likevel de politiske sekvensene. Oversetterens enkemann opplyser at det aldri var snakk om noen utelatelser i forbindelse med oversettelsen, og at hans kone ikke var involvert i gjenutgivelsen i 1970, i og med at forlaget da eide rettighetene til oversettelsen.²² Trolig har det svenske forlaget bearbeidet nyutgivelsen på eget initiativ etter å ha sammenlignet med den forkortede norske versjonen, som jo var å anse som siste utgave fra forfatterens hånd.

Det hører med til historien at den politiske tilpasningen ikke er den eneste tekstendringen i trilogien. Det er også et oppsiktsvekkende høyt antall tekstfeil i de senere utgavene. De fleste er åpenbare trykk- og setterfeil, oppstått ved at bokstaver er blitt utelatt eller har kommet til, eller har byttet plass. Men flere steder mangler både enkeltord og hele setninger, uten noen påviselig grunn. For hver utgave dukker det opp nye feil, og det er bare unntaksvis at feilene blir rettet i neste utgave.

Ved nærmere undersøkelse²³ viste det seg at de ulike feilene kunne settes i sammenheng med bestemte utgaver, i og med at måten teksten hadde blitt gjenuttgitt på, hadde forårsaket ulike typer endringer. Da trilogien ble utgitt i 1950 og 1965, ble den satt på nytt samtidig med at teksten ble modernisert, og det førte til at en rekke ord og setninger falt ut i avskriftsprosessen, blant annet ved haplografi. I 1988-utgaven derimot ble tekstene skannet maskinelt, og i denne prosessen var det skanneren som feiltolket bokstaver slik at de ble lest som noe annet, eller de falt ut.

I utgaven fra 1995 derimot oppgis det at utgaven er et fotografisk opptrykk. Ved denne metoden unngår man jo som regel at det oppstår nye endringer, men det blir desto viktigere hvilken utgave det er man velger å avfotografere. Og her oppgis det ingenting om hva tekstgrunnlaget er. Det viser seg at det er 1988-utgaven som er avfotografert, og den igjen er en skanning av ulike tidligere utgaver (1941- og 1950-utgavene) og inneholder dermed alle avskriverfeilene som oppsto i disse utgavene.

Resultatet er at antallet tekstfeil øker for hver nye utgivelse, for så å bli sementert i det uspesifiserte fotografiske opptrykket i 1995.

Ny utgave

Disse funnene var bakgrunnen for at Gyldendal ønsket å gi ut en ny utgave av trilogien, som undertegnede ble bedt om å være redaktør for. Siktemålet var å gjøre de sensurerte avsnittene tilgjengelig for leserne igjen, og samtidig rette opp trykk- og setterfeilene i førsteutgavene. Det var imidlertid en viss uenighet om premissene for utgaven, idet forlaget ønsket en ny folkeutgave, beregnet på vanlige lesere, mens jeg argumenterte for en tekstkritisk utgave. Det er et klart skille mellom folkeutgaver og tekstkritiske utgaver i Norge, og det er ingen tradisjon for å inkludere rettelseslister og ordforklaringer i en utgave beregnet på vanlige lesere. Videre var det uaktuelt for forlaget å gå tilbake til en eldre språknorm enn den disse romanene allerede hadde på dette tidspunktet. Bøkene var blitt språklig modernisert i flere omganger, også i samråd med forfatteren, slik at siste utgave lå langt fra førsteutgaven ortografisk. Forlagets argument var at leserne ville komme til å velge den gamle utgaven hvis den nye kom i et språk som var vanskeligere tilgjengelig. Først etter at jeg hadde prøvd å modernisere teksten og kunne vise dem hvor mange stilistiske dilemmaer det medførte, gikk forlaget med på å beholde førsteutgavens språkform. Resultatet ble altså en tekstkritisk utgave som følger førsteutgaven, og med ordforklaringer, rettelseslister og et forord som redegjør for redigeringsprinsippene. Utgaven kom ut i 2002.²⁴

For å imøtekomme forlagets ønske om tilgjengelighet ble det inngått noen ortografiske kompromisser. Blant annet ble dobbel *aa* endret til *å* i den første romanen, og det ble ryddet forsiktig opp i Sandels egen vakkling mellom ulike ordformer. Det ble vel å merke bare gjort innenfor hver av de tre bøkene, fordi de er skrevet med så stor tidsavstand at de tre førsteutgavene har store ortografiske ulikheter seg imellom, og denne ulikheten var det et poeng å beholde nettopp fordi bøkene gjenspeiler denne tidsavstanden.

De fleste tekstrettelsene som er gjort, har støtte i andre tekstkilder, det vil si enten trykkmanuskript²⁵ eller 1941-utgaven. De øvrige rett-

elsene er oppført bakerst i hver bok i 2002-utgaven. Videre ble de rettelsene Cora Sandel sendte inn til forlaget i forkant av 1941-utgaven, tatt til følge.²⁶ De aller fleste av disse var rettelser av åpenbare tekstfeil og ville blitt utført selv om listene ikke var bevart, men noen av dem er presiseringer og stilistiske endringer og dermed problematiske ut fra nyere tekstkritiske standarder. Etter forlagets ønske ble også disse fulgt, men de ble ført opp sammen med rettelseslistene bak i bøkene, slik at det ble tydelig hva som var gjort.

Det bør nevnes at det i løpet av korrekturprosessen på 2002-utgaven kom inn en misvisende overskrift ved en kategori rettelser, nemlig rettelsene som ble utført med støtte i trykkmanuskript der et slikt var bevart. På steder der teksten ikke ga mening eller der det var mistanke om tekstfeil, ble trykkmanuskriptet konsultert, og det ble rettet i de tilfeller der trykkmanuskriptets form avdekket tekstfeil eller tekstbortfall i førsteutgaven. Disse rettelsene fikk imidlertid ved en lapsus overskriften «Manuskriptformer som er gjeninnført», noe som ikke er beskrivende for rettelsene som er utført. Det framgår av listen at det er snakk om rettelser av tekstfeil og ikke innføring av ordformer fra manuskriptet, og den feilaktige overskriften er da også endret til «Rettelser med støtte i manuskript» i senere opplag.

Til tross for at forlaget fryktet at en tekstkritisk utgave ville være umulig å markedsføre som folkeutgave, er denne utgaven kommet ut som del av Århundrets bibliotek i De norske Bokklubbene i 2003²⁷ og som samleutgave i pocketform i 2004,²⁸ med nytt opplag i 2008.²⁹ Den har altså blitt standardverket for Alberte-trilogien, og ser ut til å fungere også for vanlige lesere.

Konsekvenser av sensuren

Alberte-trilogien er det verket av Cora Sandel som er mest lest og analysert. De fleste tidlige analysene behandler den som en tradisjonell utviklingsroman og plasserer den innenfor rammene av mellomkrigstidens episke realisme, mens senere analyser i økende grad har vektlagt de trekkene ved trilogien som bryter med den realistiske tradisjonen. De tematiske analysene har i stor grad fokusert på kvinne- og kunstnerperspektivet i romanene.

Ingen av de sentrale litterære analysene av trilogien fram til år 2000 har imidlertid hatt førsteutgavene som tekstgrunnlag, og de har dermed ikke hatt tilgang til de sensurerte sekvensene. Det er derfor interessant å undersøke om de manglende passasjene kan ha hatt fortolkningsmessige implikasjoner.

Det er liten tvil om at personskildringen i *Bare Alberte* er berørt av at de politiske sekvensene er skåret bort, både hva angår skildringen av Albertes personlige utvikling og framstillingen av andre personer i romanen. I de politiske samtaleene det dreier seg om, er Alberte mer tilhører enn aktiv deltager; det er hennes samtalepartnere som forteller om sine og andres krigserfaringer, og som på den måten fungerer som politiske vekkerer for hovedpersonen. De to samtaleene som er beskåret, utgjør hovedstadiene i Albertes gryende engasjement og samfunnsbevissthet, og sensuren gjør denne politiske bevisstgjøringsprosessen uklar og umotivert.

Sensuren medfører også at flere av bipersonene i romanen mister vesentlige trekk, og at deres rolle blir vagere og vanskeligere å plassere. Dette gjelder særlig en krigsveteran som får essensen av sine utsagn plukket ut fra en lengre samtale, noe som får ham til å framstå som usammenhengende og som gjør det vanskelig å forstå hans funksjon i teksten. Det gjelder også den franske kvinnen som får to sider av en flammende engasjert enetale skåret bort, der både Alberte og leseren får større forståelse for hennes situasjon. I flere litterære analyser av trilogien er kvinneperspektivet fremtredende, og her er det nærliggende å tenke at de manglende avsnittene ville vært sentrale for disse analysene.

Det må også nevnes at det har hatt innvirkning på tekstens struktur og oppbygning at sentrale deler av samtaler og scener er tatt ut. I den ene av de berørte sekvensene er mye av essensen i samtalen fjernet uten noen form for markering eller omskrivning, noe som medfører at den gjenværende teksten framstår som usammenhengende og fragmentert samtidig som hele scenen mister mye av sin funksjon i romanen. I den andre sensurerte sekvensen er det satt inn tre tankestreker som erstatning for det som mangler, noe som bryter med tekstens øvrige oppsett fordi slike tankestreker ellers i romanen indikerer at det skjer et skifte av sted og tid. Resultatet er at den sensurerte versjonen har litterære svakheter som den usensurerte ikke har.

Sist men ikke minst er det åpenbart at den politiske tendensen i romanen svekkes ved at så mye av det politiske innholdet mangler. Sensuren innebærer også at krigserfaringen, et vesentlig tematisk motiv i romanen – og dermed også i trilogien – svekkes. Personene som uttaler seg politisk i romanen, gjør det på bakgrunn av sine egne og andres erfaringer fra første verdenskrig. De skildrer soldatenes og krigsflyktningenes opplevelser, og deres sterke engasjement mot Tysklands gjenoppbygging i mellomkrigstiden bunner i redselen for at det samme skal skje igjen. Dette er et tema som ikke er tillagt stor vekt i tidligere analyser. Men i 2002, altså etter at sensuren var blitt kjent, ble det skrevet en avhandling som kobler framstillingen av nettopp krigserfaringer til det modernistiske aspektet ved trilogien.³⁰ Den tar utgangspunkt i at den litterære modernismen er en formell og motivisk behandling av modernitetserfaringer i det moderne samfunnet, og analyserer framstillingen av modernistiske erfaringer i Alberte-trilogien ut fra dette. I dette perspektivet blir krigen som modernitetserfaring sentral, og de sekvensene som ble rammet av sensuren, bidrar sterkt til å underbygge analysen.

Avhandlingen konkluderer med en litteraturhistorisk omplassering av Alberte-trilogien, fra episk realisme til modernisme. Dette ligger i forlengelsen av den allerede påpekte tendensen til å vektlegge de modernistiske trekkene ved trilogien i senere analyser. Trilogien innehar en rekke formelle trekk som kan betegnes som formell eksperimentering, både i form av nedbryting av kronologien, fragmentert framstillingsform, vektlegging av indre virkelighet og bruk av ikoniske skildringer som motvirker tekstens framdrift. Samlet kan man hevde at disse formelle trekkene gir Alberte-trilogien mer til felles med moderne, spatial litteratur enn med den tradisjonelle episke romanen. I forlengelsen av dette kommer den motiviske analysen som trekker inn krigen som modernitetserfaring. I og med at de sensurerte sekvensene er de mest utilsørte og eksplisitte politiske skildringene i teksten, representerer de en motivisk underbyggelse av de mange formelle trekkene som blir ansett som modernistiske ved denne teksten og bidrar således til den litteraturhistoriske omplasseringen av trilogien.

Noen vil kunne innvende at det ut fra et edisjonsfilologisk perspektiv ikke var nødvendig å gjenutgi den usensurerte versjonen. Krigsversjonen

er jo den kanoniserte versjonen av trilogien, det er den folk i størst grad har lest, og det er den som er blitt analysert av litteraturforskere. Men etter mitt syn har 1941-utgaven først og fremst verdi som tidsvitne, idet den viser hvor grensen gikk for politiske ytringer i norske romaner høsten 1941. Det er førsteutgavens tekst som først møtte offentligheten, og den er den litterært sett beste versjonen fordi krigsutgaven er amputert ut fra politiske hensyn. Det er derfor etter min mening riktig og viktig at den usensurerte versjonen av Alberte-trilogien har fått tilbake sin plass i Norges litterære kanon.

Noter

- 1 Cora Sandel, *Alberte og Jakob*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1926; Cora Sandel, *Alberte og friheten*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1931; Cora Sandel, *Bare Alberte*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1939.
- 2 Cora Sandel, *Alberte og Jakob*, *Alberte og friheten*, *Bare Alberte*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1941.
- 3 Romanen ble skrevet og levert inn til forlaget allerede høsten 1938, selv om førsteutgaven kom ut først i 1939. Med andre ord varslet Cora Sandel i disse sekvensene andre verdenskrig et år før den startet.
- 4 Gun-Britt Sundström, «Sandelslakteri», *Expressen* 22. september 1997; NTB, «Cora Sandel – best på svensk», *Aftenposten* 22. september 1997.
- 5 Korrespondansen er overlevert Nasjonalbiblioteket, NBO Ms.fol. 4338: Korrespondanse 1998–2000 mellom Nina Marie Evensen og forlag, oversettere og Cora Sandels sønn.
- 6 Sigurd Evensmo, *Gyldendal og Gyldendøler*, Oslo 1974, s. 319.
- 7 Brev til Nils Lie, oversetteren av Nils Fredricsons reiseskildring *Resa utan slut*, 3.12.1941. Gyldendals arkiv.
- 8 NBO brevsamling 537, brev mellom Harald Grieg, Frits von der Lippe og Sara Fabricius; samt Gyldendals arkiv.
- 9 Örjan Lindberger, enkemann etter Ann-Mari Lindberger, i brev til undertegnede 15. januar 1999 (NBO Ms.fol. 4338).
- 10 Ann-Mari Lindberger, som oversatte trilogien til svensk i 1939–40.
- 11 Cora Sandel, *Samlede verker*, bd. 1–3, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1950.
- 12 Cora Sandel, *Alberte og Jakob*, *Alberte og friheten*, *Bare Alberte*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1965.
- 13 Cora Sandel, *Alberte og Jakob*, *Alberte og friheten*, *Bare Alberte*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1988.
- 14 Cora Sandel, *Alberte og Jakob*, *Alberte og friheten*, *Bare Alberte*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1995.
- 15 Cora Sandel, *Kun Alberte*, oversettelse ved Peder Hesselaar, Jespersen og Pios Forlag, København 1942.
- 16 Cora Sandel, *Alberte und das Leben. Auf dem Weg zu sich selbst*, oversettelse ved Margrete Petersen-Heilandt, Rascher Verlag, Zürich 1963.

- 17 Cora Sandel, *Alberta alone*, oversettelse ved Elizabeth Rokkan, Peter Owen Publishers, London 1965.
- 18 Cora Sandel, *Bara Alberte*, oversettelse ved Ann-Mari Lindberger, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1940.
- 19 Cora Sandel, *Bara Alberte*, oversettelse ved Ann-Mari Lindberger, Forum Bokförlag, Stockholm 1948.
- 20 Cora Sandel, *Bara Alberte*, oversettelse ved Ann-Mari Lindberger, Forum Bokförlag, Stockholm 1970.
- 21 Brev fra Elizabeth Rokkan til undertegnede, 19. mars 1999 (NBO Ms.fol. 4338).
- 22 Brev fra Örjan Lindberger til undertegnede, 15. og 21. januar 1999 (NBO Ms.fol. 4338).
- 23 Dette er gjort nærmere rede for i Nina Marie Evensen, «Tekstkritikk og krigssensur. Om Alberte-trilogiens ulike versjoner», *De upåaktede liv. Om Cora Sandels forfatterskap*, red. Henning Howlid Wærp, Unipub forlag, Oslo 2005, s. 53–64.
- 24 Cora Sandel, *Alberte og Jakob, Alberte og friheten, Bare Alberte*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 2002.
- 25 Trykkmanskriptene til *Alberte og Jakob* og *Bare Alberte* befinner seg på NBO under signaturene Ms.4° 1968 og Ms.4° 4200.
- 26 Sandels rettelser finnes bevart i listeform for *Alberte og friheten* (NBO Ms.fol. 3828b), og i form av en eksplisitt formulering i et brev til forlaget i forkant av utgivelsen av *Bare Alberte* (Gyldendals arkiv). Den første romanen i trilogien, *Alberte og Jakob*, ble både rettet og språklig modernisert av forfatteren, men her er ikke rettelserne bevart.
- 27 Cora Sandel, *Alberte og Jakob, Alberte og friheten, Bare Alberte*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 2003.
- 28 Cora Sandel, *Alberte og Jakob, Alberte og friheten, Bare Alberte*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 2004.
- 29 Cora Sandel, *Alberte og Jakob, Alberte og friheten, Bare Alberte*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 2008.
- 30 A. Audhild Solberg, *Modernistisk erfaring: ein analyse av moderniteten som motiv i Alberte-trilogien av Cora Sandel*, Oslo 2002.

Litteraturfortegnelse

- Evensen, Nina Marie, «Cora Sandels Alberte-trilogi – sensurert og forvansket», *Nordlit*, nr. 5, 1999, <<http://septentrio.uit.no/index.php/nordlit/article/viewFile/2149/2006>>
- Evensen, Nina Marie, «Tekstkritikk og krigssensur. Om Alberte-trilogiens ulike versjoner», *De upåaktede liv. Om Cora Sandels forfatterskap*, red. Henning Howlid Wærp, Unipub forlag, Oslo 2005, s. 53–64
- Evensmo, Sigurd, *Gyldendal og Gyldendøler*, Oslo 1974
- NTB, «Cora Sandel – best på svensk», *Aftenposten* 22. september 1997
- Sandel, Cora, *Alberte og Jakob*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1926
- Sandel, Cora, *Alberte og friheten*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1931
- Sandel, Cora, *Bare Alberte*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1939
- Sandel, Cora, *Bara Alberte*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1940

- Sandel, Cora, *Alberte og Jakob, Alberte og friheten, Bare Alberte*, 3 bd., Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1941
- Sandel, Cora, *Kun Alberte*, Jespersen og Pios Forlag, København 1942
- Sandel, Cora, *Bara Alberte*, Forum Bokförlag, Stockholm 1948
- Sandel, Cora, *Samlede verker*, bd. 1–3, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1950
- Sandel, Cora, *Alberte und das Leben. Auf dem Weg zu sich selbst*, Rascher Verlag, Zürich 1963
- Sandel, Cora, *Alberte og Jakob, Alberte og friheten, Bare Alberte*, 3 bd., Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1965
- Sandel, Cora, *Alberta alone*, Peter Owen Publishers, London 1965
- Sandel, Cora, *Bara Alberte*, Forum Bokförlag, Stockholm 1970
- Sandel, Cora, *Alberte og Jakob, Alberte og friheten, Bare Alberte*, 1 bd., Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1988
- Sandel, Cora, *Alberte og Jakob, Alberte og friheten, Bare Alberte*, 1 bd., Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1995
- Sandel, Cora, *Alberte og Jakob, Alberte og friheten, Bare Alberte*, 3 bd., Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 2002
- Sandel, Cora, *Alberte og Jakob, Alberte og friheten, Bare Alberte*, 1 bd., Århundrets bibliotek, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 2003
- Sandel, Cora, *Alberte og Jakob, Alberte og friheten, Bare Alberte*, 1 bd., pocketutgave, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 2004
- Sandel, Cora, *Alberte og Jakob, Alberte og friheten, Bare Alberte*, 1 bd., nytt opplag av pocketutgaven, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 2008
- Solberg, A. Audhild, *Modernistisk erfaring : ein analyse av moderniteten som motiv i Alberte-trilogien av Cora Sandel*, Oslo 2002
- Sundström, Gun-Britt, «Sandelslakteri», *Expressen* 22. september 1997

Manuskripter ved Nasjonalbiblioteket i Oslo:

- NBO Ms.fol. 3828b, Cora Sandels rettelser til *Alberte og friheten*
- NBO Ms.fol. 4338, korrespondanse 1998–2000 mellom Nina Marie Evensen og forlag, oversettere og Sandels sønn
- NBO Ms.4° 1968, trykkmanuskript til *Alberte og Jakob*
- NBO Ms.4° 4200, trykkmanuskript til *Bare Alberte*
- NBO Brevs. 537, brev mellom Harald Grieg, Frits von der Lippe og Sara Fabricius

Gyldendal Norsk Forlags interne arkiv

Det er jo bare en skoleutgave

Gjennom 1900-tallet ble det laget en rekke skoleutgaver av norske litterære verk. Men hvilke versjoner av det litterære verket ble presentert i skoleutgave? En gjennomgang av norske skoleutgaver illustrerer godt at det litterære verket ikke er en stabil størrelse, samt hvordan det kan oppstå flere versjoner av det litterære verket.¹ Finn Grimnes' skoleutgave av Sigrid Undsets roman *Kransen* fra 1939 er ett eksempel på det. Den fikk virke lenge, og den ble lest av mange, siden den ble trykt opp igjen tre ganger de neste tyve årene (i 1945, 1956 og i 1960). Grimnes strøk blant annet kapittel 4 og 5, som ble erstattet av et referat (Steinfeld 2005, s. 138). De som har lest Grimnes' skoleutgave av *Kransen*, har i og med redigeringen lest en annen tekst enn den Undset utga i 1920. I noen tilfeller kan man for øvrig argumentere for at de som har lest et verk i skoleutgave, har lest et annet verk enn det verket skoleutgaveteksten i prinsippet representerer. Men mengden avvik, samt hvilken type avvik det er snakk om, må avgjøre et slikt spørsmål. I denne artikkelen vil jeg diskutere hvorvidt det skjer eller ikke når tre av Olav Duuns seks romaner om Juvikfolket, Duuns roman *Hilderøya* (1912) og Tarjei Vesaas' roman *Det store spelet* (1934) utgis i skoleutgaver. De aktuelle skoleutgavene er ikke redigert av Duun og Vesaas, ei heller i samråd med forfatterne.

Jeg har kollasjonert teksten i tre ulike skoleutgaver mot teksten i de respektive førsteutgavene. I det følgende vil jeg legge frem hvordan romantekstene er endret i de tre skoleutgavene, samt presentere utvalgte og representative varianter. Gjennom litterær analyse av variantene vil jeg vise hvordan ulike endringer justerer det litterære verket og dermed

påvirker fortolkningen så vel som det som er særegent og essensielt ved hvert enkelt verk. Parallelt vil jeg drøfte hvorvidt de ulike formene for redigering kvalifiserer som pedagogisk tilrettelegging, som revisjon, eller som sensur, i betydningen 'munnkurv'. Avslutningsvis diskuterer jeg hva som skiller revisjon fra sensur.

Tekst og verk

Ifølge Joseph Grigely mener mange tekstkritikere at lesere av litteratur tar tekstene for gitt. Men «those same textual critics might perhaps be taking their conception of textuality for granted».² Den kritikken vil jeg anta var mer betimelig i 1991 enn i dag. I 2007 fremhever eksempelvis Paula Henrikson følgende i boka *Textkritisk utgivning. Råd og riktlinjer*: «En grundläggande distinktion i editionsfilologin är den mellan verk och text».³ Bokhistoriske og edisjonsfilologiske prosjekter og studier forutsetter klare skiller mellom elementære begreper som *verk*, *tekst*, *bok* og *dokument* – begreper som i mange andre sammenhenger blir brukt relativt synonymt og tilfeldig. Distinksjonen mellom spesielt *verk* og *tekst* er relevant og grunnleggende for denne artikkelen – begrepene tekst og verk er ikke brukt synonymt.

Hver enkelt tekst representerer én mulig realisering av verket. Verkbegrepet blir slik forstått som en overordnet størrelse som kan romme et ubegrenset antall tekster. Verkets tekster kan være både tilnærmet identiske, og de kan avvike sterkt fra hverandre. I de tilfeller der verkets tekster avviker fra hverandre, er det ikke irrelevant hvilken tekst man velger. Dette bryter med den tilvante forestillingen om at det litterære verket er konstant, at enhver utgave gjengir den samme teksten og representerer det samme verket. Teksten, og dermed verket, kan selvfølgelig være konstant. Men teksten kan også endre seg. Når teksten endrer seg og blir til en annen tekst, kan den nye teksten likevel referere til det samme verket. Men teksten kan også endre seg på en slik måte at den ikke lenger refererer til det verket som den opprinnelig refererte til. Slik kan et nytt verk bli skapt ut fra et annet.

Skoleutgaven

Skoleutgaven er en kjent utgavetype i Skandinavia. Den er dels konstituert av sine kommentarer, og dels etablert ut fra ulike pedagogiske hensyn.⁴ De første norskspråklige tekstutgavene beregnet på skolebruk kom i 1880-årene, deriblant en utgave av Johan Herman Wessels *Kierlighed uden Strømper* og flere av Ludvig Holbergs komedier. Behovet for slike utgaver økte da den nye loven om høyere skole ble vedtatt i 1896. «Bruddet med 'den lærde skole' betød at den nasjonale litteraturen nå avløste den klassiske greske og romerske som skolens sentrale dannelsesemne» (Longum 1987, s. 65). Gjennom 1900-tallet fantes det flere skoleutgaveserier: Cappelen og D.F. Knudsens gule serie, som ble lyseblå etter 1945, Johs. Hertzbergs Gyldendalsserie og Norlis serie. Ifølge Leif Longum fikk skoleutgaven sin glanstid i Norge fra rundt 1900 og frem til 1977, da gymnaset ble avløst av den videregående skole.⁵ I gymnaset var det et fagplanmål for norskfaget at elevene skulle få «ein nokolunde rik kjennskap til kulturlivet [...] slik det kjem til syne i litteraturen i eldre og nyare tid» (sitert etter Longum 1987, s. 63). Med 1970-årenes reformarbeid ble forestillingen om en kanon av tidløse mesterverk som grunnlag for skolens litteraturundervisning, forkastet. Ingen forfattere eller verk var lenger obligatoriske på pensum – det svekket nødvendigvis behovet for skoleutgavene så vel som deres status (jf. Longum 1987, s. 65).

Men selv i glansperioden var kun et snevert utvalg av forfattere representert i skoleutgave. Inntil 1939 var utvalget fra Duuns romaner om Juvikfolket, skoleutgaven *Odin*, det eneste verket som var skrevet av en forfatter som hadde debutert etter 1900. Utgivelse i skoleutgave fungerte som et klassikerstempel, og kravet om avstand for å peke ut klassikere med varig verdi, forklarte konsentrasjonen om eldre diktning fra før 1900 (frem til 1939 kun verk av Wessel, Holberg, Henrik Wergeland, Johan Sebastian Welhaven, Peter Christen Asbjørnsen og Jørgen Moe, Camilla Collett, Aasmund Olavsson Vinje, Henrik Ibsen, Bjørnstjerne Bjørnson, Jonas Lie, Alexander Kielland, Arne Garborg, unntatt *Odin* av Duun). Ut fra pedagogiske hensyn var dette problematisk, siden enkelte verk mister noe av sin umiddelbare appell på grunn av tidsavstanden. I 1936 fremmet norskseksjonen i Oslo et forslag til pensum i norsk. Fremtredende norskfilologer som Johs. Hertzberg, Edvard Stang, Olav

Storstein og kritikeren Rolv Thesen fremmet forslag om at det burde bli utgitt skoleutgaver av moderne verk, og forlagene fulgte opp disse signalene (Longum 1987, s. 69–71). I 1932, fire år før dette forslaget kom, var altså skoleutgaven *Odin* lansert.

Duuns Odin

Da Rolv Thesen høsten 1930 forteller Olav Duun i brev at han på oppdrag fra Olaf Norli planlegger en skoleutgave av Duuns roman *I eventyre* (1921), svarer Duun i brev til Thesen den 13. oktober 1930: «Har det verkeleg komme krav om å få ei av bøkene mine utgitt til skulebruk, så lyt eg vel gå med på det. Eg likar det ikkje; eg hadde ikkje meint den til det bruk. Avstytting og rettskrivningsbrigde smakar meg heller ikkje. Men som sagt: la gå!».⁶

I tillegg til å normere språket, ville Thesen ha skoleutgaven så «stutt som råd» og fjerne det som kunne «forarge visse folk».⁷ Thesen mener han må stryke noe, for «ein kan ikkje så godt bruke boka som ho er, i skulen. Av fleire grunnar. Ho er for dyr, rettskrivinga vik noka av frå det som er *lovleg*, og det står somt her og der som ‘gudelege’ skulemeistrar især er redde». I 1932 kom skoleutgaven *Odin. Utvalde stykke til skulebruk or «Juvikfolke» II*, i serien *Nynorsk dikting til skulebruk*. Thesen endte med å velge utdrag fra de tre siste av de seks romanene om *Juvikfolke*, ikke bare *I eventyre*. Mange kapitler og deler av kapitler er utelatt, og *Odin* innledes med andre kapittel fra *I eventyre*, «Lande i eventyre».⁸ Deretter følger deler av *I ungdommen* og *I stormen*. I skoleutgavens innledende kapittel er eksempelvis deler av en scene skåret bort. I førsteutgaven står det:

«Lyg?» Ho såg forfæld på han. For laug gjorde ho aldri, det visste han, ho var ikkje slik, det kunde einast vera for trøyheit ein gong. Men dette her?

«Du lyg, sei æ, og no ska du ha dengt!» Han reiv seg ein kvist og kom. Han vilde legge henne over knee; men ho vilde ikkje til, og like sterke var dei. Dei stridde hardt og stilt ei lang stund. Da ropar Odin, han er tjukk i måle:

«Kan du ikkj ligg still da veikj, med æ får deng dæ!»

Ho slakna og seig i hop millom hendene på han. Men han kom seg ikkje i gang.

«Du val slepp for den her gongjen! Men det sei æ dæ – – –»

Dei vart sittande i lynge. Ho hadde tårane i auga, sat og reiv opp grastuster og mose.⁹

I skoleutgaven er dette forkortet til:

«Lyg?» Ho såg forfæld på han. For laug gjorde ho aldri, det visste han, ho var ikkje slik, det kunde einast vera for trøyheit ein gong.

Dei vart sittande i lynget. Ho hadde tårane i auga, sat og reiv opp grastuster og mose.¹⁰

Etter fjerde kapittel hopper skoleutgaven til siste del av siste kapittel av *I eventyre*, før den fortsetter med andre kapittel av femte roman i serien om Juvikfolket, *I ungdommen* fra 1922.¹¹ Også dette kapitlet er kraftig redusert, se eksempelvis scenen der Astri og Odin rusler hjem arm i arm fra årets julefest (Duun 1922, s. 25 vs. Duun 1932, s. 57 og Duun 1922, s. 27–28 vs. Duun 1932, s. 58). Kapittel tre er erstattet av et kort referat, der det oppgis at Astri giftet seg med Arne, som straks etter døde. Skoleutgaven fortsetter med slutten av del I i kapittel fire: «Skilde vegar». Men Arne dør først i del II av fjerde kapittel, som mangler. Når det i slutten av del I i skoleutgaven blant annet står: «Enn at det skuld gå med a Astri som med mor hennes? He? Det e dommen, sei a?» (Duun 1932, s. 62; jf. Duun 1922, s. 92), leser man dette som en kommentar til noe annet enn det det er skrevet i henhold til. I førsteutgaven er man her kommet til at Astri av sympati skal til å gifte seg med den dødssyke Arne. Man aner hva som vil skje, men vet ikke. I skoleutgaven leser man i stedet dette som en kommentar til at hun er blitt enke (jf. Duun 1932, s. 62). I samme kapittel er avsnitt der teksten er flertydig og muligens provoser-

ende, eller der den omtaler drikking, samt en nær samtale mellom Odin og Astri, utelatt (jf. Duun 1932, s. 65 vs. Duun 1922, s. 108, linje 1–27 og Duun 1932, s. 66 vs. Duun 1922, s. 109, linje 10–20 og Duun 1922, s. 115 vs. Duun 1932, 69).

Siste del av kapittel fire samt hele kapittel fem er utelatt, og den videre teksten er redigert, slik at blant annet scener mellom Lauris og Astri, der det usømmelige og forbudte ved deres relasjon antydes, er strøket. Vi får ikke lese om hvordan det kiler i Astri og at farmoren vokter henne, om Astris søken mot Lauris, som hun oppdager sammen med en annen, hvorpå Astri blir syk. Skoleutgaveleseren leser en ganske annerledes tekst når disse partiene mangler. Når vi får vite at Odin føler seg liten og grunner på noe, og når Astri er fraværende, får førsteutgaveleseren en annen forståelse av hva som plager ham enn skoleutgaveleseren. Lauris spør Odin om Astrid er dårlig nå om dagen, og legger til: «– Enn om natta da?» (Duun 1922, s. 189). Det er renset bort i skoleutgaven. Partiene der Astri får bekreftet affæren med Kristine og vite om en annen som er med barn, er også fjernet. Skoleutgaven har altså elegant utelatt alt som vedrører den brokete forhistorien til ekteskapet mellom Lauris og Astri. Skoleutgaven nøyer seg med referatet «Astri og Lauris er gifte. Åsel er død» (Duun 1932, s. 78). Slik fortsetter skoleutgaven som også inneholder utdrag fra *I stormen* fra 1923¹², den siste romanen av de seks romanene om Juvikfolket. Den mest avgjørende redigeringen av romanen *I stormen* er strykningen av tekst i kapittel tre, der vi hører at Engelbert ikke har druknet, at han har fått hjelp til å rømme fra bygda for at hovedpersonen Odin fortsatt skal tro at Engelbert døde på sjøen. Skoleutgaveleseren blir dermed like lurt som bygda, man tror Odin har drept ham, mens leseren av Duuns uredigerte versjon av *I stormen* vet at Engelbert kom seg unna.

Hilderøya av Duun

Skoleutgaven *Odin* var populær og man ønsket flere skoleutgaver av Duuns romaner.¹³ I 1942 kom dermed en skoleutgave av romanen *Hilderøya* fra 1912, den også redigert av Thesen.¹⁴ I 1960 kom den i ny utgave¹⁵, der Thesen tok hensyn til den nye rettskrivingen av 1959, som tillot flere av Duuns egne former enn den forrige rettskrivningsnormalen

av 1938. Redaktør Thesen gjorde for øvrig mer enn å justere språket i henhold til 1938-rettskrivningsreformen da han først redigerte skoleutgaven av *Hilderøya*. I forordet skriver Thesen: «Eg har skori bort sumt, så boka kunne bli både stuttare og lettare» (Thesen 1942). Det ble den så visst. Mens førsteutgaven teller 220 sider, teller skoleutgaven 111 sider. Selv om satsen i skoleutgaven og førsteutgaven ikke er den samme, og følgelig ikke kan fortelle noe nøyaktig om en eventuell nedskjæring, indikerer likevel halveringen av sideantallet at noe er gjort. Til sammen er tekst tilsvarende 32 sider utelatt fra skoleutgaven.

Allerede i kapittel II, der vi følger de to søstrene Hanna og Herborg, som stadig får besøk av nabogutten Svein, mangler to avsnitt i skoleutgaven:

Og saa undra dei seg og gissa paa. Det var greit nok det var ein av folke deira austpaa Hylla. – Kanskje ho Marja hadde havt ein gut? den tida ho tente oppi sunnda? undra Herborg seg. – Ho som ikkje er gift! – Pytt san, gift! Dei fekk daa barn med dei vilde ha, for det om dei ikkje var gift lell! En [sic] ho Trina som var her ... Hanna kunde ikkje svara.

[...]

Dei kveldane Henrik, grannen, var oppaa Blaalofta hjaa mor deira, gjorde Svein som han vilde og kom gjerne til dei. Det hadde vore slik alle aara, sea Henrik tok til aa gaa her; sea kona hans vart lam og sengeliggande. Herborg visste nok det var synd at Henrik fór her, og ho saag Hanna tok seg fælt nær av det; men – hadde ikkje det vore, saa hadde dei vorte sitande her aaleine kvar einaste kveld. Og noko verre fans ikkje.¹⁶

Skoleutgaveleseren får riktignok vite at nabomannen Henrik kommer. Men av skoleutgaveteksten får man ikke vite hvem han er eller hvilket ærend han har. Jentenes ambivalente reaksjon, det at de blir urolige over at naboen besøker moren og samtidig glade for at nabosønnen Svein da kan besøke dem, blir oppfattet annerledes. Jentenes reaksjoner er desuten mindre forståelig når det nettopp siterte avsnittet er fjernet (Duun 1912, s. 12; Duun 1942, s. 8). Sveins tanker om forholdet mellom hans syke mor og den utro faren (dvs. Henrik) i kapittel III er også strøket.

Når dette er utelatt, er det for skoleutgaveleseren uklart hva deler av dialogen mellom søstrene Hanna og Herborg i kapittel VII refererer til:

Hugser du med' vi var smaa? Vi sat her i kammerse og kraup ihop og hørde paa han [sjøen], og innbilte oss det var ei trøst aa høre paa han.

Ja men det var det òg; somtid.

Ja-a. Det var det som verre var; eg hugser nok paa det.

Dei sa ikkje noko meir paa ei stund, men det klemte dei tungt og stilt, og det var saa meiningslaust aa sitte der og tie (Duun 1912, s. 70–71; jf. Duun 1942, s. 36).

Alt som antyder eller handler om drikking, usømmelighet og utroskap, samt det som forklarer forholdene, er skåret bort i skoleutgaven av *Hilderøya*. Det gjelder også flere partier og scener som fungerer som forspill og oppladning til hva som kommer, så vel som hendelser og handlinger som påvirker hvordan ulike relasjoner utvikler seg gjennom romanen. Her er ett eksempel fra romanens kapittel V:

kvarmann visste daa det var berre helvete, dette ekteskape med far, han drakk og tura med andre, fór med fartye fraa marknad til marknad nord-gjenom lande og brydde seg aldri dusta om dei som heime sat. Og naar han saa kom heim [...] saa bar det laust (Duun 1912, s. 51–52).

I romanen blir det etablert et slags trekantforhold mellom Svein og de to søstrene Herborg og Hanna. Men ikke i skoleutgaven. Svein vender hjem til Hilderøya, der Herborg fortsatt bor. Han har med et brev fra søsteren, men i skoleutgaven får vi ikke lese hele brevet, halvparten av et langt avsnitt er tatt bort:

Og eg hev ingen rett til aa halde han att her, det veit du eg ikkje har. For du veit kva han ventar og krev av meg, og du veit det er umoglig, for meg. Men det skjønner du ikkje likevel. Han er meir for meg en alt anna, og same kva han bad meg om skulde eg gjera det, men ikkje dette som eg

ikkje kan. Han trur visst det er Hilderøya eg er rædd, og det er sant nok; men det var inga sak, visst det var berre det. Ja, Herborg, eg maa faa skrive dette til deg, eg har ingen annan aa seie det til, og det er saa vondt for meg no med det same, men det bli betre straks eg har skrive det. Det er vondt aa vera saa veik (Duun 1912, s. 54–55).

Når dette ble strøket, måtte også siste setning i brevet bort: «Eg kjenner du er ikkje vond paa meg, Herborg, og det er saa godt» (Duun 1912, s. 55). Herborgs svar på dette, som avslutter kapittel V, er dermed strøket (jf. Duun 1912, s. 56). Strykningene bidrar til at så vel skoleutgaveleseren som skoleutgave-Herborg mister muligheten til å forstå relasjonen mellom Hanna og Svein. Eksempelvis kommer det ikke frem at det har vært snakk om ekteskap mellom dem. En scene der Herborg byr seg fram for Svein, er fjernet, og deler av relasjonen mellom den andre søsteren Hanna og Svein, blir også holdt skjult for skoleutgaveleseren. Det samme gjelder for den trekantrelasjon som er etablert mellom Svein–Herborg–Etvart Jørgen. De utelatte partiene har det til felles at de fremstiller det man kan anse som usømmelig opptreden. Det er ikke overraskende at dette ble fjernet fra en tekst tiltenkt skoleelever i 1942. Men med dagens blikk vil jeg mene at man undervurderte leseren og misbrukte tekstens mulighet til å fremstille komplekse forhold. Eller også overvurderte man teksten, som om innholdet i fortellingen var smittsomt.

Spesielt trekantrelasjonen Hanna–Svein–Herborg etablerer spenning og en rød tråd i romanen. Når dette motivet er redusert, får relasjonene en annen dimensjon og karakter, og dermed en annen betydning i skoleutgaven. I flertallet av de neste kapitlene er avsnitt redusert og replikker fjernet (kap. VI og X er imidlertid intakt). I kapittel XI følger vi Svein til det man kaller «*Blaalofte*» i Lone. «Det var noko han skulde seie frua frå gamle Meldahl i byen» (Duun 1912, s. 97). Han får «traktering» og blir sittende en god stund. I skoleutgaven er «frua» strøket fra setningen, så vi vet ikke hvem han henvender seg til og blir traktert av, og mens skoleutgaveleseren får vite at «han går derifrå» (Duun 1942, s. 51), står det i førsteutgaven at «Frua var idel naade ikveld» (Duun 1912, s. 97). Tre avsnitt (som strekker seg fra s. 97–99 i førsteutgaven), der Svein tenker vekselvis på frua og på Hanna, og han undrer seg over om det er noe mellom frua og faren («Er det noko millom henne [frua] og far?»;

Duun 1912, s. 98), mangler i skoleutgaven (Duun 1912, s. 97–99 vs. strøket i Duun 1942, s. 51). Flere avsnitt der det handler om relasjonen Svein og Herborg, mangler også i kapittel XI (jf. Duun 1912, s. 100–101, s. 102–106). Nå er trekantforholdet for alvor lansert: «Daa hugs han Herborg og natta med henne» (Duun 1912, s. 100; strøket i Duun 1942).

Svein er i villrede og fanget i en tilknytning til de to søstrene Hanna og Herborg. Men ikke i skoleutgaven. Årsaken så vel som skildringen av alle de brytninger og følelser som svinger i Svein, er dermed også utelatt (Duun 1912, s. 116–120; strøket i Duun 1942). Hanna finner ut om søsteren og Svein. Hun drar. Men hele kapittel XIII, som forteller om hvorfor Hanna dro, er skåret bort. Når nattescenen og forholdet er holdt skjult for skoleutgaveleseren, måtte nødvendigvis hele kapitlet fjernes. Men scenen med Herborg som kommer fram fra under trappa og overrasker ham når han går fra frua, og sier «Pass deg!», er tatt med (Duun 1942, s. 51). I skoleutgaven mangler ytterligere to avsnitt som avslører at Svein har gått derfra en morgen før. Disse avsnittene skildrer hva som har rørt, og hva som ennå rører seg i ham (Duun 1912, s. 99–100). De er følgende av betydning for fremstillingen av Svein.

Svein og Herborg gifter seg. Påfølgende pikante opplysninger om hvordan «frua i Lone» har traktert både Svein og faren fra tid til annen, mangler (jf. Duun 1912, s. 130 vs. Duun 1942, s. 61). Samtlige nedskjæringer reduserer det som skaper spenning, konflikt og komplekse følelser. Eksempelvis er den scenen der Svein konfronterer Herborg med hennes tidligere forhold til Etvart Jørgen, strøket (jf. Duun 1912, s. 147–149 vs. Duun 1942, s. 71). Men skoleutgaveleseren får likevel lese om den «pina som braut inn over» Svein (Duun 1912, s. 149 og Duun 1942, s. 71). Den pinen fremtrer dermed som både dårlig motivert og mindre forståelig for den som kun leser skoleutgaveteksten.

Min undersøkelse av Duuns roman *Hilderøya* supplerer og bekrefter i stor grad Eivind Christan Davidsens undersøkelse fra 1998.¹⁷ Ifølge Davidsen har for øvrig Thesen «ikke bare sensurert, men han har også prøvd å kamuflere sin egen sensur av romanen ved å etterstrebe en kunstig meningssammenheng» (Davidsen 1998, s. 74). Med denne påstanden sikter Davidsen særlig til tekstoppassasjen der Svein i 1912-utgaven tilbringer natten hos Herborg og først går hjemover når dagen lysner. I skoleutgaven går han derimot hjem til seg selv før det blir natt, og han

våkner i egen seng (Duun 1912, s. 100 vs. Duun 1942, s. 51). Førsteutgaven består dessuten av 20 kapitler. Som Davidsen påpeker, gjør også skoleutgaven det, til tross for at hele kapittel VIII jo er utelatt. Thesen har delt det siste kapitlet i skoleutgavens tekst i to (Davidsen 1998, s. 75). Følgelig vil ikke en sammenligning av antall kapitler avsløre at større tekstdeler mangler.

De nevnte eksemplene illustrerer godt hvordan Thesen har redigert og renset teksten. For å oppsummere det viktigste: Fremstillingen av romanens to trekantrelasjoner er i stor grad redusert, det utenom-ekteskapelige forholdet mellom Sveins far og fru Meldahl er fjernet. Det er også antydningen om et seksuelt forhold mellom Herborg og Etvart Jørgen. Skoleutgaveleseren får heller ikke vite at Herborg er gravid og føder et dødt barn før hun dør:

<i>Hilderøya</i> 1912, kapitel XIX, 189–190	<i>Hilderøya</i> 1942, kapittel XVIII, 93
Han seig ikne framfor senga. – Han tok handa hennar, og ho let han ha henne. Tennerne beit seg inn i leppa, han var stiv og still. Ho døydde ifraa han no, dokteren hadde ingenting her aa gjera; og det verste, det beiskaste var det, at han trudde ho gledde seg over det. Det som hendte seinare, gjekk i eitt for Svein. Ikkje saa at han var ifraa seg. Han saag og skilde kvar den minste tingen, dei kvite raadlause fingrane som strekte seg imot han etter hjelp, hovude som kasta seg hit og dit og ikkje fann kvilestad. Hanna som kom tilsyne ved senga gong og annan; dokteren, som kom og ingen ting kunde gjera, stod der og tok av seg brillone og tørka dei og ikkje kunde seie eit livsens ord; barne, som var saa lite og utan liv; og saa anda, som arbeidde seg ut or barmen hennar, stridde sine siste tak i halsen og sløktes med ein pipande lyd i nasen. Men han visste ikkje om det var ein eller fleire dagar som hadde gaatt.	Han seig i kne framfor senga. – Han tok handa hennar, og ho lét han ha henne. Tennene beit seg inn i lippa; han var stiv og still. Ho døydde ifrå han no, dokteren hadde ingenting her å gjera; og det verste, det beiskaste var det at han trudde ho gledde seg over det. Svein visste ikkje om det var ein eller fleire dagar som hadde gått.

Når viktige deler av det som utspiller seg mellom karakterene, mangler, og når nettopp det sensurerte er en så gjennomgående og viktig del av romanen *Hilderøya*, er det vanskelig å forstå hvorfor Thesen og Norli valgte å lage denne skoleutgaven. I regi av Thesen er det komplekse og emosjonelt intense i handlingen og i fremstillingen av karakterene og av relasjonene mellom dem, redusert og forenklet. Tekstens effekt på skoleutgaveleseren blir en annen. Og den blir mindre.

Det store spelet i skolen

I 1934 ga Tarjei Vesaas ut romanen *Det store spelet*. Den ble godt mottatt av anmeldere som Barbra Ring i *Nationen* (22.10.1934), Rolv Thesen i *Arbeiderbladet* (3.11.1934) og Ronald Fangen i *Tidens tegn* (10.4.1935).¹⁸ I monografien *Tarjei Vesaas* fra 1947 fremhever Ragnvald Skrede *Det store spelet* som det beste enkeltverket Vesaas har skrevet.¹⁹ I *Norsk Biografisk Leksikon* blir den betegnet som Vesaas' gjennombruddsroman, og litteraturhistorikerne Philip Houm, Kjølsvold Egeland og Per Thomas Andersen peker den ut som det første sentrale verket i Vesaas' forfatter-skap.²⁰

Det store spelet fikk ikke bare god mottagelse i pressen, den fikk også raskt mange lesere, og den ble straks en gjenganger i norskundervisningen i landets gymnaser, kanskje på grunn av sine bygde- og barne-skildringer, som ifølge Egeland var særlig populære i 1930-årene. Populariteten bidro til at forlegger Olaf Norli valgte å utgi romanen i skoleutgave i 1940 (O. Vesaas 1995, s. 174), og i 1946 kom den i et identisk andreopplag. Denne skoleutgaven ble tilrettelagt av Edvard Brakstad, også den i serien *Nynorsk diktning til skulebruk*. Brakstad justerte språket i henhold til 1938-rettskrivningsnormalen. Selv om det i skoleutgaven ikke er gjort rede for at teksten er redigert på noen måte, skulle det vise seg at Brakstad også tillot seg å endre i teksten. I brev til Tarjei Vesaas datert 7. februar 1940 forteller Brakstad:

Med skuleutgåva av «Det store spelet» er det no komi så langt at boka er under prenting. Dessverre gløymde eg beint fram det eg no ser eg har skrivi til Dykk, at eg ville leggja planane fram for Dykk til samråding. De må verkeleg orsaka dette.

Eg har skori bort slikt som ikkje høver til opplesing i ei skuleklasse, elles har eg fari varsamt fram, varsamare her enn i leseverket. [...] Boka blir ferdig med det aller fyrste, og ved vår skule tek vi ho i bruk med det same (sitat fått av Olav Vesaas, se for øvrig O. Vesaas 1995, s. 174).

Ifølge Vesaas' sønn og biograf, Olav Vesaas, hadde ikke Brakstad spurt om lov før han redigerte og strøk (O. Vesaas 1995, s. 174), ei heller forelagt forfatteren utgaven før den gikk i produksjon. Først når boka er sendt til trykking, får altså Vesaas beskjed via brev.

Femten år senere, den 28. februar 1955, skriver Vesaas i brev til Gyldendals forlagssekretær, svogeren Sigmund Moren, at han først for et par dager siden fant ut av hvor mye og hva som var endret:

då eg for gjennom boka fordi eg las korrektur på ei dansk utgåve som skal koma i år. Eg er alltid så ferdig med dei ferdige bøkene mine at eg mest aldri orkar å sjå gjennom dei att. Og skuleutgåva av *Spelet* har eg aldri lesi igjennom før no, eg visste berre at den saga om Per og Randi var borte. *Den* kjem i alle høve med i den nye utgåva, for det har eg kravt (siteret etter O. Vesaas 1995, s. 174–175; brev i privat eie).

Da NRKs programsekretær Johannes Aanderaa i 1955 oppdaget hvordan Brakstad hadde behandlet teksten, skrev han en artikkel i *Dagbladet*, der han slaktet Brakstads redigering: «hans utgave av *Det store spelet* [er] på mange måtar blitt ei blodfattig, gammaljomfrunalsk og tanteprippen forvrenging av Vesaas' roman. [...] Ei skuleutgave skulle nå [sic] liksom ha som mål å formidle litteraturen og ikkje øydelegge han» (siteret etter O. Vesaas 1995, s. 174).²¹

Sensur av morsmelk, erotikk og avl

Jeg har kollasjonert førsteutgaven av *Det store spelet* fra 1934 mot skuleutgaven fra 1940, og det viser seg at i alt rundt 130 setninger, samt enkelte setningsemner og replikker, er strøket. I tillegg mangler to kapitler, kapittel 16 og 17. I det følgende vil jeg presentere eksempler på hva som er rensset ut og sensurert i skuleutgaven da den først kom ut i 1940, og hva som kom inn igjen da skuleutgaven kom i ny utgave i 1955.²²

Det Brakstad har strøket, kan i hovedtrekk knyttes til alt som vedrører amming, avl, fødsel, erotisk tiltrekning og seksuell aktivitet.

Det flyter stadig av melk på Bufast der hovedpersonen Per bor, men ikke i skoleutgaven. Nedenfor gjengir jeg noen eksempler på hva Brakstad fjernet av beskrivelser av amming, diing og morsmelk:

No kom mor berande inn med minsten. Minsten var gretten, fekt med armane og småsurra. Mor hadde god råd for *det*. Ho sette seg frammed ovnen og panna, og tømde nedi panna eit nytt fresande kakeemne, og so opna ho kjolelivet og gav minsten suge.

Per var komen framtil ovnen no, for å finne sokkane, men han vart ståande sjå med minsten saug. Mor er òg fylt av mjølk, tenkte han. Ho lutte seg litegrand fram. Med den høgre handi styrde ho steikepanna, og med den vinstre heldt ho minsten mot kroppen sin. Han surra ikkje lenger grutt-låter minsten no – han låg med trilrunde auge og drakk og drakk. Der rann mjølk i munnvikane på honom, som på kalven inatt. No smilte mor. Med høgre handi gjorde ho ein sleng med panna, og kaka vende seg i lufti og klappa ned i panna att. Per såg på mor med byrgskap og glede. Minsten saug. Mor var full av mjølk.

– Korleis er det du stend Per? spurde ho, glad ertande.

Han hitna kring øyro og tok til med sokkane.

Moster såg på honom og flirde (Vesaas 1934, s. 16–17; strøket i Vesaas 1940, s. 9–10; med i Vesaas 1955, s. 10).²³

Minsten sovna med spenen i munnen, han vart løyst ifrå og lagd. Lagd att. Han drakk, og sov, skiftevis, det var livet hans (Vesaas 1934, s. 17; strøket i Vesaas 1940, s. 10; med i Vesaas 1955, s. 10–11).

Det *rann* av mjølk her i garden, syntes han (Vesaas 1934, s. 19; strøket i Vesaas 1940, s. 11; med i Vesaas 1955, s. 12).

Minsten saug so det rann i munnvikane hans att. Mor var full av mjølk (Vesaas 1934, s. 48; strøket i Vesaas 1940, s. 30; med i Vesaas 1955, s. 31). No hadde mor longe slutta gjeve minsten suge, so no kunde moster ha honom so ofte det skulde vera (Vesaas 1934, s. 57; strøket i Vesaas 1940, s. 36; mangler fortsatt i Vesaas 1955).

– og sjølv var ho [mor] full av mjølk so det rann yver når minsten saug (Vesaas 1934, s. 118; strøket i Vesaas 1940, s. 77; mangler fortsatt i Vesaas 1955).

Ikkje soleis sein i seg, og mjuk, og full av mjølk [om mora] (Vesaas 1934, s. 118; strøket i Vesaas 1940, s. 77; mangler fortsatt i Vesaas 1955).

han [ungen] vilde vore kav i mjølk (Vesaas 1934, s. 136; strøket i Vesaas 1940, s. 89; mangler fortsatt i Vesaas 1955).

Yver dei raude sidone skein dei kvite ryggene og minte um mjølk. Mjølk minte um mor og moster (Vesaas 1934, s. 140; strøket i Vesaas 1940, s. 92; første setning med i Vesaas 1955, s. 94, andre setning mangler fortsatt i Vesaas 1955).

Per observerer kuene, men melken minner ham om hans to viktigste omsorgspersoner, og den representerer noe godt og positivt, og da primært morskjærlighet og omsorg. Dette aspektet, samt den tilknytning til moren så vel som til moster som skildres gjennom Pers opptatthet av mormelk, går tapt i skoleutgaven. I vår samtid vil de fleste nordmenn oppleve denne redigeringen som overdreven og overraskende så vel som en form for sensur, siden disse forhold ikke kunne formidles i de litterære verk som skolen fremmet. I ettertid er Brakstads *Det store spelet*-tekst historisk interessant idet den illustrerer i hvor stor grad skildring av amming og mormelk ble ansett som upassende lesning for skoleelever rundt 1940.

Selv enkle og overflatiske skildringer av hvordan en kalv blir født, er skåret bort: «– med hovud og framføter fyrst slik han skulde» (Vesaas 1934, s. 11; strøket i Vesaas 1940, s. 6). Skoleutgaveleseren blir også spart for å vite hvordan den store stuten «bar seg når der kom kyr frå grannegarden til honom» (Vesaas 1934, s. 13; strøket i Vesaas 1940, s. 8). Når lille Per treffer på ei lita jente som vasser i vannet, får skoleutgaveleseren vite at hun er naken, samt at begge påpeker at den andre ser annerledes ut. Men den scenen er likevel kortet ned – det følgende mangler: «Per undra seg, denna ungen var ansleis på skap enn han sjølv. Og *han* vart stird på liksovel. No stod dei framfor einannen og

såg ventefulle og forundra på einannen. Det for i Per at detta var ein gjentunge. Ho hadde langt tverrklypt hår i nakken» (Vesaas 1934, s. 38; strøket i Vesaas 1940, s. 24). Men hvorfor var det nødvendig å tone ned denne undringen når man likevel får vite at de er nakne, noe begge fatter interesse for, også i skoleutgaven?

Selv fremstillingen av hvordan de organiserer dyreavl, er skåret bort. Mer ventet er det at Brakstad også har fjernet partier der intime relasjoner mellom mennesker blir omtalt og blottlagt:

Sumtid når Per vakna um nettene kunde han høyre mælet hans far koma som ein låg god knurr innanfrå kammerset. Han kalla:

– Ingjerd.

So let der ikkje meir, men låten hadde vore tydeleg god (Vesaas 1934, s. 22; mangler i Vesaas 1940, s. 13; med i Vesaas 1955, s. 14).

Han visste då god nok greie um alt *det*. Det var ingen løyndom, han visste godt nok korleis det gjekk til. Frå han var liten hadde han set med dyri kom saman for å få ungar saman. Menneske kom òg saman. Detta hadde han skyna lenge fyre noken hadde sagt det, og det var ingenting å le og kviskre um, som sume gjorde i skulen. Likevel tenkte ein ofte på alle slags stygge sogor som ein hadde høyrte. Dei brende seg inn i ein når ein fyrst høyrde dei.

Skulde moster ha eit barn tru?

Det vilde ho bli snild med! var den neste tanken hans. Og full av mjølk vilde ho bli. Den ungen vilde koma til å drikke seg ihel på all den mjølki. Nei nei! ho måtte ikkje ha noko barn (Vesaas 1934, s. 130; mangler i Vesaas 1940, s. 85–86; med i Vesaas 1955, s. 87).

Der inne i kammerset låg far og mor som hadde avla honom. Det var godt dei hadde gjort det. *Han* vilde òg avle born, tenkte han, og ein fin dirr båra i honom frå øvst til nedst (Vesaas 1934, s. 207–208; mangler i Vesaas 1940, s. 136; med i Vesaas 1955, s. 138).

Bjørn bar veggene. Innanfor desse veggene skulde han og moster avle born. Inn i dette huset skulde moster koma frå fjøset med frodande mjølkebyttor (Vesaas 1934, s. 229; mangler i Vesaas 1940, s. 149; mangler fortsatt i Vesaas 1955).

Grendene her var fulle av borni hans [stutens]. Av safti hans var der avla hundra kyr som stod i gardane og vart mjølka. La ein det saman vart det ein *bekk* av kvit mjølk som rann morgon og kveld der. Stuten skulde difor ikkje sendas levande burt, han skulde få døy på garden (Vesaas 1934, s. 245; strøket i Vesaas 1940, s. 160; mangler fortsatt i Vesaas 1955).

Moster som gjekk tung med barnet sitt, var her lange stunder og såg på. Då plystra snekkarane lågt og underleg, kvar for seg (Vesaas 1934, s. 249; strøket i Vesaas 1940, s. 162; mangler fortsatt i Vesaas 1955).

Fjorten dagar etter fødde moster barnet sitt. Den dagen kjende Per at det lo av lette inni honom. No var *det* òg skjedd med moster. Det var det rettaste som kunde hende henne, slik ho var laga. No var ho full av mjølk, som mor hadde vore det eingong.

Det var ein rå blåsande dag dette. Det for regn med vinden, og snørestene her var sokk inn i seg sjølv. Det lukta sterkt av jordi. Per gjekk ute og dreiv.

Slik skulde det vera! *born* skulde koma til her. Heile rader av born, tenkte han. *Vill* einsleis. Rader av born, som svalone som sit på telefontråden. –

Bakken dampar. Her var fullt av ville ynskje. Dei steig upp av jordi. Sanselaust som når graset og lauvet kjem.

No er moster full av mjølk. Og lufti full av regn. Han gjekk innatt i den nye stoga og fortalde moster um regnet. Fekk til ein heil tale um det regnet. Bjørn såg forundra på honom, som han såg ein annan Per enn den han var van med. Moster lydde ikkje etter, ho låg berre venta på at ungen vart so mange timar gamal at ho fekk gje honom suge (Vesaas 1934, s. 249–250; strøket i Vesaas 1940, s. 163; mangler fortsatt i Vesaas 1955).

I det siste eksemplet ovenfor er Per i ekstase over at moster nettopp har født. Men skildringen av de lengsler og sterke følelser som preger Per i dette partiet, forsvinner med strykningen. Når det så i skoleutgavens kapittel 16 står: «– Har han ikkje vaksi svært? spurde moster og retta fram ungen» (Vesaas 1940, s. 167; jf. kapittel 18 i Vesaas 1934, s. 269), har ikke skoleutgaveleseren engang fått høre at moster har født. Informasjon som danner grunnlag for den videre lesningen så vel som for forståelsen av hvem Per er, mangler følgelig i skoleutgaveteksten.

I 1961 utga daværende norsklektor i Lund, Leif Mæhle, en ny skoleutgave av *Det store spelet* i regi av Morsmåslärarnas förening på det svenske forlaget Gleerups Förlag.²⁴ Denne skoleutgaven ble utgitt som en reaksjon på Brakstads skoleutgave (Steinfeld 2005, s. 139) – det Brakstad hadde utelatt, var med i Mæhles utgave. I 1962 fulgte Olaf Norlis forlag opp med nok en ny utgave av Brakstads skoleutgave²⁵, der blant annet den nettopp siterte passasjen var innlemmet igjen: «Fjorten dagar etter fødde moster [...] ho fekk gje honom suge (Vesaas 1934, s. 249–250; strøket i Vesaas 1940, s. 163; mangler fortsatt i Vesaas 1955; med igjen Vesaas 1962a, s. 167–168).

Per og Åsne og Per og Signe

Per er glad i Åsne. Fremstillingen av deres relasjon er imidlertid kortet ned i skoleutgaven, og Pers lengsel etter Åsne, er dermed dempet. Det som er strøket, er uthevet i de eksempler tabellen presenterer:

<i>Det store spelet</i> 1934	<i>Det store spelet</i> 1940
s. 206: Han var ovleg redd. Kva vilde dette bli? Han var ovleg glad. – Skal eg fylgje deg heim? sa han. – Ja vil du det. Dei fylgdes burtyver mot land til den kanten garden Bringa låg i myrkret. Dei heldt i einannen og skeisa i takt. I hovudet susa det. Var dette lykke? Dei kom til lands. – Korleis lever du Åsne? Korleis hadde han sagt det? Med ein gong hadde han armane hennar rundt seg. Er dette lykke? tenkte han. Ho skalv. – Du Per – – Ja då! – Er du likeins du? spurde ho, og skalv. – Kva som? – Som alle hine vel? Nei eg er ikkje redd deg, sa ho. Han stod samla seg. – Kva hev Olav gjort deg? Han trega med same spursmålet hadde dotte ut av honom.	s. 135: Han var ovleg redd. Kva ville dette bli? Han var ovleg glad. – Skal eg fylgje deg heim? sa han. – Ja vil du det. Dei fylgdest bortover mot land til den kanten garden Bringa låg i mørkret. Dei heldt i einannen og skeisa i takt. I hovudet susa det. Var dette lykke? Dei kom til lands. Han stod og samla seg. – Kva har Olav gjort deg? Han trega med same spørsmålet hadde dotti ut av han. – Eg veit ikkje. Han skræmer meg. Her er så mykje vondt at – Han hørde ein djup, beisk hikst. – Åsne – – Her er ikkje anna vondt! sa ho, og tok til gå. Du er likeins du.

Armane hennar klembde til i eit vondt minne. – Eg veit ikkje. Han skremer meg. Her er so mykje vondt at – Armane hans vart sterke og harde og ville. Han reiv Åsne til seg og kysste henne. Mintes moster i det same. Midt i ørska mintes han moster. Men dette var ein annen ange. Jord var dette òg. Ein blink stod ho still og let honom kysse. Han kjende kroppen hennar bogne mot seg. Dette er lykke, dette er – so vart kroppen med eitt hard og framand som tre, ho vart hard og kald og framand som tre og sleit seg laus. Han hørde ein djup beisk hikst. – Åsne – – Her er ikkje anna vondt! sa ho, og tok til gå. Du er likeins du.	MED IGJEN i Vesaas 1955, 137–138
s. 210: Aldri syntes den reine skjorta å ange slik um sundagsmorgonane i året som ho gjorde um joleftan. Han drog henne neddyver seg. No gjer Åsne det òg, tenkte han.	s. 137: Aldri syntes den reine skjorta å ange slik om sundagsmorgnane i året som ho gjorde om julaftan. Han drog henne nedover seg. MANGLER FORTSATT I Vesaas 1955
s. 247: Denna [den nye stuten] skulde ogso stå der og bli stor og far til hundravis av skeivlande kalvar. Mjolk skulde renne i gardane. Her var liv! Blindt og frodigt. Og safter for den tyrste. Til våren skulde moster ha eit barn. Um tvo år skulde Åsne gifte seg og få barn. Kvar skulde ein gjera av seg sjølv i alt dette? Ein vart dregen av saftene no som då ein var ørliten. Ein var tyrst.	STRØKET, se Vesaas 1940, s.161 MANGLER FORTSATT I Vesaas 1955

Når scenene mellom Åsne og Per er forkortet, og hans tanker om og lengsel etter henne er fjernet, minimerer det betydningen av deres forhold i fortellingen. Det blir mindre klart for skoleutgaveleseren hvor sterkt Åsne er til stede i Per. Brakstad har prioritert å slette alt som kan lede til eller minne om såkalt usømmelige tanker.

Som nevnt, mangler kapittel 16 og 17 i skoleutgaven (Vesaas 1934, s. 254–261 og s. 262–265). I kapittel 16 pines Per av lengsel etter Åsne, som nå er sammen med kameraten Olav. I et opprørt øyeblikk møter Per Randi Bratterud. Selv om det står: «Han var ikke glad i henne. Han vilde gå» (Vesaas 1934, s. 257), tar Per initiativ til at de skal finne en varm stein å sette seg på. Han vet at: «No kom her til å hende det som ein måtte angre på» (Vesaas 1934, s. 257). Til tross for den motviljen han kjenner, lar han det stå til. Han er ute av seg etter å ha møtt Olav og Åsne. Sammen med Randi er han «harm og kald» og «heit og ør» på en gang (se Vesaas 1934, s. 259). «Motstandet var heilt burte» (Vesaas 1934, s. 260), selv om han slett ikke vil ha Randi. Fylt av både lengsel og skam er Per ambivalent og frustrert.

Kapittel 17 oppsummerer status for flere av karakterene. Den går skoleutgaveleseren glipp av. Dessuten får Per brev fra Randi, og de møtes. Hun er ikke med barn. Men Per føler at faren vet hva som har foregått, og han opplever at «[a]lt det eg gjer kjem Bufast ved» (Vesaas 1934, s. 263). Det erotiske møtet med Randi og det at Åsne og Olav snart skal gifte seg, utløser et behov i Per for å komme seg bort. Moren og faren støtter ham, de selger ei ku og skaffer penger til et halvår på jordbruksskole.

Det skjer mye i kapittel 16 og 17, både i den ytre handlingen og inni Per. Dermed får ikke skoleutgaveleseren lese om de møter og følelser som fungerer katalyserende videre i fortellingen. Pers mange intrikate og intense følelser er av betydning for vår forståelse av hvem han er, hvilke valg han tar og hvordan han kommer seg videre. Det komplekse ved teksten så vel som karakteren Per, er dermed redusert. Og når skoleutgavens kapittel 16, som tilsvarer det opprinnelige kapittel 18, innleder med «Per og Olav sat då på skulebenken på ny» (Vesaas 1940, s. 165), vil ikke skoleutgaveleseren kunne fylle ellipsen, det har bare inntrådt et plutselig skifte. Kjølvs Egeland mener *Det store spelet* forteller oss om vår lengsel bort fra oss selv og den desperasjon det kan ligge i et oppbrudd (Beyer red. 1991, b. 5, s. 185). I skoleutgaven er imidlertid denne lengselen dempet, og oppbruddet er så å si fraværende, siden kapittel 16 og 17 er fjernet.

Fremstillingen av den relasjon som er i ferd med å etablere seg mellom Per og Signe på romanens siste sider, er også kortet ned. Det som er uthevet, er strøket i skoleutgaven:

<i>Det store spelet 1934</i>	<i>Det store spelet 1940</i>
s. 298: Dei som hengde opp høyet vart våte nedetter klædi. Men her var varmt, so ein fraus ikkje. Per såg at Signe hadde ein ljusblå kjole. Underleg trylt såg han korleis kjolen hennar fekk tvo våte myrkare flekker uppe på bringa der ho hadde trykt høifyanget mot seg. Han totte ho var godleik. Han totte det måtte skje noko, men det gjorde det ikkje. Dei hesja hardest dei vann frametter morgonen.	s. 185: Dei som hengde opp høyet vart våte nedetter kleda. Men her var varmt, så ein fraus ikkje. Dei hesja hardest dei vann frametter morgonen. MED IGJEN i Vesaas 1955, s. 196–197
s. 300: I medan sat han kysste henne. Han vart svimren. Det skvette som sjøar inni honom. Han skulde um ikkje lenge gå til henne for ålvor – og det møtet vilde i allefall bli betre enn det vonde møtet med Randi Bratterud um pinsedagen.	STRØKET, se Vesaas 1940, s. 187 MED IGJEN i Vesaas 1955, s. 198

Vi får riktignok vite at «Signe var fullvaksen. Per såg det» og «Ho var vakker» (Vesaas 1934, s. 296; Vesaas 1940, s. 184). Men i skoleutgaven får Pers oppdagelse av Signe likevel så lite plass at den blir dårlig motivert og oppbygd. Det kommer derfor brått på at han vil ha nettopp henne, og at han forteller henne at han er glad i henne. Slutten i Brakstads skoleutgaveversjon er slik en mer lettvinnt og dårlig forberedt slutt enn den avslutningen Vesaas selv komponerte. I Brakstads versjon synes Pers relasjon til Signe kastet inn i fortellingen i siste liten for å skape harmoni og avrundning.

I 1955 ble skoleutgaven trykt opp på nytt, og en del av det som var strøket, kom med igjen (O. Vesaas 1995, s. 175). 1955-utgaven teller 204 sider mot 1940-utgavens 194 sider, slik indikerer sideantallet at noe er skjedd med teksten i 1955-utgaven.²⁶ Av de 27 tekststedene som mangler, er 13 av tekststedene, samt kapittel 16 og 17, satt inn igjen i romanteksten i det som ifølge opplysningene på tittelbladet er et tredjeopplag, men som i og med endringene er en ny utgave. Fortsatt mangler følgelig 14 av de

opprinnelig utelatte tekststedene i 1955-utgaven. Ifølge Leif Longum kom skoleutgaven av *Det store spelet* i åtte opplag i perioden 1940–1968 (Longum 1987, s. 68).²⁷ Jeg vet ikke hvor raskt 1955-utgaven erstattet den sensurerte skoleutgaven i skolen (representert ved 1940-utgaven samt andreopplaget av 1946), ei heller om gamle klassesett og eksemplarer ved biblioteker er fjernet. Dersom både den forkortede og den fullstendige skoleutgaven fortsatt var tilnærmet like tilgjengelige for publikum, kan vi anta at det var tilfeldig hvorvidt man valgte å lese skoleutgaven av 1940 eller av 1955. Noen har altså lest og noen vil i prinsippet fortsatt kunne komme til å lese den reduserte versjonen av *Det store spelet* uten å vite om det.

Den 30. oktober 2011 skriver forfatteren Levi Henriksen i *Aftenposten* under tittelen «Da læreren drepte Tarjei Vesaas» om da han måtte lese *Det store spelet* i skolen. Henriksen husker romanen som «[o]ver 200 sider med haking og plogging [...] og det kanskje mest gripende i hele boken er når faren til Per sier 'Du skal vera på Bufast all di tid'». ²⁸ Kanskje er Henriksen blant dem som ble utsatt for Brakstads bleke versjon av *Det store spelet*. Det som er sterkt og holder på leseren i Vesaas' romantekst, mangler eller blir knapt skildret i skoleutgaveteksten. Og det Jørgen Magnus Sejersted kaller «Vesaas-metaforen for den store livssammenhengen, *spelet*»²⁹, kvalifiserer ikke lenger som metafor i den sensurerte versjonen. Viktige sammenhenger og årsaksforhold i Per Bufasts romanliv, er fjernet. De som kun har lest Brakstads versjon, de har aldri lest *Det store spelet*.³⁰

Verk, tekst og forfatter redusert?

Hvor moderne fikk de verkene som var publisert etter 1900 lov til å være når de ble utgitt i skoleutgave? Raskt og enkelt kan man svare at de fikk ikke lov til å være moderne i det hele tatt. Ifølge Longum etablerte skoleutgaven av *Det store spelet* seg straks som en moderne klassiker mer enn noe annet verk (Longum 1987, s. 71). Det synes ironisk, siden *Det store spelet* via Brakstads utgave av 1940 ikke fikk være så moderne som det var fra Vesaas' hånd da verket først ble publisert i 1934.

Hvis en skoleutgave kun gjengir utdrag, men gjengir dem i sin helhet, er jo fortsatt den tekst man leser, forfatterens tekst. Samtidig vil

lakuner og omstrukturering unektelig endre ved teksten, slik at den blir annerledes. Endringene påvirker så vel tekstens betydning som dens referanser. Når det dessuten er redigert i utdragene, er det da fortsatt den aktuelle forfatterens litterære verk man leser? På sett og vis er det selvfølgelig det. Men samtidig ikke. Idet en redaktør stryker og setter sammen ulike deler til en ny helhet, etablerer redaktøren en ny tekst, og dermed blir lesningen en annen. Redaktørene Thesen og Brakstad har ikke bare etablert nye tekster i skoleutgavene *Odin*, *Hilderøya* og *Det store spelet*. Nye verk er etablert, siden man forstår det som skjer, og de som skildres, på andre måter. Historiene blir ikke bare vagere og mindre komplekse, men også annerledes, og dermed mindre duunske og ves-aaske. Redigeringen rammer spesielt underteksten – flere av tekstens mange lag forsvinner, eller også tekstens bakteppe – det som blir antydning og henspilt på, er fjernet. Ulike reaksjoner, handlinger og følelser fremtrer dermed som mindre intrikate og mindre forståelige. Årsaker blir fjernet, mens reaksjonene (delvis) blir beholdt. Og fremstillingen av essensielle relasjoner, er svekket: I skoleutgaven av *Det store spelet* blir eksempelvis relasjonene Per-Åsne-Olav, Per-moster og Per-Signe knapt skildret.

Det litterære verket er følgelig redusert, men også sensurert, siden Thesen og Brakstad gjennom sin redigering bestemmer hva Duun og Vesaas kan få ytre i sine litterære verk når de skal leses av skoleelever. Da det i perioder er gjennom skoleutgavene at enkelte av Duuns verk og *Det store spelet* har nådd ut til flest folk og folk flest, er det tilsvarende synd. *Odin* ble eksempelvis gjenoptrykt åtte ganger, i 1939, 1947, 1955, 1958, 1962, 1964, 1967 og sist i 1970, og *Hilderøya* kom i 1942 og 1960. *Det store spelet* ble utgitt åtte ganger i perioden 1940–1968 (jf. Longum 1987, s. 68). Dermed ble skoleelever i perioden 1960–1970 og senere, mottagere av tekstsamlinger som var redigert og renset for et publikum av 1932, 1940 og 1942. Mens skoleutgaven *Odin* primært er pedagogisk tilrettelagt for gymnaspublikumet, er *Hilderøya* og *Det store spelet* i større grad renset for hva som ble ansett som upassende stoff. Det ser vi ut fra hva som er fjernet. Når Thesen mener å gjøre Duuns verk «stuttare og lettare» i skoleutgaven *Odin*, lykkes han for så vidt med det. Men de litterære verkene blir samtidig mindre tilgjengelige fordi det som er sterkt og holder på leseren, er dempet eller fjernet. Spesielt for Duuns verk er

det likevel aktuelt å spørre: Hadde Duun nådd ut til like mange lesere uten Thesens adaptasjoner?³¹

Når det som i *Hilderøya*-skoleutgaven blir oppgitt i et forord at man leser en forkortet versjon, kan og kunne jo de interesserte gå til andre utgaver når man ikke leste verket i regi av skolen. Når det imidlertid ikke er opplyst om at det er gjort noe med teksten i skoleutgaven av *Det store spelet*, er det straks mer problematisk.

Det som skiller teksten i disse tre skoleutgavene fra teksten i de respektive vertsverkene, viser hvordan strykninger og utelatelser påvirker tekstens meningsinnhold generelt. Slik sett er det heldig at de trolig er kassert i dagens skole. Disse skoleutgavene finnes fortsatt i biblioteker og antikvarier. Men trolig har de få lesere i vår samtid. De eksterne redaktørenes redigering bidro riktignok til å relansere Duuns og Vesaas' romaner og bringe dem ut i skolen. Thesens og Brakstads innsats gjorde disse romanene aktuelle for flere lesere for en avgrenset periode. Thesens og Brakstads redigering har imidlertid bidratt til at de respektive skoleutgavene ble tilsvarende utdaterte etter bare få tiår. I tillegg diskvalifiserer redigeringen disse skoleutgavene som tekstvitner til en edisjonsfilologisk utgave, med mindre den edisjonsfilologiske utgaven gjør et poeng av å vise diskrepans mellom eksempelvis førsteutgaveteksten og skoleutgaveteksten – skoleutgavetekstene utgjør jo en viktig del av de aktuelle verkenes virkningshistorie. Men i ettertid er skoleutgavenes *teksthistorier* primært interessante i et historisk perspektiv: Thesens og Brakstads inngrep viser hva som kunne provosere i Norge på 1930- og -40-tallet.

*Nytt verk? Eller bare ny tekst?*³²

Representerer forkortede skoleutgavetekster samme litterære verk som den aktuelle teksten i vertsverket? Et nytt verk er etter mitt syn skapt hvis analysen av én versjon ikke på noen måte kan være gyldig for en annen versjon på avgjørende punkter som vedrører handling, tema, stil og karakterfremstilling.³³ Men etableringen av et slikt skille vil alltid være problematisk, grensene vil alltid være flytende, ikke definitive. Analysen av de tre skoleutgavetekstene jeg har presentert i denne artikkelen, vil eksempelvis ikke være gyldig på alle punkter for de autoriserte og full-

stendige versjonene av romanene til Duun og Vesaas. Omvendt vil følgelig ikke analyser av de fullstendige versjonene kunne gjelde for skoleutgaveversjonene, siden de analysene ville ta utgangspunkt i tekstpartier som mangler i skoleutgavene. Følgelig representerer en forkortet tekst i en skoleutgave og den tilsynelatende korresponderende teksten i verstsverket to ulike verk. Men det forkortede verket hadde jo ikke eksistert uten verstsverket; det er et avledet verk som forblir relatert til verstsverket. Diskusjonen av hvorvidt et nytt verk er skapt, er følgelig viktigst for å illustrere og tydeliggjøre hvorfor det er relevant å vite hvilken utgave man leser.

Revisjon og sensur

Hva skiller revisjon fra sensur? Etter mitt syn finnes det ingen klare skiller. Revisjon er det nøytrale ordet for ulike typer endringer. Det er effekten og følgene av revisjon som avgjør om man kan kalle revisjonen for sensur eller ikke. Straks en endring er pålagt av en juridisk instans, kaller man det imidlertid sensur. Fra et sosiologisk perspektiv blir sensur et middel til å opprettholde normer og deres samfunnsmessige funksjon i et bestemt politisk system.³⁴ Det er for øvrig et viktig poeng at revisjon kan ramme like sterkt som sensur, og både revisjon og sensur kan forekomme uten at det reduserer teksten betydelig eller nevneverdig, som når Thorbjørn Egner endret «negrene» til «hottentottene» i visa «I hottentottenes land» (Egner 1951, s. 33 vs. Egner 1971, s. 33).³⁵

Man kan anse det som irrelevant om det er forfatteren selv eller en annen som har endret i teksten. Men det er lettere å godta forfatterens egne endringer enn en ekstern aktørs inngripen, som lettere anses som en form for sensur i betydningen 'munnkurv'. Slik kan man enkelt anse en forfatters egne endringer som revisjon, mens ekstern inngripen er sensur. Men et slikt kategorisk enten–eller–skille vil ikke kunne stemme for alle forhold. Hvem som har utført endringen, samt årsaken, er interessant. Men *hva* som er endret, samt *effekten* av endringene, er det viktige og essensielle for det litterære verket – for lesningen og for virkningen av det, og for dets status og popularitet.

Enten man kaller det redigering, revisjon, rensing, ekspurgering eller sensur synes skoleutgaver som utgavetype å være i en særstilling.³⁶ Gjen-

nom store deler av 1900-tallet kunne en redaktør tillate seg mer med det litterære verkets tekst når den skulle gjengis i skoleutgave. Om man studerer ulike typer revisjon av litteratur for barn og unge, oppdager man også en tendens til at det etiske aspektet i stor grad er overordnet det estetiske.³⁷ Man finner det oftere nødvendig og riktig å sensurere eller revidere litteratur for barn og unge for å tilpasse. Man prioriterer ulike former for anstendighet fremfor det som faktisk står i teksten. Det illustrerer hvordan man stadig betrakter barnelitteraturen som den såkalt «lille» litteraturen. I forvaltningen av såkalt stor kunst eller litteratur, vil det estetiske i flere henseende være overordnet det etiske aspektet. Behandlingen av det litterære verket når det utgis i skoleutgave gjennom 1900-tallet, er på mange måter en ekvivalent til behandlingen av barnelitteraturen. Straks det litterære verket skal leses i skolen, og dermed institusjonaliseres, tar man andre forbehold. Etiske og såkalt litteraturredidaktiske/pedagogiske hensyn overordnes det litterære verket og dets estetiske verdi.

Rolv Thesen begrunner beskjæringene av teksten i skoleutgaven av Duuns roman *Hilderøya* med at det var pedagogisk riktig. Men er redigering pedagogisk når den fører til en fattigere og svakere litterær tekst? I denne artikkelen mener jeg å ha vist at Thesens og Brakstads endringer justerte ved det litterære verket på en slik måte at det påvirket fortolkningen og reduserte kompleksiteten så vel som kvaliteten.

Noter

- 1 For en fin oversikt over norske skoleutgaver vil jeg henwise til Leif Longum, «Gjennom templets port ... Norske skoleutgaver og litteraturundervisningen 1900–1970», *Norsk litterær årbok*, Det Norske Samlaget 1987, s. 63–83 og Torill Steinfeld, «'En utpreget praktisk affære' Skoleutgaven som klassikertekst», *Læsemåder. Udgavetyper og målgrupper*, red. Per Dahl, Johnny Kondrup og Karsten Kynde, Reitzels Forlag, København 2005.
- 2 Joseph Grigely, «The Textual Event», *Devils and Angels. Textual Editing and Literary Theory*, red. Philip Cohen, University Press of Virginia, Charlottesville & London 1991 [s. 167–194], s. 171.
- 3 Paula Henrikson, *Textkritisk utgivning. Råd och riktlinjer*, Svenska Vitterhets-samfundet, Stockholm 2007, s. 31.
- 4 Johnny Kondrup, *Editionsfilologi*, Museum Tusculanums Forlag, København 2011, s. 60–61.
- 5 Fra 1906 kom det jevnt ut én til to skoleutgaver hvert år, så steg antallet noe like før og etter 1920, før det frem til 1939 var nesten stopp. Fra 1939 kom en ny stig-

ning i antall utgitte skoleutgaver. Det må ses i sammenheng med rettskrivningsreformen av 1938, samt de nye fagplanene som følge av loven om høyere allmennskoler av 1935. Under andre verdenskrig og frem til 1949 var det en ny pause, før det igjen kom ut om lag én til to skoleutgaver årlig (Longum 1987, s. 63–70). Men utgivelsen av skoleutgaver gjennom 1900-tallet synes ifølge Longum styrt av tilfeldighet, både i valg av titler og redigeringsprinsipper, og den observasjonen gjelder enten det dreier seg om en serie med fast redaktør eller redaksjon, eller om forlaget alene var ansvarlig (Longum 1987, s. 82). Mens enkelte skoleutgaver er utstyrt med innledning eller etterord og/eller kommentarer, er dette i andre tilfeller erstattet av brev, forarbeider, utkast, utdrag fra samtidskritikken eller fra litteraturhistoriske fremstillinger, enkelte har også eller i stedet arbeidsoppgaver (Longum 1987, s. 80).

- 6 NB Brevs. 380, brev fra Olav Duun til Rolv Thesen, fotokopi.
- 7 NB Brevs. 472, brev fra Olaf Norli til Olav Duun (i perioden 1910–1930) og til Rolv Thesen; Thesen til Duun i oktober 1930.
- 8 Skoleutgaven *Odin* er kontrollert mot førsteutgavene av *I eventyre*, *I ungdommen* og *I stormen*, som siteres i eksemplene. Men alle avvik er også kontrollert mot Duuns sist autoriserte tobindsutgave av *Juvikfolke* fra 1927 for å sikre at det strøkne ikke er strøket av Duun allerede i 1927, siden Duun reviderte tekstene under produksjonen av 1927-utgaven (Aasta Marie Bjorvand Bjørkøy, *Verkets hviskelek. Teksthistorien til utvalgte norske skjønnlitterære verk utgitt gjennom 1900-tallet*, avhandling levert for ph.d.-graden ved Universitetet i Oslo 2014, s. 75–80).
- 9 Olav Duun, *I Eventyre*, Olaf Norlis Forlag, Kristiania 1921, s. 49.
- 10 Olav Duun, *Odin. Utvalde stykke til skulebruk or «Juvikfolke» II. Nynorsk dikting til skulebruk* ved Rolv Thesen, Olaf Norlis Forlag, Oslo 1932, s. 20.
- 11 Duun, Olav, *I Ungdommen*, Olaf Norlis Forlag, Kristiania 1922.
- 12 Duun, Olav, *I Stormen*, Olaf Norlis Forlag, Kristiania 1923.
- 13 Rolv Thesen, «Forord» i Olav Duun: *Hilderøya*, Skuleutgåve ved Rolv Thesen, Olaf Norlis Forlag, Oslo 1942, upaginert.
- 14 NBs eksemplarer er kollasjonert, førsteutgaven med signaturen NA/A a 5053 og skoleutgaven med signaturen NA/A f 4046. Skoleutgaven fra 1942 er raskt sammenlignet med 1960-utgaven, men da de utover rettskrivningsendringer ser ut til å være like, er det 1942-utgaven jeg sammenligner med Duuns førsteutgave av *Hilderøya*.
- 15 Duun, Olav, *Hilderøya*, skuleutgåve ved Rolv Thesen, 2. utgåva, Olaf Norlis Forlag, Oslo 1960.
- 16 Olav Duun, *Hilderøya*, Olaf Norlis Forlag, Kristiania 1912, s. 12.
- 17 Eivind Christian Davidsen, *Litteraturformidling på avveier? En utgivelsesfilologisk vurdering av to norske skoleutgaver: Olav Duuns Hilderøya og Trygve Andersen* I kansellirådens dager, hovedoppgave i nordisk språk og litteratur, ILN, Universitetet i Oslo 1998.
- 18 Olav Vesaas, *Løynde land. Ei bok om Tarjei Vesaas*, J.W. Cappelens Forlag, Oslo 1995 [s. 172–173], s. 447.
- 19 Ragnvald Skrede, *Tarjei Vesaas*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1947, s. 191.
- 20 Philip Houm, *Norges litteratur. Fra 1914 til 1950-årene*, b. 6, 1955, 598 s., *Norsk litteraturhistorie*, red. Francis Bull, Fredrik Paasche, A.H. Winsnes og Philip Houm, 6 b., ny utgave, H. Aschehoug & Co, Oslo 1955–1963, s. 253; Edvard Beyer, red., *Norges litteraturhistorie*, J.W. Cappelens Forlag, Oslo [1975] 1991.

- Bind 5: *Mellomkrigstid* av Kjølvs Egeland og Tordis Ørjasæter, s. 185; Per Thomas Andersen, *Norsk litteraturhistorie*, 2. utg., Universitetsforlaget, Oslo 2012, s. 395.
- 21 Fra 1954 til 1958 var Aanderaa programsekretær i NRK, deretter var han forlags-sjef i Det Norske Samlaget i perioden 1958–1972.
  - 22 Jeg har kun undersøkt utgavene fra 1940 og 1955 systematisk. De fem opplagene som kom i perioden 1959–1968 er ikke undersøkt. Noen av disse opplagene var for øvrig nye utgaver, som 1962-utgaven, siden tekst var lagt til igjen – jeg trekker frem ett eksempel fra den nedenfor.
  - 23 Tarjei Vesaas, *Det store spelet*, Olaf Norlis Forlag, Oslo 1934; Vesaas, Tarjei, *Det store spelet*, skuleutgåve ved Edvard Brakstad, Olaf Norlis Forlag, Oslo 1940; Vesaas, Tarjei, *Det store spelet*, skuleutgåve ved Edvard Brakstad, 3. opplaget, Olaf Norlis Forlag, Oslo 1955.
  - 24 Vesaas, Tarjei, *Det store spelet*, skuleutgåve ved Leif Mæhle, Morsmåslärarnas förening / Gleerups Förlag, Lund 1961.
  - 25 Vesaas, Tarjei, *Det store spelet*, skuleutgåve ved Edvard Brakstad, 5. opplaget, Olaf Norlis Forlag, Oslo 1962a.
  - 26 De 194 sidene inkluderer ulike paratekster som utdrag fra resepsjonen. Roman-teksten slutter på s. 187.
  - 27 De fem opplagene som ble trykt opp etter 1955 og frem til 1968, er ikke undersøkt.
  - 28 Henriksen, Levi, «Da læreren drepte Tarjei Vesaas», *Aftenposten* 30/10 2011, s. 14–15.
  - 29 Erik Bjerck Hagen og Petter Aaslestad, *Den norske litterære kanon 1900–1960*, Aschehoug, Oslo 2007, s. 112.
  - 30 Til tross for autorisasjon fra forfatteren, kan dette også gjelde for Vesaas' roman *Huset i mørkret* (1945), som i 1962 kom i skuleutgåve under redaksjon ved Edvard Brakstad (Tarjei Vesaas, *Huset i mørkret*, skuleutgåve ved Edvard Brakstad, Gyl-dendal Norsk Forlag, Oslo 1962b). I forordet gjør Brakstad rede for at kapittel 8 «Vaktmannen» (1945, s. 94–112) er skåret bort «av omsyn til storleiken på boka og i samråd med forfatteren og forlaget. Elles er alt tatt med» (T. Vesaas 1962b). Skuleutgaven av *Huset i mørkret* er likevel ikke viet oppmerksomhet i denne studien. I 1955 kom også utvalgte noveller i skuleutgåve ved Brakstad, under tittelen *Noveller*, der innholdsfortegnelsen oppgir at «Fødedag», «Aldri fortelja det», «Nils Fêt», «Signe Ton», «21 år», «Brød», «Vesle-Trask», «Laurdagskveld», «Tusten», «Ein modig maur» og «Hesten frå hogget» er inkludert, i denne rekkefølgen (Tarjei Vesaas, *Noveller*, skuleutgåve ved Edvard Brakstad, Olaf Norlis Forlag, Oslo 1955). Jeg har heller ikke undersøkt denne skuleutgaven nærmere. Skuleutgaven av *Det store spelet* får i dette kapitlet stå som representant for hva en skuleutgåve både kan og ikke bør være.
  - 31 Duuns roman *Ettermæle* fra 1932 kom som skuleutgåve i 1952, også den ved Thesen (Olav Duun, *Ettermæle*, Olaf Norlis Forlag, Kristiania 1932; Olav Duun, *Ettermæle*, skuleutgåve ved Rolv Thesen, 2. utgåve, Olaf Norlis Forlag, Oslo 1952). I 1961 ble den trykt opp på ny (Olav Duun, *Ettermæle*, skuleutgåve ved Rolv Thesen, 2. utgåve, Olaf Norlis Forlag, Oslo 1961). Med støtte i en overflattisk avsnitts-kollasjon av utgaven fra 1952 ser det ut til at den følger førsteutgaven – kanskje var den lettere og kortere og ansett som mindre farlig enn de andre tekstene. Forskjellen består kun i at teksten er supplert med enkelte ordkommentarer i skuleutgaven.

- 32 Jeg opererer med et klart skille for når en tekst blir til en annen: *Enhver endring etablerer en ny tekst*. Her stiller jeg på linje med blant andre Johnny Kondrup som i forlengelsen av Herbert Kraft opererer med et fast og funksjonelt prinsipp: «En enkelt variant i forhold til referenceteksten konstituerer en ny tekst» (Kondrup 2011, s. 36). Ifølge Kraft skaper en enkelt variant i prinsippet en ny tekst på grunn av de nye sammenhenger som dannes (Herbert Kraft, *Editionsphilologie. Zweite, neubearbeitete und erweiterte Auflage mit Beiträgen von Diana Schilling und Gert Vonhoff*, ny utgave, Wissenschaftliches Buchgesellschaft / Peter Lang, Darmstadt 2001). Dette svarer til formalstrukturalismens tankegang: Endrer man ett tegn, forandrer man relasjonene mellom alle tegn.
- 33 En og samme tekst kan jo generere mange ulike og avvikende analyser. Slik kan selvfølgelig analyser av ett og samme verk utelukke hverandre. Men da er det analysene som utelukker hverandre, ikke en av verkets tekster som utelukker analysen.
- 34 Bodo Plachta, *Zensur*, Reclam Verlag, Stuttgart 2006, s. 16.
- 35 Thorbjørn Egner, *Tretten viser fra Barnetimen*, Grøndahl & Søn's Forlag, Oslo 1951; Egner, Thorbjørn, *Tretten viser fra Barnetimen*, Grøndahl & Søn's Forlag, Oslo 1971.
- 36 Jevnfør det engelske ordet *expurgated*, som jo er mindre nøytralt enn revisjon, og som brukes om en etisk-moralistisk inngripen. I *The Oxford Companion to the Book* blir *censorship* reservert for å betegne det som er fjernet av juridiske og politiske grunner, det som er pålagt av en juridisk eller politisk instans.
- 37 Teksthistorien til eksempelvis flere av Thorbjørn Egners viser illustrerer hvordan ønsket om å ikke krenke, kolliderer med ønsket om å bevare visene slik Egner først skrev dem (Bjørkøy 2014, s. 292–293, s. 303).

Litteratur

- Andersen, Per Thomas, *Norsk litteraturhistorie*, Universitetsforlaget, Oslo 2001
- Andersen, Per Thomas, *Norsk litteraturhistorie*, 2. utg., Universitetsforlaget, Oslo 2012
- Beyer, Edvard red., *Norges litteraturhistorie*, J.W. Cappelens Forlag, Oslo [1975] 1991
- Bind 5: *Mellomkrigstid* av Kjølvi Egeland og Tordis Ørjasæter
- Bjørkøy, Aasta Marie Bjorvand, *Verkets hviskelek. Teksthistorien til utvalgte norske skjønnlitterære verk utgitt gjennom 1900-tallet*, avhandling for ph.d.-graden ved Universitetet i Oslo 2014
- Davidson, Eivind Christian, *Litteraturformidling på avveier? En utgivelsesfilologisk vurdering av to norske skoleutgaver: Olav Duuns Hilderøya og Trygve Andersens I kansellirådens dager*, hovedoppgave i nordisk språk og litteratur, ILN, Universitetet i Oslo 1998
- Duun, Olav, *Hilderøya*, Olaf Norlis Forlag, Kristiania 1912
- Duun, Olav, *I Eventyre*, Olaf Norlis Forlag, Kristiania 1921
- Duun, Olav, *I Ungdommen*, Olaf Norlis Forlag, Kristiania 1922
- Duun, Olav, *I Stormen*, Olaf Norlis Forlag, Kristiania 1923
- Duun, Olav, *Odin. Utvalde stykke til skulebruk or «Juvikfolke» II. Nynorsk dikting til skulebruk* ved Rolv Thesen, Olaf Norlis Forlag, Oslo 1932
- Duun, Olav, *Ettermæle*, Olaf Norlis Forlag, Kristiania 1932
- Duun, Olav, *Hilderøya*, skoleutgave ved Rolv Thesen, Olaf Norlis Forlag, Oslo 1942

- Duun, Olav, *Ettermæle*, skuleutgåve ved Rolv Thesen, 2. utgåva, Olaf Norlis Forlag, Oslo 1952
- Duun, Olav, *Hilderøya*, skuleutgåve ved Rolv Thesen, 2. utgåva, Olaf Norlis Forlag, Oslo 1960
- Duun, Olav, *Ettermæle*, skuleutgåve ved Rolv Thesen, 2. utgåva, Olaf Norlis Forlag, Oslo 1961
- Egner, Thorbjørn, *Tretten viser fra Barnetimen*, Grøndahl & Søn's Forlag, Oslo 1951
- Egner, Thorbjørn, *Tretten viser fra Barnetimen*, Grøndahl & Søn's Forlag, Oslo 1971
- Grigely, Joseph, «The Textual Event», *Devils and Angels. Textual Editing and Literary Theory*, red. Philip Cohen, University Press of Virginia, Charlottesville & London 1991, s. 167–194
- Hagen, Erik Bjerck og Petter Aaslestad, *Den norske litterære kanon 1900–1960*, Aschehoug, Oslo 2007
- Henriksen, Levi, «Da læreren drepte Tarjei Vesaas», *Aftenposten* 30/10 2011, s. 14–15
- Henrikson, Paula, *Textkritisk utgivning. Råd och riktlinjer*, Svenska Vitterhetssamfundet, Stockholm 2007
- Houm, Philip, *Norges litteratur. Fra 1914 til 1950-årene*, b. 6, 1955, 598 s., *Norsk litteraturhistorie*, red. Francis Bull, Fredrik Paasche, A.H. Winsnes og Philip Houm, 6 b., ny utgave, H. Aschehoug & Co, Oslo 1955–1963
- Kraft, Herbert, *Editionsphilologie. Zweite, neubearbeitete und erweiterte Auflage mit Beiträgen von Diana Schilling und Gert Vonhoff*, ny utgave, Wissenschaftliches Buchgesellschaft / Peter Lang, Darmstadt 2001
- Kondrup, Johnny, *Editionsfilologi*, Museum Tusculanums Forlag, København 2011
- Longum, Leif, «Gjennom templets port ... Norske skuleutgaver og litteraturundervisningen 1900–1970», *Norsk litterær årbok*, Det Norske Samlaget, Oslo 1987, s. 63–83
- Plachta, Bodo, *Zensur*, Reclam Verlag, Stuttgart 2006
- Skrede, Ragnvald, *Tarjei Vesaas*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1947
- Steinfeld, Torill, «'En utpreget praktisk affære' Skuleutgaven som klassikertekst», *Læsemåder. Udgavetyper og målgrupper*, red. Per Dahl, Johnny Kondrup og Karsten Kynde, Reitzels Forlag, København 2005, s. 124–152
- Thesen, Rolv, «Forord» i Olav Duun: *Hilderøya*, skuleutgåve ved Rolv Thesen, Olaf Norlis Forlag, Oslo 1942
- Vesaas, Olav, *Løynde land. Ei bok om Tarjei Vesaas*, J.W. Cappelens Forlag, Oslo 1995
- Vesaas, Tarjei, *Det store spelet*, Olaf Norlis Forlag, Oslo 1934
- Vesaas, Tarjei, *Det store spelet*, skuleutgåve ved Edvard Brakstad, Olaf Norlis Forlag, Oslo 1940
- Vesaas, Tarjei, *Det store spelet*, skuleutgåve ved Edvard Brakstad, 3. opplaget, Olaf Norlis Forlag, Oslo 1955
- Vesaas, Tarjei, *Noveller*, skuleutgåve ved Edvard Brakstad, Olaf Norlis Forlag, Oslo 1955
- Vesaas, Tarjei, *Det store spelet*, skuleutgåve ved Leif Mæhle, Morsmållärarnas förening / Gleerups Förlag, Lund 1961
- Vesaas, Tarjei, *Det store spelet*, skuleutgåve ved Edvard Brakstad, 5. opplaget, Olaf Norlis Forlag, Oslo 1962a
- Vesaas, Tarjei, *Huset i mørket*, skuleutgåve ved Edvard Brakstad, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1962b

Håndskrifter

NB Brevs. 380, brev fra Olav Duun til Rolv Thesen, fotokopi

NB Brevs. 472, brev fra Olaf Norli til Olav Duun (i perioden 1910–1930) og til Rolv Thesen

Hans Walter Gabler

Författarintention och censur – (Fredson Bowers syn på saken)

Från textorientering till intentionsorientering i copy-text-metodiken*

På 1900-talet var som bekant först den engelska editionsvetenskapen, och efter århundradets mitt också den amerikanska, inriktad på re-nässansens textlägen, i synnerhet William Shakespeares författarskap. De viktigaste forskarnamnen i den engelska och amerikanska fasen av *bibliography and textual criticism* är Walter Wilson Greg och Fredson Bowers. Ett centralt begrepp som skulle dominera seklet och som Ronald Brunlees McKerrow hade infört så tidigt som 1904 var *copy-text*. Det avsåg den text som bland vittnesbörd i bevarade dokument ansågs ha högst möjliga textauktoriteten.¹ Textauktoriteten bestämdes kritiskt, och en text som textkritiskt bedömdes ha auktoritet skulle utses till «copy-text», det vill säga fungera som grundval för utgåvan i fråga (ordet «copy» används här i den forna engelska betydelsen förlaga till kopia). Editions-texten skulle därpå konstitueras både i överensstämmelse med och i avvikelse från copy-texten – självklart i så stor, systematiskt reglerad överensstämmelse som möjligt, men samtidigt också i så konsekvent, klart kritiskt genomtänkt och värderad avvikelse som ansågs nödvändig. Utgåvans plikt låg i att bekräfta överensstämmelsen; utgivarens konst låg i den kritiska textvärdering som resulterade i läsningar mot copy-texten.²

McKerrow skiljde ännu inte, varken logiskt eller som utgivare, mellan text och textvittne. Om texten i till exempel ett senare tryck enligt kritisk värdering påvisade författarrevisjoner, ansåg McKerrow att detta senare

dokuments text som helhet borde utses till copy-text.³ Greg opponerade mot detta «tyranny of copy-text». Istället riktade han blicken mot texten i sig och dess transmissionshistorik. Och därtill skiljde han mellan *accidentals* och *substantives* – för Greg en enbart pragmatisk åtgärd, vilken emellertid sedan dess har antagit teoretisk allmänkaraktär inom editions-filologin, även om den också med tiden har allt tydligare ifrågasatts. Gregs regler gick ut på att om man som utgivare ville komma en text så nära som möjligt som den ursprungligen hade skrivits – materiellt skrivits – borde man för det första återge den från det tidigaste bevarade textvittnet, framför allt i fråga om dess «accidentals», för det andra troget observera den i allt substantiellt som oförändrat bibehållits i de senare dokumenten, och för det tredje avvisa alla varianter i senare vittnen som inte kunde bedömas som författarrevisjoner.

Det är denna kombination av kriterier som Gregs «The Rationale of Copy-Text» (1951) kanoniserade.⁴ Först och främst betydde detta att texten i det tidigaste bevarade textvittnet under alla omständigheter skulle och måste utses som copy-text. Det betydde också att den kritiska analysen koncentrerades enbart på «substantive variants» (substantieller), och att sådana godkändes bara om de kunde tolkas som författarrevisjoner. Då, och enbart då, var ingrepp i copy-texten tillåtna: den emenderades genom att varje kritiskt godkänd revisionsvariant trängde ut den tidigare varianten. Resultatet var en optimal materiell framställning av verkets slutgiltiga text. Detta måste betonas: Gregs filologi, hans sätt att tänka som textkritiker och handla som utgivare, var framför allt inriktat på texten, och samtidigt inriktat på den materiella vittnesbörden om ett verks textliga gestalt. Författarskap, författarbetingad auktorisering eller författarintention var för honom ett andra led bakom den inriktning på texten han rekommenderade. Men: Följer av detta att en text, enligt Gregs regler konstituerad utifrån all dokumenterad vittnesbörd och under kritisk analys av vad som utgjorde – eller torde utgöra – författarrevisjoner, att en sådan text inte bara kunde förmodas, utan med övertygelse borde anses vara *författarens text*, författarens intentionerade text?

Gregs «The Rationale of Copy-text», hans pragmatiska förslag till hur en utgivare borde handskas med tryckt vittnesbörd från den engelska renässansen för att uppnå den under givna förhållanden bäst möjliga ut-

givna texten, upphöjdes av den följande generationen till en allmängiltig *theory of copy-text* som grundval för textkritisk slutledning och utgivningspraktik. Dess syfte var att producera en editionstext som kunde förverkliga «the author's final intention». Den viktigaste drivande kraften bakom detta kvalitativa språng i den anglo-amerikanska editionsvetenskapen och editionspraktiken på 1900-talet var, som sagt, Fredson Bowers. Det var därför också helt följdriktigt att Fredson Bowers tog täten i tillämpningen av det gregiska systemet på yngre författarskap än de från den engelska renässansen. Bowers tog sig som textutgivare an Oxfordutgåvan av Henry Fieldings romaner, den amerikanska Centenary Edition av Nathaniel Hawthorne och Virginiautgåvan av den amerikanska journalisten, berättaren och romanförfattaren Stephen Cranes verk. Mot slutet av sitt ofantligt rika och mångsidiga editionsvetenskapliga liv gav sig Bowers också in på äventyret att ge ut filosofen William James verk. Han råkade där som aldrig tidigare i sin erfarenhet på en mycket omfattande kvarlåtenskap i form av manuskript som bar direkta spår av verk- och textgenetik. Hans äventyrligt barocka lösningar när det gällde att framställa textprocesser är dock inte mitt ämne idag. Jag vill i stället koncentrera mig på hur faktorn «censur» förorsakar kollisioner mellan textutgivning och intentionsutgivning. Jag vill illustrera detta utifrån ett speciellt exempel, nämligen Fredson Bowers utgåva av Stephen Cranes roman, eller novell, *Maggie, A Girl of the Streets* (1969).⁵

Privatutgåvan och den allmänna utgåvan: Stephen Cranes två versioner av verket

Maggie, A Girl of the Streets är en tidig berättelse av Stephen Crane. Den skildrar förrådde slumförhållanden i en irländsk del av New Yorks Bowery-distrikt. En far som super på krogen och en fullkomligt hemmalkoholiserad mor. Dryckenskap gör dem aggressiva: föräldrarna slår både varandra och barnen, sonen Jimmie och den något yngre dottern Maggie. När handlingens huvudlinje utspelar sig är fadern redan död och Jimmie förestår hushållet. Maggie faller för och blir förförd av Jimmies vän, den ansvarslöse Pete. När Pete under inflytande av en äldre älskarinna stöter bort Maggie, flyr hon i sin förtvivlan tvärs genom alla Manhattans borgerliga nöjes- och teaterområden, ideligen blir hon miss-

tagen som prostituerad, och till sist kommer hon ner i mörka hamnområden där hon träffar på en fet karl med demoniskt utseende. Antingen dränker hon sig själv i Hudson River eller blir mördad – hur hon dör berättas inte. Jimmies och Petes vänskap bryts, men samtidigt oroas Jimmie i sin tur ständigt av risken att flickvänner från olika stadsdelar ska göra honom ansvarig för graviditeter och barnafödslar. Ensam kvar med den försupna mamman tyranniserar han henne som fadern förr gjorde. Sluttablånen är en fullkomligt irländskt-sentimental hyreshusscenen där alla granngummor klagar med modern över Maggies död – modern som bara kan jämsa sig över hur olyckan hade kunnat hända «med den ideala uppfostran Maggie fick i vår familj». Allt detta berättas i ett språk helt anpassat till berättelsens miljö: fullt av slang, dialekt och dialektala vändningar, överflödande av svordomar och hädelser.

Maggie, A Girl of the Streets publicerades för första gången 1893 i en privatutgåva. Där var det inte problematiskt hur språket tedde sig i tryck: varken författare eller tryckeri/förläggare var tvungna att ta hänsyn till en allmän publik. Men två år senare hade Stephen Crane hunnit bli berömd. Förläggaren Appleton hade haft stor succé med *The Red Badge of Courage* (1895) och ville nu också ge ut den tidigare berättelsen. Dock måste den censureras. Slang och dialekt var inte så farligt. Det stödde miljöskildringen som sådan, även om första utgåvans text i sin starka koncentration på det grova och gemena i både språk och sceniska skildringar vållade obehag. Men svordomar och blasfemi skulle utplånas – särskilt när de sammanföll: «Gawd», «Oh hell!», «what d'hell!», «damned», «damn if I knows», «Damdes' place! Reg'lar hell!». Men vems ansvar var det? Stephen Crane visste, och gick tydligen med på, att texten måste rensas. Han genomarbetade ett exemplar av första utgåvan och hävdade samtidigt inför Appletons lektor att hans exemplar var det enda tillgängliga. Man kan undra om detta var sant, eller om Crane främst ville förhindra att förlaget rengjorde texten på egen hand.⁶ Hur som helst, omarbetningarna av svordomar och blasfemier i Appletons utgåva 1896 får i stort sett anses som Cranes revisioner: «Gawd» → «gee!», «Oh hell!» → «Aw, rats!», «what d'hell!» → «Aw!», «damned» → «blowed», «damn if I knows» → «Look's like some chump»; «Don' ast me», «Damdes' place! Reg'lar hell!» → «omit» [försvinner helt]. Detta sista, att svordomarna utelämnades utan ersättning, förekommer ofta.

Naturligtvis påvisar jämförelsen mellan 1893 års privatutgåva och Appletons utgåva 1896 att Crane samtidigt handlade som det i sådana tillfällen av återpublicering kan förväntas: som författare reviderade han texten. Låt oss för ögonblicket bara ta sikte på modifierade fraser, det vill säga huvudsakligen stilistiska ändringar: «sat in» → «crouched»; «There was given to him» → «He was given»; «wore a different suit» → «had different suits on»; «had experienced before» → «previously had experienced»; «that people should lose» → «for anyone's losing». Övergångarna här är ju flytande: stilistiska ändringar modifierar snart också innehåll och kontextualiseringspotential. En mening som «Her bare, red arms were thrown out above her head in positions of exhaustion» beskriver en människa i rörelse; meningen omskriven som «Her bare, red arms were thrown out above her head in an attitude of exhaustion» iakttar henne däremot liksom i en statisk tablå. Eller ta beskrivningen av Jimmie som har blivit kusk mitt i trafikmyllret i New York: han vägrar absolut att ta sina hästar och vagn ur vägen även för till exempel spårvagnar. Så här heter det 1893: «At first his tongue strove with these beings [dvs. han bara svor åt dem], but he eventually was superior. He became immured like an African cow. In him grew a majestic contempt for those strings of street cars that followed him like intent bugs.» Under revisionens gång stryker Crane den antagligen helt associativa mellansatsen «He became immured like an African cow» (och räddar ur den bara verbet till den föregående frasen «but he eventually became superior») – han tyglar så att säga sitt språk och sin berättelse som Jimmie tyglar sina hästar. Som läsare blir vi följaktligen berövade den momentana imaginativa utflykten till afrikanska sätt att hålla styr på boskapen.

Det är den jämnt spridda förekomsten av språkliga förändringar, oberoende av det censurtryck som måste anslås, vilket (enligt Bowers) nog otvetydigt påvisar att Crane själv inför Appletons utgåva reviderade texten. Förändringarna av svordomar och händelser visar däremot inte automatiskt på författaren som ändringarnas upphov. De måste – som kategori – i första hand anses som censuratgärder, och som sådana kunde de lika gärna ha införts av förlagets lektor. Och även om vi i detta fall vet att Crane sannolikt åtog sig revisionen även i denna kategori, kan vi ändå inte vara säkra på att varje enskild förändring var hans utan kanske snarare genomfördes i en andra genomgång av tryckförlagan på förlagskontoret. Apple-

tonutgåvan presenterar i alla händelser en förändrad text gentemot privatutgåvan. Förändringarna är en blandning av opåverkade respektive censurpåverkade ingrepp i den första texten. Det kan inte bevisas att censuringrepp över huvud taget utfördes på förlaget, eller i så fall vilka av dem. Tvärtom är det på det hela taget säkert, och i de flesta enstaka fallen mycket sannolikt, att Crane själv genomförde censurens krav. Följaktligen borde egentligen revisionen av texten i privatutgåvan till Appletons text i sin helhet anses som Stephen Cranes andra version av verket med titeln *Maggie, A Girl of the Streets*. Två klart skiljda versioner skulle alltså föreligga – om det är så man tänker textkritiskt och som utgivare, till exempel i de tyska editionsfilologiska principernas efterföljd.⁷

Fredson Bowers utgivningsstrategi

Men så tänkte inte Fredson Bowers. Hans textkritiska orientering var författarintentionen, och hans målsättning som utgivare var att förverkliga denna så som författaren själv aldrig hade fått (eller tagit) tillfälle att göra det. Bowers strategi blev därför att realisera en text med alla de förändringar Crane varit fri att genomföra, men samtidigt behålla all slang och alla dialektala vändningar, svordomar och händelser, vars avlägsnande hade påtvingats av censuren. Det är i ett sådant syntetiskt konstruerat skick som Virginiautgåvan framlägger Stephen Cranes berättelse *Maggie, A Girl of the Streets*. Jag har under senare år upprepade gånger hävdat min uppfattning, att en editionsvetenskapligt utgiven text alltid är *utgivarens text*, i och med att utgivaren ansvarar för den i det skick den sällar sig till den existerande historiska serie av texter som legitimt representerar verket. Fredson Bowers hävdar att hans utgåva av *Maggie* förverkligar *författarens text* – författarens intenderade text. Jag vill däremot påstå att denna text är Fredson Bowers text av Stephen Cranes *Maggie, A Girl of the Streets*, och att det inte ligger något förkastligt i det, om så bara därför att textkonstitutionen har genomförts helt och hållet som vetenskaplig uppgift under klart formulerade och försvarade premisser. Frågan, som emellertid varken kan eller bör undvikas, är om premisserna som sådana får anses försvarliga.

För amerikansk litteraturvetenskap – *literary criticism* – var Virginiautgåvans *Maggie*-text skandalös. Och man kan (och måste nog) sympa-

tisera med litteraturkritikernas åsikt att detta helt enkelt inte var en text som historiskt autentiskt framställde Stephen Cranes *Maggie*. Ses saken i den vardagliga förkortning som likställer texten man läser med verket «i sig», tycks det knappast vara försvarligt att utbjuda *Maggie* enbart i Virginiautgåvans textskick, till exempel som kommersiell *paperback* – det vill säga utan den vetenskapliga utgåvans omfattande textredogörelse och apparat. Dessvärre var det nog just i pocketformat utan kommentarer som berättelsen huvudsakligen lästes under 1960- och 1970-talet. De stora nationella utgåvorna av amerikanska 1800-talsförfattarskap användes då som grund för sekundära populära okommenterade utgåvor. Det är dock endast i Virginiautgåvan som Fredson Bowers kan hävda och förklara sitt vetenskapliga anspråk på Stephen Cranes *Maggie, A Girl of the Streets*.

I de tidiga faserna av den anglo-amerikanska editionsfilologin under det bibliografiska copy-text-väldet hette det djärvt att vetenskapliga utgåvor erbjöd «definitive texts». Med åren blev man försiktigare, man betonade hellre att utgåvorna som sådana var «definitive editions». En «definitive edition» samlade en texts editionshistorik och annat relevant material, kritiskt bedömt och ordnat i anslutning till den utgivna texten. Utgåvan siktade på – som utgåvor alltid gör – att användas och vetenskapligt arbetas med i sin helhet. De ovan framförda textexemplen har hämtats från Bowers edition 1969. Variantapparaten, *the historical collation*, granskades för att urskilja formuleringarna i de respektive originalutgåvorna. Eftersom Virginiautgåvan tillåter detta är det nog inte mycket fel på den som utgåva. Men utgivning omfattar ju också textetablering – det anses vanligen vara dess centrala uppgift. Det är inte likgiltigt hur «texten» förmedlas, och vilken etablerad text, och/eller vilken lästext utgåvan erbjuder. Det överraskar inte att motståndet mot Bowers utgåva huvudsakligen riktades mot dess textkonstitution: man ville inte ha denna konstruerade text som representerande verket *Maggie, A Girl of the Streets*. Man ville hellre läsa antingen dess första eller dess andra historiska version – versioner som under copy-text-metodiken och författarintentionspremisser med sedvanlig editionsfilologisk akrobatik har sammansmält i Bowers utgåva, och som vi bara med hjälp av motsvarande akrobatik åter kan skilja åt. Som jag visat kan det göras; det är synnerligen intressant att vi från sådan genetisk analys kan dra kritiska slutsatser.

Det är dags att minnas att det var främst faktorn «censur» som gav anledning till de editionsfilologiska överväganden och lösningar som ledde till Bowers sammansmältning av 1893 och 1896 års *Maggie*-texter. Med författarintentionen som riktlinje såg han sig legitimerad att inte erkänna intentionen i utplånandet av svordomar och hädelser, utan hellre förpliktad att i sin etablerade text behålla detta 1893 års språkskikt. Enligt samma riktlinje såg han det emellertid också som sin otvivelaktiga uppgift att i den etablerade texten i övrigt följa författarens revisioner, identifierade som dennes nu överordnade intentioner, i Appletons utgåva från 1896.

Att utsluta att intentionen spelade med också i författarens behandling av svordomar och blasfemi, som ju Bowers faktiskt gör, är i och för sig redan ett djärvt textkritiskt förhållningssätt. Detta underlättas emellertid när sådana textelement avskiljs som en grupp för sig, i detta fall de sammanblandade icke censurerade och censurerade läsarterna.⁸ Till Fredson Bowers metoder och arbetssätt hörde att forma grupperingar och kategorier av varianter, inte minst för att undvika individuellt intuitiva avgöranden om textgestaltningen. I fallet *Maggie* tedde det sig för honom således rentav tvingande att skilja censurpåverkade från opåverkade ingrepp i den andra utgåvas text.

Men det förbryllande är att Bowers (nästan omedvetet) behandlar de två kategorierna på olika editionsmetodiska plan. Hans förfaringssätt med de censurpåverkade varianterna är rent formalistiskt. Handlar det om svordomar och hädelser, så återinförs de i den etablerade texten utan kritisk analys och stilistisk värdering. De antagligen fritt genomförda (och alltså lika antagligen opåverkade) varianterna värderas däremot genomgående kritiskt. Detta tillhör premisserna i copy-text-utgivningstraditionen. Enligt både McKerrow och Greg måste substantiella varianter alltid kritiskt godkännas. Om detta inte låter sig göras, därför att vissa varianter händelsevis har uppkommit som betydelsebärande tryckfel eller dylikt, får dessa inte ingå som avvikelser från – eller som emendationer till – copy-texten (dvs. utgivaren får inte falla för frestelsen att upphöja ett tryckfel till en författares egen ändring av den tidigare skrivna texten).

Med Bowers synsätt är *Maggie* i 1893 års privatutgåva copy-text till Virginiautgåvan. Bowers skulle ha valt ett handskrivet eller maskinskrivet

författarmanuskript, om något sådant hade funnits. Den kritiska energi varmed han bedömer all varians (frånsett den censurbetingade) i Appletons utgåva från 1896 är betydlig. Den energin behövs för att urskilja och som utgivare förkasta sättar-, korrektur- eller till och med redaktionsslarv gentemot kritiskt värderad och accepterad revision. Framför allt krävs den kritiska värderingen när ett helt avsnitt utgår i slutet av berättelsen om Maggie i Appletons utgåva. Hur ska detta fall behandlas i den vetenskapliga editionen? I det aktuella avsnittet – den sista delen av berättelsen om Maggies gång mot döden och som utspelar sig vid floden – beskrivs hur en ful och fet, grinande karl dyker upp ur mörkret framför Maggie. Strukturellt sett gäller dock detta med «den sista delen av berättelsen» endast första utgåvan från 1893. Jag fuskade ovan när jag gav intrycket att berättelsen om *Maggie* alltid slutar med denna scen, för den ingår varken i Appletonutgåvan 1896 eller i Virginiautgåvan 1969.

Författarintention versus versionsmedvetande och den sociala texten

«En text kan alltid vara annorlunda» – det är en erfarenhet och en teoretisk grundsats man bär med sig från text- och verkgenetisk forskning och uttolkningspraktik. Stephen Cranes *Maggie* är ytterligare ett bevis på detta. Verket *Maggie, A Girl of the Streets* kan, som dess olika texter visar, avslutas på två olika sätt: med eller utan den stämningsmättade ödesdigra scenen vid floden. Men Fredson Bowers metodik rymmer inte ett sådant öppet versionsmedvetande. Uppgiften han ser är att metodiskt bestämma sig för, och ge ut, en slutgiltig text i enlighet med vad kritisk värdering bekräftar som författarens intention. Hans redogörelse i utgåvan för vad omdömet fastslår som denna intention ter sig emellertid som en mångsidig – eller i varje fall flersidig – och starkt genetiskt präglad verkinterpretation. Här visar Bowers hur starkt omstrukturerad Maggies gång genom staden ner mot floden är i den andra upplagan, samt att strykningen av mötet med den feta fula gubben är en del av denna omstrukturering. Därför accepterar han som utgivare avsnittets avlägsnande som Cranes egen, opåverkade textförändring. Dock finns där samtidigt ett stödjande argument för detta utgivarens beslut som inte tycks vara tillräckligt genomtänkt. Bowers hävdar nämligen att karlen som dyker upp ur mörkret borde anses som alltför fysiskt motbudande, och dess-

utom att de depraverade implikationerna av detta möte varit alltför grova och omoraliska för att 1896 ha kunnat presenteras för en allmän publik – att strykningen alltså också (eller alternativt?) skulle ha varit direkt eller indirekt censurpåverkad.

Hur det nu i Appletonutgåvans «textsociala» produktionssituation än har varit i verkligheten: argumentationen runt avlägsnandet av Maggie-handlingens slutscen hotar att omintetgöra hela utgåvans behandling av kategorin svordomar och händelser bland varianterna mellan berättelsens båda första utgåvor på 1890-talet. Att Crane själv åtog sig att revidera 1893 års första utgåva inför Appletonutgåvan 1896 bör säkerligen tas på allvar. Att tona ner svordomar och händelser och stryka stora antal av dem ligger tolkningsmässigt och genetiskt-kritiskt sett på samma plan som att skriva om Maggies sista gång genom staden och att i det sammanhanget stryka det ursprungligen avslutande mötet med den skrämmande mansgestalten. Censur eller inte – det går nog inte (om man eftersträvar en etablerad text av ett enda texttillstånd) att skilja mellan förändringar en författare önskade och sådana han inte önskade, eller «egentligen inte kunde ha önskat». Editionsvetenskapligt sett är kategorin «censur» helt enkelt inte användbar under den överordnade riktlinjen «författarintention».

I ett vidare sammanhang uppstår frågor som möjligen är ännu mer spännande: hur kan textkritiken och editionsfilologin hantera och presentera texter som i den gestalt vi har ärvt dem blandar text som har sitt ursprung i författarskapet med textelement som är betingade av censur – texter som i denna speciella blandning alltså oavvisligen ter sig som «sociala texter»? Bokproduktionens praktik, som åberopas av *social text theory*, verkar vanligen också i samförstånd med författaren.⁹ Samtidigt skapar «socialiseringen» ett avstånd mellan det privat skrivna och ett verks slutliga text eller texter i tryck. Censur är ett påtagligt, och tydligt negativt värderat, distanseringselement. Utan värdering kan emellertid censuren anses motsvara å ena sidan författarrevision, å andra sidan lektöringrepp eller förlagsbetingad *house styling*: alla är de åtgärder som förändrar texten på dess väg från manuskript till bok. Många intentioner samverkar däri, vare sig de värderas positivt eller – som i fall av censur – negativt. Det är en utmaning för framtidens textkritik och editionsfilologi att göra sådan dynamik synlig och dess uttolkning och kritiska värdering tillgänglig.

Noter

- * Detta bidrag är ett konferensframförande. Paula Henrikson och Per Stam har hjälpt att göra det läsbart också i tryck: jag tackar dem hjärtligt. Bidraget är inte en uttömmande undersökning. Jag är inte skandinavisk editionsfilolog, utan hemmastadd i den anglosaxiska textkritiken; i andra led är jag förtrogen med den tyska editionsvetenskapen, vars skepsis jag delar gentemot intentionsorienteringen i den engelsk-amerikanska copy-text-metoden (se nedan, not 2). HWG.
- 1 Begreppet måste noga skiljas från text- eller verkauktorisering; vanligen var de tryckta källdokumenterna från renässansen (handskrifter finns så gott som aldrig bevarade) inte bevisligen godkända, auktoriserade, av författaren.
  - 2 Copy-text-praktik och copy-text-teori förklaras och fördjupas i Johnny Kondrup, *Editionsfilologi*, København: Museum Tusculanums Forlag, 2011, s. 121–132. Den ömsesidiga betingelsen av copy-text-teori och författarintention analyseras av Johan Svedjedal i «Textkritisk literaturteori. Några linjer i svensk och anglosaxisk textkritisk debatt.» *Textkritik. Teori och praktik vid edering av litterära texter*. Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet, 1991, s. 42–78, särskilt s. 47–54; och jag utgår ifrån den i «Beyond Author-Centricity in Scholarly Editing», *Journal of Early Modern Studies* 1.1 (2012), 15–35: <http://www.fupress.com/bsfm-jems>, (på tyska: «Wider die Autorzentriertheit in der Edition», *Jahrbuch des Freien Deutschen Hochstifts* 2012, (2012), 316–342: <http://epub.ub.uni-muenchen.de/17080/>).
  - 3 Denna förståelse höll McKerrow fast vid till det sista i sina *Prolegomena* till Shakespeares utgåvan han inte lyckades förverkliga i sin livstid: Ronald Brunlees McKerrow, *Prolegomena for the Oxford Shakespeare: a study in editorial method*. Oxford, Clarendon Press, 1939.
  - 4 Walter Wilson Greg, «The Rationale of Copy-Text», *Studies in Bibliography* 3 (1950–51), 19–36; även i *Collected Papers*. Oxford: Clarendon Press, 1966; pp. 374–391.
  - 5 I: Stephen Crane. *Bowery Tales*. Charlottesville: The University Press of Virginia, 1969, xxxiii–98.
  - 6 Dokumentation av Appletonutgåvans bakgrund saknas så gott som helt, och särskilt vad det gäller belägg för Cranes roll. Jag följer här Bowers tolkning av de få bevarade spåren, speciellt hans åsikt att Crane med det nämnda bevarade brevet ville förhindra att förlaget på egen hand åtog sig den censur som ansågs nödvändig – även om Bowers samtidigt (när det passar hans argumentation) räknar med ett visst mått av förlagscensur.
  - 7 Kondrup ger tre skandinaviska exempel på versionsmedveten utgivning: *Editionsfilologi* (se ovan), s. 132–136.
  - 8 Samtidigt underlättas förhållningssättet av att disciplinens senare hänsyn också till den sociala dimensionen i textproduktionen fortfarande var en helt främmande idé inom editionsväsendet på 1960-talet: om, och när, skrivare, sättningsare, tryckare och förläggare accepteras som faktorer, så spelar det i fortsättningen bara en underordnad roll vem det nu var som förändrade texten från dess ena till dess andra tillstånd; det är snarare tillstånden själva – versionerna som historiskt givna – vilka då är avgörande.
  - 9 Svedjedal, s. 54–62, bjuder på en givande diskussion av denna «samverkan mellan författare och litterär omvärld».

Litteraturlista

- Crane, Stephen, *Bowery Tales*, ed. Fredson Bowers. Charlottesville, 1969, xxxiii–98
- Gabler, Hans Walter, «Beyond Author-Centricity in Scholarly Editing», *Journal of Early Modern Studies* 1.1 (2012), 15–35: www.fupress.com/bsfm-jems
- Gabler, Hans Walter, «Wider die Autorzentriertheit in der Edition», *Jahrbuch des Freien Deutschen Hochstifts* 2012, (2012), 316–342: <http://epub.ub.uni-muenchen.de/17080/>
- Greg, Walter Wilson, «The Rationale of Copy-Text», *Studies in Bibliography* 3 (1950–1951), 19–36; också i *Collected Papers*. Oxford, 1966; s. 374–391
- Kondrup, Johnny, *Editionsfilologi*, København, 2011
- McKerrow, Ronald Brunlees, *Prolegomena for the Oxford Shakespeare: a study in editorial method*. Oxford, 1939
- Svedjedal, Johan, «Textkritisk literaturteori. Några linjer i svensk och anglosaxisk textkritisk debatt» i: *Textkritik. Teori och praktik vid edering av litterära texter*. Stockholm, 1991, s. 42–78

Forfattere

Aasta Marie Bjorvand Bjørkøy (f. 1977). Gjennomføringsstipendiat ved Institutt for lingvistiske og nordiske studier, Universitetet i Oslo. Ph.d. med avhandlingen *Verkets hviskelek. Teksthistorien til utvalgte norske skjønnlitterære verk utgitt gjennom 1900-tallet* (2014). Har utgitt flere artikler om verk av blant andre Bjørnson, Hamsun, Duun, Sandel, Egner, Vesaas, samt boka *Være hos hverandre ganske stille. Kronotoper og romlig fremstilling i Ørstaviks roman Kjærlighet* (Novus 2014). Boka «Eit dikt vert aldri ferdig». *Teksthistorien til Olav H. Hauges dikt* er under utgivelse ved Vidarforlaget (nivå 1).

Nina Marie Evensen (f. 1969). Cand.philol., edisjonsfilolog ved prosjektet *Ludvig Holbergs skrifter* ved Universitetet i Bergen. Redaktør for tekstkritisk og kommentert utgave av Cora Sandels Alberte-trilogi i 2002. Ansatt som forsker og manusredaktør ved prosjektet *Henrik Ibsens skrifter* i perioden 2003–2009, og som forskningsbibliotekar ved seksjon for håndskrifter og tematiske samlinger ved Nasjonalbiblioteket i Oslo 2010–2011. Er tekstansvarlig for bokutgaveprosjektet *M.B. Landstads skrifter*, og deltok i kartleggingen og registreringen av Landstads etterlatte papirer i forkant av utgaveprosjektet sammen med Helene Grønlien. Har bidratt i transkripsjonen av Johan Svendsens tidlige brev i forbindelse med prosjektet Norsk Musikkarv. Styremedlem i Det norske språk- og litteraturselskap (NSL).

Hans Walter Gabler (f. 1938) är professor emeritus i engelsk litteratur och editionsvetenskap vid Ludwig-Maximilians-Universität i München samt, sedan 2007, Senior Research Fellow vid Institute of English Studies, School of Advanced Study, London University. År 2010 blev han utsedd till hedersdoktor vid National University of Ireland, Maynooth. Han har utgett (som huvudredaktör) James Joyces *Ulysses. A Critical and Synoptic Edition* (1984) samt kritiska utgåvor av samme författares *A Portrait of the Artist as a Young Man* och *Dubliners* (båda 1993). Gabler var under åren 1996–2002 föreståndare för den interdisciplinära forskarskolan «Textkritik als Grundlage und Methode der historischen Wissenschaften» i München. Mellan år 2008 och 2010 var han ordförande för ESF-COST Action A32, «Open Scholarly Communities on the Web». För närvarande (2014–2016) är han koordinatör för det transatlantiska forskningsprojektet «Diachronic Markup and Presentation Practices for Text Edition in Digital Research Environments». Gablers forskning gäller skrivprocesser i författarmanuskript och i övergripande mening den digitala editionens teori och praktik.

Helene Grønlien (f. 1970). Ph.d.-stipendiat ved Institutt for lingvistiske og nordiske studier, Universitetet i Oslo. Arbeider med en avhandling om Magnus Brostrup Landstads kirkesalmebok fra 1869. Har tidligere arbeidet ved Henrik Ibsens skrifter og skrevet hovedfagsoppgave og artikler om Henrik Wergelands farsediktning. Er generelt opptatt av 1800-tallslitteratur, både fra et litterært og tekstkritisk perspektiv.

Henrik Horstbøll (f. 1952). Dr.phil., professor i bog- og bibliotekshistorie ved Lunds Universitet. Har publisert artikler og bøker om kulturhistorie og historiografi samt spesielt vedrørende boghistorie. Således *Menigmands Medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840. En kulturhistorisk undersøgelse* (1999). Har sammen med Knud

Haakonssen udgivet *Northern Antiquities and National Identities. Perceptions of Denmark and the North in the Eighteenth Century* (2008). Arbejder med netværk og nøglepersoner i trykkefrihedens politiske kultur i Danmark-Norge 1770-73.

Henrik Knif (f. 1953). Fil.dr, docent i kulturhistoria vid Åbo Akademi. Äldre redaktör vid *Zacharias Topelius Skrifter* och Svenska litteratursällskapet i Finland. Medlem av redaktionsrådet och av styrgruppen för *Anders Chydenius Samlade Skrifter*. Tidigare redaktör för *J. V. Snellman Samlade arbeten* samt huvudredaktör för *Biografiskt lexikon för Finland*. Har för övrigt utgivit bl.a. *Gentlemen and Spectators* (1995), *Leva och låta leva i gamla Europa* (2010), samt presshistoriska och kulturhistoriska skrifter.

Lars-Folke Landgrén (f. 1951). Fil.dr, teol.mag, docent i Finlands och Skandinavien historia vid humanistiska fakulteten, Helsingfors universitet. Prefekt för Institutionen för världens kulturer och prodekanus för humanistiska fakulteten, Helsingfors universitet. Ansvarig redaktör för *Historisk Tidskrift för Finland* sedan år 2001. Publikationer: *Stark ström med egna vågor går genom hafvet. Nylands Nations historia 1643-1993* (red. tillsammans med Joakim Hansson 1993), *För frihet och framtidskridande - Helsingfors Dagblads etableringsskede 1861-1864* (dr-avhandling 1995), *Kirjapainotaito itsenäisessä Suomessa 1-2* (1992 o. 1995), *The Dividing Line. Borders and National Peripheries* (red. tillsammans med Maunu Häyrynen 1997), *Nordiska tjugofemårskriget och långa ofreden. På vakt i öster 2* (2004), *Tvekampen 1521-1611. Krigens kring Östersjön del 2* (2008). Medverkat som forskare och skribent i bl.a. *J. V. Snellmans Samlade Arbeten I-XII* (1992-1998) och *Biografiskt Lexikon för Finland* (2009). Ordförande för Förbundet för Vetenskapspublicering i Finland 2005-2009. Medlem av redaktionsrådet för *Zacharias Topelius Skrifter* och av Delegationen för svenska litteraturens i Finland främjande.

Daniel Möller (f. 1974). Fil.dr, docent i litteraturvetenskap vid Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet, där han är sysselsatt med ett projekt om Olof von Dalins tillfällespoetiska produktion, "Rolldiktningens poetik och sammanhang. Olof von Dalins tillfällesdiktning", finansierat av Vetenskapsrådet. Möller är ordförande i Föreningen för utgivande av *Tidskrift för litteraturvetenskap* och ingår i samma tidskrifts redaktionsråd. Hans doktorsavhandling, *Fänad i helgade grifter. Svensk djurgravpoesi 1670-1760* (2011), utkommer hösten 2015 i engelsk översättning (Peter Lang). På uppdrag av Svenska Vitterhetssamfundet redigerar han den textkritiska utgåvan av barockpoeten Olof Wexionius' *Samlade dikter*. Tillsammans med docent Niklas Schiöler redigerar han en ny svensk diktantologi, *Svensk poesi* (ca 800 s.), som utkommer 2016 (Albert Bonniers Förlag). Möller har även varit redaktör och medredaktör för böcker om nutida litteratur, bl.a. *Kasta dikt och fånga lyra. Översättning i modern svensk lyrik* (2010). Sedan 2013 är han informationsansvarig i Centre for Scandinavian Studies Copenhagen-Lund.

Øystein Rian (f. 1945). Dr. philos., professor emeritus i tidlig nytidshistorie, Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo. Redaktör i *Historisk tidskrift* 2005-2009. Har bl.a. gitt ut *Jens Juels stattholderskap 1618-1629* (1975), *Vestfolds historie. Grevskapstiden 1671-1821* (1980), *Aschehougs Norgeshistorie*, bd. 5 (1995), *Danmark-Norge 1380-1814*, bd. 2 (1997), *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt* (1997), *Embetsstanden i dansketida* (2003), *Maktens historie i*

dansketiden (2003), *For Norge kjempers fødeland. 12 portrett frå dansketida* (2007), *Telemarks historie*, bd. 1 (red., 2014), *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814* (2014).

Carl Gustaf Spangenberg (f. 1950). Jur. kand., universitetslektor i rettshistoria ved Juridiska fakulteten, Uppsala universitet. Har bland annet interessert seg for lagverket *Sveriges rikes lag (1734) och den svenska tryckfrihetstraditionen*, och har i det sammenhengen forfattet artiklarna: «The Swedish Code of 1734» i: *Codification and constitutionalism* (2002); «Was there ever a meeting between Nordic and Roman law?» i: *Power, law and legislation* (2001); «Matteus, Aristoteles, Ibsen, Westerlund och de besværlige miljøinspektörerna» i: *Fågelperspektiv på rättsordningen* (2002); «Tankar om den borgerliga friheten. Peter Forsskåls skrift om tryckfriheten 250 år» i: *Acta Universitatis Upsaliensis* (2009); «De bärande balkarna» i: *Miljörättsliga perspektiv och tankevändor* (2013).

Henrik Yde (f. 1950). Dr.phil. i litteraturhistorie, cand.mag. i dansk og filosofi. Akademisk medarbejder (editionsfilolog) ved Grundtvig Centeret, Aarhus Universitet; tidligere stipendiat (Carlsbergfondet, Statens Litteraturråd) og højskolelærer. Har bl.a. skrevet disputatsen *Det grundtvigske i Martin Andersen Nexø's liv 1-2* (1991). Har for Det Danske Sprog- og Litteraturselskab udgivet Andersen Nexø's hovedværker i tekst-kritiske, kommenterede udgaver (1995-2013). Har for Grundtvig Centeret bl.a. udgivet N.F.S. Grundtvigs højskoleskrifter i tekstkritiske, kommenterede udgaver (2010-). Formand for Martin Andersen Nexø Fonden.

Redaktører

Hilde Bøe (f. 1970). Cand.philol. i nordisk språk og litteratur. Digital samlingsforvalter ved Munchmuseet i Oslo. Redaktør for emunch.no, digitalt arkiv over Edvard Munchs tekster. Ass. filolog 2003–2008 ved utgaveprosjektet *Henrik Ibsens skrifter*. Utgave av Sigbjørn Obstfelders *Digte* 2010 i NSLs digitale bibliotek, bokselkap.no. Styremedlem i Det norske språk- og litteraturselskap. Medlem av Nordisk Nettverk for Edisjonsfilologers planleggingsgruppe.

Christian Janss (f. 1966). Dr. art. Førsteamanuensis i tyskspråklig litteratur ved Institutt for litteratur, områdestudier og europeiske språk, Universitetet i Oslo. Ledende filolog 2002–2009 ved utgaveprosjektet *Henrik Ibsens skrifter*. Publikasjoner om bl.a. Hölderlin, Kleist, Rilke, Ibsen, lyrikkteori og edisjonshistorie. Medlem av Nordisk Nettverk for Edisjonsfilologers planleggingsgruppe.

Stine Brenna Taugbøl (f. 1972). Cand.philol. i nordisk språk og litteratur. Netredaktør for *Henrik Ibsens skrifter* (ibsen.uio.no), Senter for Ibsen-studier, Universitetet i Oslo. Norsk lektor ved Jessheim videregående skole. Publikasjoner om metrikk, tekstkoding og edisjonsfilologi.

Personregister

- Aalto, Eeva-Liisa 62, 66
Aanderaa, Johannes 221, 236
Aaslestad, Petter 236
Ahlbaum, Johan 93, 107
Albeck, Gustav 191–193
Alexander 1. (russisk tsar) 53
Alexander 2. (russisk tsar) 58, 59
Almberg, Antti 61
Almqvist, Carl Jonas Love 37
Amundsen, Arne Bugge 151
Ancher, Peder Kofod 158, 173
Andersen, Jens 139
Andersen, Per Thomas 220, 236
Andersen, Tryggve 235
Angell, Erik Must 81
Annerstedt, Claes 46
Appel, Charlotte 133, 150
Arckenholtz, Johan 114
Arndal, Steffen 152
Arwidsson, Adolf Ivar 55
Asbjørnsen, Peter Christen 211
Asker, Björn 66
Assmann, Aleida 15
Assmann, Jan 15
Atterbom, Per Daniel Amadeus 35
Axberger, Hans-Gunnar 45, 49
- Balle, Nicolai Edinger 137–138
Bang, J.H. 174
Barck, Carl Gustaf 95
Becker, Reinhold von 55
Begtrup, Holger 192
Bellman, Carl Michael 29, 108
Benedicht, Laurentz 150
Benzelstierna, Gustaf 24–25, 45, 92
Benzon, Jacob 74
Berg, P.G. 106
Bergbom, J. Fr. 55
Berger, Napoleon (pseud. Per Fas) 36
Bergh, Edvard 59
Bergius, Bengt 89, 94, 105
Bergius, Peter Jonas 105
Berling, G.C. 158, 160–163, 172–174
- Berling, J.C. 158, 160–163, 172–174
Beyer, Edvard 228, 235
Bie, Jakob Christian 12, 155–156, 158–163, 166–174
Bie, Lorenz 173
Biehls, Charlotte Dorothea 174
Biörner, Eric Julius 98, 108
Björkstrand, Gustav 123
Bjørkøy, Aasta Marie Bjorvand 13, 149, 209, 235, 237, 253
Bjørnson, Bjørnstjerne 253
Bliksrud, Liv 151
Blix, Elias 150
Blom, Jan 81
Boberg, Stig 29, 37, 45, 47–48
Bobrikov, Nikolaj 61–62
Bokholm, Rune 41, 48
Bonnier, Karl Otto 48
Bording, Anders 75
Borg, Anders 125
Bowers, Fredson 14, 241, 243, 245–249, 251
Brakstad, Edvard 220–224, 226–227, 229–232, 234, 236
Branting, Hjalmar 38
Brask, Hans 20
Brauner, Johan 24
Brenner, Sophia Elisabet 91
Brorson, Hans Adolph 144, 146, 148–149, 152, 153
Brun, Johan Nordahl 143–144, 152
Brun, Malthe Conrad 80
Brundin, Margareta 45, 106
Bryant, John 132, 150
Bugge, Frederik Moltke 181, 192
Bugge, K.E. 191
Bull, Francis 235
Burius, Anders 25, 45–47, 106–107
Burman, Lars 106
Busck, Gunni 178–179, 182, 184, 190–191
Bygdén, Leonard 25, 45–46, 104, 106, 108

- Bülow, Johan von 76, 82
 Böckman, Jonas 89, 94, 105–106
 Bøe, Hilde 15, 255
- Calonius, Matthias 54
 Carl 9. (svensk konge) 20
 Carl 12. (svensk konge) 24
 Carl 14. Johan (Carl 3. Johan, Jean Baptiste Bernadotte, svensk-norsk konge) 35–36, 45, 180, 183
 Carlsson, Ingemar 89–90, 95, 105, 107–108
 Cederström, Gustaf 126
 Charlesen, Janne 106
 Christensen, Georg 191
 Christian Frederik (Christian 8., dansk konge) 180
 Christian 3. (dansk-norsk konge) 69, 81
 Christian 4. (dansk-norsk konge) 72, 134
 Christian 5. (dansk-norsk konge) 71, 73, 77–78, 135
 Christian 7. (dansk-norsk konge) 10, 77, 79, 151
 Chydenius, Anders 11, 59, 113–127, 254
 Chydenius, Anders Herman 59
 Chydenius, Jacob 126
 Cohen, Philip 234
 Crane, Stephen 14, 243–247, 249–251
 Cronholm, Abraham [sign. C-M] 105
 Crusenstolpe, Magnus Jacob 36
- d'Alembert, Jean 92
 Daae, Ludvig 82
 Dahl, Per 234
 Dahl, Rasmus H. 152
 Dahl, Willy 152
 Dahlström, Olof 89, 94, 105, 109
 Dalin, Olof von 11, 25, 87–90, 92, 94–108, 254
 Danneskiöld-Laurvig, Christian Conrad 162
 Darnton, Robert 92, 107
 Dass, Petter 71, 147, 151
 Davidsen, Eivind Christan 218–219, 235
 Davidsen, Øyvin 82
 Diderot, Denis 92
 Duun, Olav 209, 211–219, 231–236, 253
- Dybwad, Jac. 150–151
- Edelskiöld, Karl Johan 61
 Edström, Josef 106
 Eek, Hilding 18, 33, 46–48
 Egeland, Kjølv 220, 228, 236
 Egner, Thorbjørn 129, 149, 233, 237, 253
 Ehrencron-Müller, Holger 155, 173
 Ekman, Michel 67
 Engelbretsdatter, Dorothe 146
 Erichsen, John 82
 Erkkö, Eero 63
 Evensen, Nina Marie 13, 195, 205–207, 253
 Evensmo, Sigurd 197, 205
- Fabricius, Sara (pseud. Cora Sandel) 13, 195–199, 201–202, 205–206, 253
 Fangen, Ronald 220
 Fas, Per (pseud. for Napoleon Berger) 36
 Fehr, Isak 107
 Feldbæk, Ole 82–83
 Fersen, Axel von 34, 120
 Fet, Jostein 137, 150–152
 Fielding, Henry 243
 Fiskaa, Haakon 78, 82–83
 Flintberg, Jacob Albrecht 45
 Fogtman, L. 173–174
 Forssell, Pia 127, 128
 Forsskål, Peter 26–27, 46, 117, 126, 255
 Frederik 5. (dansk-norsk konge) 163
 Frederik 6. (dansk-norsk konge) 192
 Fredricson, Nils 205
 Fredrik 2. (dansk-norsk konge) 133
 Frenckell, Johan Christofer 54
 Friedrich av Hessen (visestattholder) 80
 Fröding, Gustaf 39–41, 48
 Funcke, Nils 47, 49
- Gabler, Hans Walter 8, 14, 241, 253
 Garborg, Arne 211
 Gardie, Magnus Julius De la 103, 108
 Gedin, Per I. 48
 Geijer, Erik Gustaf 36
 Gezelius, Georg 89, 105
 Giverholt, Helge 82–83
 Godiche, A.H. 174

- Golf, Olav 192
 Greg, Walter Wilson 241, 248, 251
 Grieg, Harald 197, 205
 Grigely, Joseph 210, 234
 Grimelund, Andreas 152
 Grimmelshausen, Hans Jakob Christi-
   stoffel von 45
 Grimnes, Finn 209
 Grundtvig, Nikolai Frederik Severin
   12–13, 146, 148, 151, 177–186,
   188–193, 255
 Grundtvig, Stener 191, 194
 Grundtvig, Svend 191, 194
 Grøndahl, Christopher 178–179, 185,
   191–192
 Grønlien, Helene 12–13, 129, 253
 Gustaf 1. Vasa (svensk konge) 20
 Gustaf 2. Adolf (svensk konge) 23
 Gustaf 3. (svensk konge) 19, 24, 26,
   28–30, 47
 Gustaf 4. Adolf (svensk konge) 30–31,
   33, 47
 Gustafsson, Karl Erik 66

 Habermas, Jürgen 117, 126
 Hagen, Erik Bjerck 236
 Hamsun, Knut 253
 Hannikainen, Pietari 56–57
 Hansson, Joakim 254
 Hansson, Sven G. 89, 94–96, 104–109
 Hartmansdorff, August von 36
 Hauge, Andreas 131, 141
 Hauge, Hans Nielsen 79, 83, 141, 178,
   191–192
 Hauge, Olav H. 253
 Hauswolff, Justus Christopher 94
 Hauswolff, Ulrica Elisabet von 92, 106
 Hawthorne, Nathaniel 243
 Heiberg, Peter Andreas 80, 83
 Heimbürger, Ludvig Fredrik 58
 Hellström, Gunnar 107
 Henriksen, Levi 230, 236
 Henrikson, Alf 48
 Henrikson, Paula 15, 210, 234, 251
 Herberts, Carola 127
 Hertzberg, Johs. 211
 Hesselaa, Peder 205
 Hesselman, Bengt 107

 Hierta, Lars Johan 37, 48
 Hirschfeldt, Johan 33, 45, 47, 91, 93, 106
 Hognestad, Peter 150
 Holberg, Ludvig 211, 253
 Holck, Hans 160
 Holm, Edvard 78, 82–83, 173–174
 Holmberg, Arne 105
 Holmberg, Olle 31, 47
 Holter, Stig Wernø 134, 150
 Horrebow, C. 161
 Horstbøll, Henrik 12, 136, 150, 155, 253
 Houm, Philip 220, 235
 Hount, Peter 80
 Hovden, Anders 150
 Hume, David 32
 Huovinmaa, Kai 61, 66
 Hyttinen, Pertti 123, 126–127
 Häyrynen, Maunu 254
 Høecke, Paul Herman 169, 171–172, 174
 Hölderlin, Friedrich 255
 Høyer, Svennik 82–83
 Haakonssen, Knud 254

 Ibsen, Henrik 255
 Ihre, Johan 26
 Ilsøe, Harald 174
 Ingemann, B.S. 190–191
 Isberg, Magnus 45, 106

 Jakobsen, Jesper 174
 James, William 243
 Janss, Christian 15, 255
 Jantzen, Albert 82
 Jensen, Gustav 147, 150
 Johan 3. (svensk konge) 20, 45, 108
 Johannesson, Kurt 48
 Johansen, Steen 192
 Johansson, Lars (pseud. Lasse Lucidor)
   23
 Jonasson, Maren 123, 126–127
 Jonsson, Gunilla 27, 46
 Joyce, James 253
 Juel, Jens 254
 Jæger, Hans 39
 Jönsson, Erik 198
 Jørgensen, Harald 80, 83, 173

 Kanzog, Klaus 15

- Karl 9. (svensk konge) 20
 Karl 12. (svensk konge) 24
 Karl 13. (svensk-norsk konge) 180
 Karl 14. Johan (Karl 3. Johan, Jean Baptiste Bernadotte, svensk-norsk konge) 35–36, 45, 180, 183
 Kekkonen, Urho 41, 65
 Kielland, Alexander 15, 211
 Kingo, Thomas 135–136, 146, 148
 Kinnunen, Matti 66
 Kleist, Heinrich von 255
 Klemming, Gustaf Edvard 45, 47
 Klinge, Matti 66
 Klinkowström, Otto Wilhelm 56
 Knif, Henrik 11, 113, 126, 254
 Koch, L. 173
 Kondrup, Johnny 127, 234, 237, 251
 Kraft, Herbert 237
 Kraftman, Anders 114
 Kratzenstein, C.G. 161, 173
 Krefting, Ellen 15, 83
 Kristian 3. (dansk-norsk konge) 69, 81
 Kristian 4. (dansk-norsk konge) 72, 134
 Kristian 5. (dansk-norsk konge) 71, 73, 77–78, 135
 Kristian 7. (dansk-norsk konge) 10, 77, 79, 151
 Kristina (svensk dronning) 106
 Krogh, Georg Frederik von 81
 Krogh, Mathias 139
 Krusenstjerna, Agnes von 48
 Krusius-Ahrenberg, Lolo 66
 Kumlien, Mats 45, 48
 Kuusanmäki, Jussi 64, 67
 Kynde, Karsten 234
 Körner, Rudolv 106

 Lagercrantz, Olof 41, 48
 Lamm, Martin 107, 110
 Lammer, Gustav 152
 Landgrén, Lars-Folke 9, 59, 61, 65–67, 254
 Landstad, Magnus Brostrup 131–132, 140–153, 253
 Lang, Peter 254
 Lauridsen, John T. 174
 Lausten, Martin Schwarz 82
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 32

 Leino-Kaukiainen, Pirkko 59, 62–63, 66–67
 Lenhammar, Harry 47–48
 Lenngren, Anna Maria 106
 Leopold, Carl Gustaf af 31–33, 35, 47
 Leufvén, Edv[ard] 107
 Lewenhaupt, Eugène 45, 104, 106, 108
 Liden, Peder Jenssen 139–140
 Lie, Jonas 211
 Lie, Nils 205
 Lillieblad, Gustaf Peringer 24
 Lind, E.H. 106, 108
 Lindberger, Ann-Mari 200, 205–206
 Lindberger, Örjan 205–206
 Lindblad, Elis Wilhelm 106
 Lindeberg, Anders 37
 Lindgren, Astrid 129
 Lindgren, Jonas 173
 Linné, Carl von 26
 Linsén, Johan Gabriel 55
 Lippe, Frits von der 205
 Lofthus, Kristian 78
 Longum, Leif 211–212, 230–231, 234–235
 Lovisa Ulrika (svensk dronning) 89, 95, 105
 Lucidor, Lasse (pseud. for Lars Johanson) 23
 Ludvig 15. (fransk konge) 163
 Lunde, Johannes 5
 Lundevall, Karl-Erik 40, 48
 Luther, Martin 70, 131, 133, 135, 146, 150, 152
 Luxdorp, Bolle Willum 162–163, 174
 Lütken, Frederik 121, 127, 156–158
 Lütken, Otto Diedrich 121
 Lönnroth, Ami 48
 Lövgren, Oscar 108

 Maliks, Jakob 173
 Malling, Anders 133, 136, 138–139, 150–151
 Malm, Mats 108
 Manninen, Juha 121, 127
 Mansén, Elisabeth 66
 Massengale, James 108
 Mattsson, Per Erik 48
 Matzen, Henning 70–71, 81

- McGann, Jerome 90, 106
 McKerrow, Ronald Brunlees 241, 248, 251
 Melanchton, Philipp 70, 150
 Mensjikov, Aleksandr Sergeevitsj 57
 Michanek, Germund 48
 Modéer, Kjell Åke 48
 Moe, Jørgen 152, 211
 Moltke, Joachim 134
 Monrad, Marcus Jacob 152
 Moren, Sigmund 221
 Munch, Edvard 255
 Mustonen, Juha 127
 Mykle, Agnar 39, 48, 65
 Mæhle, Leif 226, 236
 Möller, Daniel 11, 107–108, 254
 Möllmann, B. 161

 Nannestad, Frederik 77
 Napoléon Bonaparte (fransk keiser) 30, 183, 196
 Natt och Dag, Otto 36–37
 Naumann, Christian 47
 Nexø, Martin Andersen 255
 Nielsen, Erland Kolding 174
 Nikolaj 1. (russisk tsar) 55–56
 Nilsén, Per 26, 46
 Nilsson, Göran B. 47
 Nilsson, Ruth 91, 106
 Nilsson, Sten Åke 105
 Norborg, Sverre 83
 Nordbäck, Carola 127
 Nordencrantz, Anders 25, 46, 117, 126
 Nordenskiöld, Carl Fredric d.y. 47
 Nordin, Carl Gustaf 107
 Nordin, Johan Gabriel 45, 47
 Noreen, Erik 104, 109
 Norli, Olaf 212, 220, 226, 235–236
 Nurmio, Yrjö 66
 Nyman, Elmar 29, 33, 45, 47
 Nystrøm, Eiler 174
 Nøding, Aina 15, 83

 Obstfelder, Sigbjørn 255
 Oelreich, Niclas von 24–27, 46, 92–93, 106, 118
 Olsen, Olaf 174
 Olsson, Bror 107

 Oscar 1. (svensk-norsk konge) 57
 Oscar 2. (svensk-norsk konge) 48

 Paasche, Fredrik 235
 Paine, Thomas 30
 Palmblad, Vilhelm Fredrik 35
 Palmén, E.G. 127
 Pedersen, Sune Christian 82
 Perko, Touko 67
 Persson, Roland 45
 Petersen-Heilandt, Margrete 205
 Petri, Olaus 20, 45
 Pettersen, Hjalmar 155, 173
 Pettersson, Adolf Petter 37
 Plachta, Bodo 8, 15, 129, 149, 237
 Pontoppidan, Erik 121
 Popp, Sebastian 150
 Prael, Niels 163
 Proft, Christian Gottlob 174

 Rabbe, F.J. 127
 Reuterholm, Gustaf Adolf 30, 53
 Reuterholm, Gustaf Gottfried 114
 Rian, Øystein 9–10, 15, 69, 78, 81–83, 150–151, 254
 Ridderstad, Per S. 98, 105
 Rilke, Rainer Maria 255
 Ring, Barbra 220
 Ringvej, Mona 15, 83
 Rokkan, Elizabeth 206
 Rose, Mette Marie 162
 Rosenadler, Johan Upmark 24, 92, 99, 108
 Rothe, Johann Gottlob 170, 173
 Rousseau, Jean-Jacques 167
 Rubens, Nils 24
 Rudin, Per 106
 Rusi, Alpo 67
 Rydberg, Viktor 38, 48
 Rydén, Per 66
 Rydin, Herman Ludvig 29, 31, 34, 45–47
 Rød, Johannes Kristenssen 139
 Rönnbäck, Ernst 61
 Rørdam, Holger Fr. 81

 Saint-Simon, Henri de 192
 Salama, Hannu 41, 48, 65

- Salmensuu, Hellevi 67
 Salokangas, Raimo 65–67
 Salvius, Lars 122
 Sande, Sigurd 83
 Sandel, Cora (pseud. for Sara Fabricius)
     13, 195–199, 201–202, 205–206,
     253
 Sandwall, Fredrik 46
 Schauman, Georg 127
 Schilling, Diana 237
 Schiöler, Niklas 254
 Schmidt, Julius August S. 82
 Schumacher, Jan 151
 Schwach, Samuel Conrad 74–75
 Schwanenflügel, Herman 83
 Schück, Henrik 46
 Schönberg, Anders 126
 Schönheit, Johan Henrik 45
 Scott, Walter 36
 Segerstedt, Torgny 32, 47
 Sejersted, Jørgen Magnus 230
 Serenius, Jakob 114
 Shakespeare, William 241
 Sigismund (polsk konge) 20
 Silfverhuth, Voitto 66
 Sjönell, Barbro Ståhle 106
 Skaar, Johannes Nilssøn 139–140,
     151–152
 Skrede, Ragnvald 220, 235
 Skrondal, Anders 181, 185, 191, 193
 Skuncke, Marie-Christine 126
 Smith, Adam 121, 124
 Smith, Laurids 76
 Snellman, Johan Vilhelm 57, 59, 254
 Solberg, A. Audhild 206
 Solem, Arent 181, 192
 Solem, Randi 190, 192–193
 Spangenberg, Carl Gustaf 8–10, 46, 255
 Stagnelius, Erik Johan 106
 Stagnell, Johan 92–93, 106–107
 Stam, Per 251
 Stang, Edvard 211
 Stein, A.F. 166, 172–174
 Steinby, Peter 46
 Steinfeld, Torill 209, 226, 234
 Stiernstolpe, Jonas Magnus 33
 Storbom, Nils-Börje 48
 Storstein, Olav 212
 Stricker, Johan Christopher 92, 106
 Strindberg, August 38–41, 48
 Struensee, Johann Friedrich 10, 77–78,
     82, 151, 173
 Strömholm, Stig 46
 Sture, Carl 101
 Støylen, Bernt 150
 Stålberg, Wilhelmina 106
 Stålmarck, Torkel 47
 Suhm, Peter Frederik 156–158, 173
 Sundström, Gun-Britt 196, 205
 Sundt, Eilert 145, 152
 Supphellen, Steinar 83
 Svane, Andreas 78
 Svare, L.N. 166
 Svedjedal, Johan 48, 251
 Svendsen, Johan 253
 Svinhufvud, Pehr Eivind 65
 Swedberg, Jesper 23
 Swift, Jonathan 25
 Sylwan, Otto 93, 106–107
 Søllinge, Jette D. 75, 82
 Tandefelt, Henrika 126
 Tarkka, Pekka 48
 Taugbøl, Stine Brenna 15, 255
 Theorell, Sven Lorens 38
 Thesen, Rolv 212, 214–215, 218–220,
     231–232, 234–236
 Thibou, Daniel 159
 Thiele, Johan Rudolph 171–172, 174
 Thomissøn, Hans 131–134, 145, 148,
     150–151
 Thomsen, Niels 75, 82
 Thorild, Thomas 29–30, 36, 47
 Thorkildsen, Dag 192–194
 Thura, Christian 77, 82
 Tjønneland, Eivind 16
 Tollet, Carl Johan 63
 Tommila, Päiviö 54, 56–57, 65–66, 68
 Torfæus, Tormod 71
 Tveterås, Harald 150
 Tønne, Frederik Christian 82
 Undset, Sigrid 209
 Vallinder, Torbjörn 47–49

Vegesack, Thomas von 25, 45–48,
106–107

Vesaas, Olav 221, 235, 238

Vesaas, Tarjei 209, 220, 230–233,
235–236, 238, 253

Viken, Øystein Idsø 83

Virrankoski, Pentti 126

Vogel-Jørgensen, Torkild 82–83

Vold, Tonje 149

Voltaire (pseud. for François-Marie
Arouet) 29, 32, 95, 167

Vonhoff, Gert 237

Walleen, Carl Johan 55

Warburg, Karl 48, 98, 107

Welhaven, Johan Sebastian 142, 151, 211

Wergeland, Henrik 188–189, 192–193,
211, 253

Wergeland, Nicolai 81, 83, 188, 192–193

Wessel, Johan Herman 211

Westman, Knut B. 45

Wetterstedt, Gustaf af 35–36

Wexels, Wilhelm Andreas 151–152

Wexionius, Olof 254

Widekindi, Johan 23

Wilde, Jacob 24, 46

Winge, Harald 131, 150

Winsnes, A.H. 235

Wærp, Henning Howlid 206

Yde, Henrik 12–13, 255

Zilliacus, Clas 67

Ørjasæter, Tordis 236

Örnghjelm, Claudius 24

Ørstavik, Hanne 253

Ørsted, Anders Sandøe 81

Östlund, Krister 46

Åhlen, Agneta 106

Åhlen, Bengt 20–21, 25, 29, 31, 45–48,
106, 111